

Головне управління культури і мистецтв
Київської міської держадміністрації

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 11

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

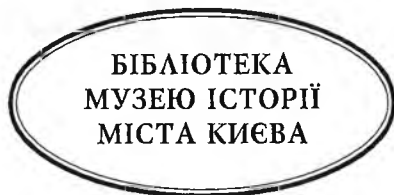
КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Київ
Видавництво «КИЙ»
2011

ББК 63.6
К 38

Збірник тез і доповідей учасників науково-практичної
конференції, що відбулася у Музеї історії міста Києва
22 грудня 2011 р.
Випуск 11

К $\frac{1805080000-11}{8825-2011}$ Без оголош.

© Музей історії м. Києва, 2011

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА ТА ЙОГО ФІЛІЇ У 2011 РОЦІ

Навесні наступного року виповниться вісім років відтоді, як Музей історії Києва був змушений демонтувати свою експозицію у Кловському палаці та переїхати до Українського Дому, де і досі не має належних умов для свого повноцінного функціонування. Незважаючи на відсутність музейної експозиції, науковий колектив музею позначив 2011 рік плідною цілеспрямованою роботою та новими здобутками у своїй пошуковій, експозиційній, екскурсійній та науковій діяльності, яка була спрямована на подальший розвиток Музею та популяризацію знань про Київ серед широкого загалу.

Як і завжди, протягом року злагоджено працювали всі його філії, систематично проводились екскурсії в державній резиденції по вул. Банковій, 10, (Будинок архітектора Городецького) та в усіх філіях Музею історії міста Києва.

Всього станом на 1 грудня 2011 року проведено 2852 екскурсії. За цей же час Музей та його філії відвідало 105 825 екскурсантів.

Систематично здійснювалося комплектування музейних фондів, що є одним з головних напрямів нашої музейної роботи. Упродовж поточного року було опрацьовано та здано до фондів музею 8217 експонатів основного фонду та 732 науково-допоміжного. Серед них: збірка грамплатівок та побутових речей початку ХХ ст., невідомий раніше автограф вірша Михайла Грушевського, прижиттєве видання праць Михайла та Олександра Грушевських (1917–18 рр.), матеріали дослідника Києва археолога Сергія Вельміна (фотоальбом кінця ХІХ ст., особисті речі, документи, фотонегативи стародавніх графіті), полив'яні кахлі (ХІV–ХХ ст.) з колекції, зібраної відомим істориком Михайлом Брайчевським, п'ять гумористичних малюнків-карикатур, зроблених Михайлом Булгаковим у Києві на Андріївському узвозі, 13, комплекси матеріалів заслуженого художника Ук-

раїни Олександра Міловзорова (ескізи художнього оформлення станцій метрополітену «Тараса Шевченка», «Республіканський стадіон» та інших), матеріали про відкриття НСК «Олімпійський», про діяльність театру ім. І. Франка, про проведення в Києві Міжнародного конкурсу молодих піаністів пам'яті Володимира Горовиця. На 1-му Національному телеканалі отримані відеофільми: «З історії української незалежності», «З історії державності», «До 1500-річчя Києва» та інші, які дозволять краще висвітлити деякі аспекти суспільного життя Києва.

На Всеукраїнському музейному фестивалі «Музеї України у всесвітньому культурному просторі», який відбувся у Дніпропетровську, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського отримав диплом-переможця за третє місце в конкурсі «Мистецтво музейної міні-виставки».

У виставковій залі Музею історії міста Києва («Український дім») протягом року проведено низку цікавих художніх виставок за різноманітною тематикою. До 20-ти річчя державної незалежності України підготовлено виставку «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» (до 175-річчя з дня народження Олександра Кониського). Музей також узяв участь у створенні виставок до інших ювілейних дат: «Чорнобиль: біль, пам'ять, подолання» (у Національному історичному музеї України до 25-ої річниці катастрофи на ЧАЕС), «Правда рятує від смерті» (у «Мистецькому Арсеналі» до Дня скорботи) «Фортеця на Дніпрі» (у Національному музеї-заповіднику «Битва за Київ у 1943 році», «Пам'ять Яру», «Сильні духом» (до 70-річчя початку ВВВ, які викликали жвавий інтерес у громадськості міста. До 120-річчя з дня народження Ф. Ернста на базі Музею проведено Всеукраїнську наукову конференцію «Федір Ерст і пам'яткоохоронна справа в Україні» та створено документально-художню виставку «В обороні української спадщини». До 100-річчя з дня народження художника Сергія Шишка створено виставку «Київська сюїта». Протягом року проводилася виставкова робота спільно з громадською організацією «Мистецький курінь» — відбулися 4 художні виставки, серед яких особливою увагою глядачів користувалася виставка сучасного українського пейзажу «Земля коронована сонцем». Гості музею також мали змогу познайомитись з такими виставками: «Чес-

ний з собою» (малярська спадщина видатного українського письменника Володимира Винниченка), живопису «Різдяні зустрічі», графіки Марини Ващенко «Відлуння буття», підводного живопису Олександра Белозора «Свіже дихання імпресіонізму», живопису Алли Преображенської «Прогулянки містом. Таллін», живопису Олександра Кари «На новій землі під новим небом» (місто Ізмаїл), плакатів Ірини Суслової «Чесноти української нації» (благодійна АРТ асоціація «Золота палітра»), «Все про 100» — першої соціально-комерційної мережі (живопис, скульптура, інсталяція), «Ялинкові прикраси в експозиції музею М. Булгакова», живопису на склі Анастасії Рак «Так близько мій край заповітний», Олени Даниленко «Київ у кольорах любові», Людмили Смолякової «Дивосвіт Трипілля», «Графіка Анатолія Каплана. Ілюстрації до творів Шолом-Алейхема». Декілька фото-документальних та речових виставок були присвячені висвітленню руху шістдесятників, які стали важливим етапом на шляху до створення відповідного музею.

Популяризуючи знання про Київ, наукові співробітники музею взяли участь у багатьох радіо- і телепередачах, опублікували в періодичній пресі численні наукові статті з історії міста, у приміщенні Літературно-меморіального музею М. Булгакова відбулися кінозйомки художнього фільму «Біла гвардія» (Росія).

Упродовж року проводилася традиційна видавнича робота музею. Побачили світ такі видання: Д. Малаков «Київ у 50-тих»,— К.: Варто, 2011; Д. Малаков «Мальовнича Україна»,— К.: Мистецтво, 2011; Д. Малаков «Тринадцять київських зустрічей із Городецьким»,— К.: Грані-Т, 2011; В. Ковалинський «Київські мініатюри», том 9.,— К.: Купола, 2011; «Спогади про Булгакова» Упорядники А. Кончаковський, С. Ноженко.— К.: Промінь, 2011; О. Друг (у співавторстві) Книга-альбом «Київ: архітектура, історія, традиції»,— К.: Балтия-Друк, 2011. До футбольної першості Євро-2012 співробітники музею взяли участь у роботі над створенням англomовного варіанту «Путівника по Києву», який побачив світ у вересні 2011 року.

Наступний рік для Музею буде особливий — у травні 2012 року виповнюється 30 років відтоді, як перші відвідувачі познайомилися з його унікальною експозицією, а восени минає 35 років з моменту його заснування.

На травень наступного року також заплановано відкриття чергової філії музею — «Музею шістдесятництва». Станом на кінець 2011 року Музеєм історії міста Києва завершено всі підготовчі роботи для створення цього важливого культурно-освітнього музейного закладу та проведено наукове опрацювання всіх необхідних для експозиції музейних предметів.

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Тетяна СТАРОСТЕНКО,
провідний науковий співробітник відділу
«Київ у другій половині XVII ст.– лютий 1917 р.»
Музею історії міста Києва

МІДНЕ ЦЕРКОВНЕ ЛИТТЯ З МУЗЕЙНОГО ЗІБРАННЯ*

Богородичні ікони

Стулка складня
«Страсна ікона Божої Матері»
Росія, XVIII–XIX ст.
Мідний сплав, лиття, карбування
11,8x7,4 см
З приватної збірки 1984 р.
МК Мх-107

Іконка металева, прямокутної форми, є центральною (середньою) стулкою тристулкового складня. Складається з середника та рамки. Кріплення зроблено за допомогою пласких наскрізних отворів вгорі та знизу. Написи-титли рельєфні, виконані церковнослов'янською мовою. Пласка на звороті.

На чільному боці над центральною стулкою знаходиться складна вуздечка, яка поділена на два регістри — трифігурна композиція «Старозавітна Трійця» (внизу), над нею штифт із образом «Спаса Нерукотворного». Ці сюжети виконані виступаючим рельєфом.

В середнику високим рельєфом представлено поясне зображення Богородиці з дитям ІС ХС. Обабіч, у пристоянні до Богородиці, дві фігури янголів із зняряддями Страстей Христових.

* Публікується в авторській редакції.

Богородиця вдягнена у мафорій, який обертає її голову. Навколо голови німб, який увінчує причасна корона. Голова ледь схилена до Дитини.

ІС ХС сидить на лівій руці Матері. Голова Ісуса звернена назад до янгола, який тримає в руках спис і губку. Правою рукою Христос тримає Богородицю за великий палець, а лівою стискає її кисть. Навколо голови круглий хрестоподібний¹ німб з літерами «о ѿ и», які з грецької перекладаються як «сущий».

Стулка складня
«Страсна ікона Божої Матері»
Росія, XVIII ст.
Мідний сплав, лиття, карбування
11,5х8,2 см
З приватної збірки 1988 р.
МІК Мх-217

Іконка металева, прямокутної форми, є центральною (середньою) стулкою тристулкового складня. Складається з середника та рамки. Кріплення зроблено за допомогою пласких наскрізних отворів вгорі та знизу (два кріплення з одного боку втрачені). Написи-титли рельєфні, фігурні, виконані церковнослов'янською мовою біля всіх зображень. Тло ікони прикрашене рельєфним рослинним стилізованим орнаментом і білими та синіми емаллями. Іконка пласка на звороті.

На чільному боці над центральною стулкою знаходиться рельєфне килевидне навершя зі зламанною верхньою частиною.

У наверші серед стилізованих хмар вміщена композиція «Цар царем» — образ ІС ХС в короні, з розкритими обіймами в благословляючому жесті. Навколо голови круглий хрестоподібний німб, обабіч якого відповідні написи.

В середнику високим рельєфом представлено поясне зображення Богородиці з дитям ІС ХС. Обабіч, у пристоянні до Богородиці, дві фігури янголів із знаряддями Страстей Христових.

---

¹ Хрестоподібний німб утворений трьома променями, які виходять від голови Христа вгору та в боки. Цей німб символізує Воскресіння Христа, який пройшов крізь муки та смерть.

Богородиця вдягнена у мафорій, краї якого оздоблені стрічкоподібним облямуванням із цятковим орнаментом.

Навколо голови Богородиці німб, прикрашений вишуканим квітково-рослинним орнаментом. Увінчує німб багатопроемова, рельєфна корона. Голова Богородиці ледь схилена до Дитини.

ІС ХС сидить на лівій руці Матері. Голова Ісуса звернена назад до янгола, який тримає в руках спис і губку. Правою рукою Христос тримає Богородицю за великий палець, а лівою стискає її кисть. Навколо голови круглий хрестоподібний німб з літерами «о ѿ и», які з грецької перекладаються як «сущий».

Страсна ікона Божої Матері належить до іконографічного типу Одигітрія. Назва образу Богородиці пов'язана із зображенням янголів, які тримають у руках знаряддя Страстей Христових — один з Хрестом, а другий із Губкою та Списом. Первообраз прославився як чудотворний.

Стулка складня
ікона «Смоленської Божої Матері»
Росія, XVIII-XIX ст.
Мідний сплав, лиття, карбування
7,3х6,7 см
З приватної збірки 1988 р.
МІК Мх-103

Іконка металева, прямокутної форми, є центральною (середньою) стулкою тристулкового складня. Складається з середника-кіота та рамки. Кріплення зроблено за допомогою плоских наскрізних отворів вгорі та знизу. Написи-титли рельєфні, виконані церковнослов'янською мовою. Пласка на звороті.

На чільному боці над центральною стулкою знаходяться залишки навершя. Тло ікони розліноване горизонтальними смугами.

В середнику, в неглибокому ковчезі, високим рельєфом представлено поясне зображення Богородиці з дитям ІС ХС.

Богородиця вдягнена у мафорій, який прикрашений на голові восьмираменною стилізованою зіркою. Права рука невисоко піднята в жесті моління до Сина. Навколо голови Богородиці німб, праворуч якого титли МР •Θ•Υ (Марія Оранта).

Особливість цього типу ікони — це фігура дитини Христа, який сидить на лівій руці Богородиці. Права рука Христа піднята в благословляючому жесті, в лівій руці він тримає згорнутий сувій. Навколо його голови круглий хрестоподібний німб з літерами «о ω и», які з грецької перекладаються як «сущий».

Зображення Богородиці та Христа строго фронтально, в урочистій позі.

Середник має пласкі широкі береги з написом-молитвою по периметру. Краї берегів з двох боків облямовує шнуровий орнамент.

В іконописанні відомо багато іконографічних типів Богородиці. Проте, не всі з них зустрічаються у виробках старообрядницького мідного лиття Росії. Одним із розповсюджених в старообрядницькому мідному литті є іконографічний тип Смоленської Божої Матері. Цей образ належить до кола ікон типу Богоматері Одигітрії (Провідниці)².

Ікона "Богоматір Всіх скорботних Радість"
Росія, XVIII ст.

Мідний сплав, лиття, карбування, емалі
11,7x7,7см

З приватної збірки 1982 р.

МІК Мх-54

Ікона конструктивно складається з середника (майже квадратної пластини) та кілевидного навершя. З чільного боку краї загнуті бортиками. Написи зроблені церковнослов'янською мовою над усіма зображеннями. Пласка на звороті.

Саме середник вписаний у рельєфну рамку, яка утворена 3-ма рядами шнуроподібного орнаменту.

На чільному боці у середнику високим рельєфом представлено зображення Богоматері з круглим німбом на повний зріст, яка тримає у правій руці скіпетр. З двох боків Богоматір оточена різного роду скорботними людьми.

² За церковною традицією Одигітрія — найдавніший образ Богоматері, написаний євангелістом Лукою, ще за часів її земного життя. Розроблений тип Одигітрії з'являється в VI-VII ст. н.е. На території Київської Русі з XII ст. відомий іконографічний тип поясної Одигітрії.

Композиція доповнена фігурами двох янголів (архангелів), які, звертаючись до людей, вказують на Богоматір.

Вгорі, в правому та лівому кутах у стилізованих хмарах, зображені сонце та місяць, які символізують нескінченність благодійності Богоматері.

Обабіч німба широка стрічка, над якою вміщена назва іконографічного образу.

Богоматір стоїть на стилізованому поземі, який прикрашений умовним орнаментом.

Навершя килевидне, рельєфне. Тло прикрашене синьою емаллю, рослинним і шнуроподібним орнаментом.

У наверші серед стилізованих хмар вміщена композиція «Цар царем» — образ Ісуса Христа в короні з розкритими обіймами в благословляючому жесті. Навколо голови круглий хрестоподібний німб, обабіч якого відповідні написи.

Над композицією килевидний орнамент, який утворений 3-ма рядами шнуроподібного орнаменту. Широку рамку вгорі вкриває рослинний стилізований орнамент.

Ікона «Богоматір Всіх скорботних Радість» — найбільш розповсюджена серед богородичних сюжетів старообрядців Росії. Сам сюжет з'явився в Москві та датується XVII ст.

Література

Гнущова С. В., Зотова Е. Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века / Из собрания Центрального музея древнерусской культуре и искусства им. Андрея Рублева: Альбом.— М., 2000.

Старостенко Т. Мідне церковне лиття з музейного зібрання // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К., 2009.— Вип. 9.— С. 25–33.

Християнське мистецтво у збірці Фастівського державного краєзнавчого музею: Прес-Музей: Науково-інформаційний бюлетень 1999 № 12–13 / Фастівський державний краєзнавчий музей; упор. А. Ферчук.— Фастів, 2000.

Список ілюстрацій

1. Стулка складня «Страсна ікона Божої Матері». XVIII–XIX ст. Фонди Музею історії м. Києва.
2. Стулка складня «Страсна ікона Божої Матері». XVIII–XIX ст. Фонди Музею історії м. Києва.
3. Стулка складня ікона «Смоленської Божої Матері». XVIII–XIX ст. Фонди Музею історії м. Києва.
4. Ікона «Богоматір Всіх скорботних Радість». XVIII ст. Фонди Музею історії м. Києва.

Ольга ДРУГ,

завідувач відділу

«Київ у другій половині XVII ст. – початку XX ст.»

Музею історії міста Києва

МАТЕРІАЛИ РОДИНИ БРАЇЛОВСЬКИХ У МУЗЕЙНОМУ ЗІБРАННІ

2010 року в Музей історії міста Києва надійшла збірка документів і матеріалів (35 од.) від киянки Зінаїди Володимирівни Браїловської. Вона передала музею фото, деякі нагороди і відзнаки свого діда — протоієрея Миколи Олександровича Браїловського, документи і фото батька — лікаря Володимира Миколайовича Браїловського (24 одиниці). Також З. В. Браїловська подарувала Музею документи і фото свого свекра — ветеринарного лікаря Києва 1920-х років, Петра Онисійовича Герасимчука (11 од.).

Складовою частиною родового архіву Браїловських-Герасимчуків у музейному зібранні стали фото із сімейного архіву на цифрових носіях. Фото та деякі відскановані документи зберігаються у Музеї в електронному вигляді, так само як і деякі інші родинні архіви киян.

Того ж таки 2010 року представниця іншої гілки Браїловських — Галина Павлівна Сошинська — передала до Музею фотодокументи родини київського педагога — Олексія Олександровича Браїловського (11 одиниць). У такий само спосіб було зроблено електронний варіант документів і фотографій із сімейного альбому Г. П. Сошинської.

Отже, у музейній збірці є матеріали сімейного архіву київської священицької родини Браїловських у кількості 46 одиниць та 60 одиниць в електронному вигляді.

Вперше у музейній колекції маємо комплекс священицьких знаків і нагород конкретної людини, протоієрея М. О. Браїловського: знак кандидата богослов'я, нагородний хрест для представників православного духовенства «В пам'ять 300-річчя дому Романових» та дві медалі — в пам'ять Олександра III та в пам'ять 300-річчя дому Романових, а також фрагмент нагородної стрічки до ордена Св. Анни I ступеня.

Родина священників Браїловських — потужний український рід з Переяславщини, представники якого понад століття відігравали важливу роль у духовному і культурному житті Києва. Історія роду, долі членів великої родини — це історія нашої країни, саме на долях синів і дочок цього великого роду можна як у краплі води побачити всі трагічні моменти історії 1920–1930-х років, коли члени сімей змушені були емігрувати і вже ніколи більше не бачили своїх рідних. Ті, що залишилися в радянській Україні, потрапили у жорна репресій, засланы і розстрілів. У таких умовах родинні архіви зберігаються не завжди. Те, що нинішні представники роду Браїловських пам'ятають і шанують своїх предків, а також зберігають сімейні архіви, викликає повагу і вдячність сучасників.

Голова роду — Олександр Іванович Браїловський (1822–1905), народився на Переяславщині у родині священника. 1842 року закінчив Київську духовну академію¹ і з 14.08.1850 року став священником Переяславської Успенської церкви Полтавської губернії. 26 січня 1859 року його було прийнято до Київської єпархії і призначено священником у Києво-Подольську Добро-Миколаївську церкву. Цього ж року і до 12.03.1865-го він був законовчителем Києво-Подольського парафіяльного училища. У 1859–1875 роках — законовчитель Олександрівського притулку; у 1871–1876 роках — законовчитель Київської міністерської жіночої гімназії; 1873 року — отримав орден Св. Анни III ступеня; 1875 року — йому оголошено подяку за обладнання теплої Добро-Миколаївської церкви; з 1876 року — законовчитель київської 3-ї гімназії. 27.03.1877 року — О. І. Браїловського нагороджено орденом Св. Анни II ступеня. 1877 року був штатним членом Консисторії. 1877 року його звільнено з посади законовчителя київської 3-ї гімназії. У сан протоієрея возведено 1870 року. За даними на 1877 рік Олександр Іванович був вдівцем і з ним проживали діти: Євгеній — 9 років, Анастасія — 22 роки, Марія — 13 років. Дружина Мотрона Іванівна померла 1876 року². Подружжя Браїловських мало

---

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 175, спр. 1074, арк. 29.

² Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДАІАК України), ф. 127, оп. 1011, спр. 1640, арк. 7–9.

ще дітей: Романа, Миколу, Олексія, Олександру. Всього семеро дітей: 4 сини і 3 дочки. Дочки вийшли заміж за священників: Марія стала дружиною Петра Дмитровича Вельміна, Олександра — Федора Дмитровича Хорошунова. Євгеній закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира, його брат Олексій так само навчався у цьому університеті на історико-філологічному факультеті, син Микола став священником.

О. І. Браїловський упродовж 21 року (1859–1880) безперервно був настоятелем церкви Миколи Доброго на Подолі. У 1880 році його було призначено на службу до Софійського кафедрального собору, де він послідовно займав посади священника, ключаря і, нарешті, кафедрального протоієрея. 1902 року О. І. Браїловський відійшов від активної діяльності, прослуживши священником 55 років. За довгу й чесну службу його нагороджено Височайше пожалуваною митрою. Крім того, він мав усі ордени до Св. Анни, 1-го ступеня включно. Помер О. І. Браїловський на 82 році життя і похований на Щекавицькому кладовищі³.

Микола Олександрович Браїловський (1851–1925) — кандидат богослов'я, протоієрей, син кафедрального протоієрея Софійського собору О. І. Браїловського. Народився 15 березня 1851 року в Переяславі (тоді Полтавська губернія). Початкову освіту здобув у Києво-Подольському духовному училищі, а згодом — у Київській духовній семінарії. Київську духовну академію (1871–1875) закінчив зі ступенем кандидата богослов'я⁴. З 15 січня до 21 серпня 1876 року працював законовчителем Острозької учительської семінарії. 16 січня 1877 року М. О. Браїловського було рукоположено у диякони, а 23 січня 1877 року — у священники до Києво-Подольського Щекавицького кладовища Всіх Святих церкви⁵. З травня 1877 року М. Браїловський безоплатно виконував обов'язки священника при Київському з'їзді мирових суддів для приведення свідків до присяги. З 1 вересня 1878 до 9 вересня 1903 року він — законовчитель Київської чоловічої 3-ї гімназії. Серед його обов'язків — член

---

³ Браиловский А. И. Некролог // Киевский календарь на 1906 год В. Д. Бублика. — К., 1905. — С. 243.

⁴ ІР НБУВ, ф. 175, спр. 1229.

⁵ ЦДАІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1640, арк. 72 зв.

правління Києво-Подольського духовного училища (1878–1882), член правління Київської духовної семінарії (1882–1900), законовчитель дитячого Олександрівського притулку (1887–1892), законовчитель Київського піхотного юнкерського училища (1888–1909), перейменованого 1897 року у Київське військово училище), — всю цю роботу він виконував на громадських умовах, тобто не одержуючи платні. Обіймаючи посаду помічника Благочинного у 1895 році та Благочинного 2-го округу міста Києва з 7 червня 1900 до 1 січня 1914 року, він також був членом різних учених та благодійницьких товариств.

Микола Олександрович Браїловський.
Київ. 1916 р.

20 липня 1879 року за старанність служби Миколу Олександровича удостоєно набедреника; 18 квітня 1881 року за відмінну і бездоганну службу — скуфії.

25 лютого 1884 року М. Браїловського було призначено настоятелем Києво-Печерської Феодосіївської церкви, де він служив священиком до 1909 року.

У березні 1890 року визначенням Св. Синоду його удостоєно наперсного хреста, який видається від Св. Синоду. За визначенням Св. Синоду, від 1894 року за відмінну та бездоганну службу М. Браїловського було возведено в сан протоієрея, а 1895-го Синодом затверджено з дружиною і дітьми у потомственному дворянському достоїнстві із занесенням до третьої частини родословної книги Київської губернії⁶. Того ж таки

⁶ Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 18.

1895 року визначенням Єпархіального начальства М. О. Браїловського призначено помічником Благочинного Старокиївських, Печерських і Новостворівських церков.

У лютому 1896 року М. Браїловського за дванадцятирічну безперервну відмінну роботу на посаді члена правління Київської духовної семінарії нагороджено орденом Св. Анни III ступеня. Беручи активну участь у громадському житті міста, виконував обов'язки члена Опікунства про народну тверезість, був активним членом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Серед нагород — вища нагорода — золотий наперсний хрест з прикрасами з Кабінету Його Величності та ордени Св. Володимира, 3-го ступеня включно⁷.

8 квітня 1909 року М. Браїловського переведено до Києво-Софійського кафедрального собору, а з липня того ж року призначено ключарем цього собору. На цій посаді він перебував до 1919 року.

Прожила родина Браїловських спочатку на Цитадельній, 8, поблизу Феодосіївської церкви, потім — на Рильському провулку, 3, кв. 4. Дружина М. Браїловського — Анастасія Андріївна, уроджена Зуб (1859–1919), була дочкою священника з Ромнів. Вони виховали восьмеро дітей: п'ятеро дочок і трьох синів. Анастасія Андріївна померла 1919 року і похована на цвинтарі Покровського монастиря поблизу Миколаївської церкви. Згодом її прах перенесено на Байкове кладовище. За розповідями онуки, свій земний шлях Микола Олександрович завершив ченцем. Поховано його на території Києво-Печерської лаври (нижня територія). Могила збереглася і доглядається родиною.

Онука протоієрея передала до Музею фотопортрет М. Браїловського, на якому його зображено зі всіма його нагородами. Деякі з них надійшли до музейного зібрання, зокрема: знак кандидата богослов'я, нагородний хрест для представників православного духовенства (1913) та дві нагородні медалі.

Знак кандидата богослов'я. Російська імперія. Невідома майстерня. Початок XX ст.

Церковний знак для тих, хто має вчений ступінь з богослов'я, але не має духовного сану. Заснований 23 листопада 1911 року.

---

⁷ ЦДАІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 224, арк. 2–4.

Виготовлений зі срібла, прикрашеного на аверсі кольоровими емаллями, має на аверсі гвинт для кріплення. Розмір — (65х40 мм).

Опис знака.

Срібний прямокутник. Крізь кути прямокутника пронизано срібну фігурну стрічку, кінці якої сходяться над прямокутником під срібною Імператорською короною, обідок якої покритий блакитною емаллю. Вся поверхня стрічки покрита срібними матовими лавровими гілками.

У середині прямокутника — срібний хрест з вузьким випуклим срібним обідком. Вся площа хреста покрита білою емаллю. Між променями хреста — срібне поліроване сяйво. Промені від хреста рельєфні, заглиблення заповнені блакитною емаллю. Між верхньою стороною прямокутника і короною — срібна шестикутна зірочка покрита блакитною емаллю. Між нижньою стороною прямокутника і стрічкою — літера «К» — кандидат, покрита блакитною емаллю. Між боковими сторонами прямокутника і стрічкою та обабіч і знизу літери «К» — маленькі срібні кружальця, покриті блакитною емаллю.

На аверсі знак має гвинт з різьбою. Гвинт наверху з вушками. Близьче до краю поверхні гвинта — клеймо квадратної форми. У центрі квадрата — іменник — «В. Р.»⁸.

Нагородний хрест для представників православного духовенства «В память 300-летия Дома Романовых»

Повна назва нагороди мовою оригіналу звучить так: «Знак для священнослужителей монашествующего и белого духовенства» (Крест в память 300-летия дома Романовых).

Знак кандидата богослов'я

⁸ Див. Верлих Р., Андоленко С. Нагрудные знаки императорской России.— СПб., 1994.— С. 207.

Нагородний хрест для представників духовенства «В пам'ять 300-ліття Дома Романовых»

Опис знака.

Відзнака виготовлена зі срібла, прикрашеного кольоровими емаллями. Російська імперія. Москва. 1913 р. Приватна майстерня. Товариство «П. И. Оловяшников С-вья». Розмір 54x40 мм (стандартний розмір — 60x40);

Аверс: хрест покритий білою емаллю, у середині його тонкими лініями виконано восьмикутний хрест синьою емаллю. На кінцях основного хреста — зображення пелюсток і поперечних круглих дуг, покритих яскраво-зеленою емаллю. На нижньому кінці хреста — три підвіски (центральну втрачено). Верхній кінець хреста вінчає шапка Мономаха з хрестом зверху (хрест втрачено). Шапка у внутрішній частині покрита червоною емаллю, а у зовнішній — покриття з жовтого металу.

На реверсі, на верхній хрестовині під вушком, — герб дому Романових (грифон, що тримає меч і гарч).

Ця відзнака стала останньою імператорською відзнакою для священнослужителів російської православної церкви. Нагородний хрест було затверджено 24 січня 1913 року, виготовлявся він з бронзи або позолоченого срібла і носився на стрічці ордена Св. Володимира на правій стороні грудей. У цей час (1913) монетний двір не виконував робіт із накладання емалей. Тому всі ці хрести, як і інші ордени з емаллями в Росії, виготовлялися приватними ювелірними фірмами і мали багато різновидностей⁹.

Хрест, що належав М. О. Браїловському, — срібний, з клеймами, з різнокольоровими емаллями.

⁹ Петерс Д. И. Наградные медали России XIX – начала XX в. Каталог. – М., 1989. – С. 179.; Кузнецов А. А. Награды: Энциклопедический путеводитель по истории российских наград. – М., 1999. – С. 158.

Обабіч горизонтальної хрестовини — написи: ліворуч — літера «М» (Михайло — перший цар династії Романових) з шапкою Мономаха зверху, і праворуч — вензель «Н II» (Микола II) з імператорською короною зверху. У центрі — хрест, навколо нього напис: «Господемъ царіе царствуютъ» («Мы правим империей посредством Господа Бога»); на нижній хрестовині — дати церковно-слов'янськими літерами: 1613–1913. Клейма на аверсі хреста: Московського окружного пробірною управління з пробою металу — «88 і жіноча голівка в кокошнику вправо» — клеймо в овальному щитку. Іменне клеймо «Т-во О. С.» — у прямокутному щитку¹⁰.

На фото протоієрея М. О. Браїловського можна побачити знак ордена Св. Анни I ступеня (Санкт-Петербург, фірма «Едурд», 1908–1917) на орденській стрічці — червоний муар із золотистою каймою (частина цієї стрічки — в музейному зібранні). Орденська стрічка Анни I ступеня за статутом носилася через ліве плече. Особливістю носіння стрічок старших ступенів усіх орденів для священнослужителів було те, що вони носилися не через плече, а на шиї. На фото М. Браїловського це чітко видно.

Зірки всіх орденів носилися на лівій стороні грудей, крім зірки ордена Св. Анни.

На правій стороні грудей М. О. Браїловського — зірка ордена Св. Анни I ступеня та хрест Св. Анни на стрічці, шириною 10 см. Кожен, хто нагороджувався орденом у Російській імперії, за винятком кавалера ордена Георгія, сплачував одноразовий внесок до канцелярії Капітула (після 1831 року так стала називатися вища орденська адміністрація). При отриманні ордена Св. Анни I ступеня такий внесок становив 150 рублів¹¹.

Між зіркою та хрестом Св. Анни на грудях у Браїловського — хрест православним священнослужителям на честь 300-річчя Дому Романових на стрічці ордена Св. Володимира (теж носився на правому боці грудей).

У музейному зібранні знаходиться і нагородна колодка М. Браїловського на чотири нагороди, з яких збереглися лише дві.

---

¹⁰ Верлих Р., Андоленко С. Нагрудные знаки императорской России.— СПб., 1994.— С. 207.

¹¹ Кузнецов А. А. Награды: Энциклопедический путеводитель по истории русских наград.— М., 1999.— С. 9.

Нагородна колодка

Нагородна колодка. Російська імперія. Початок ХХ століття
На колодці — дві збережені нагороди зі стрічками (ще дві — втрачено). Перша нагорода — втрачена, залишилася лише стрічка. Ймовірно — знак до ордену Св. Володимира IV ступеня — 25 років «безупречної» служби.

Наступна медаль збереглася.

Медаль «В пам'ять царствования імператора Александра III». Російська імперія. Санкт-Петербурзький монетний двір, 1896 р. Срібло. Діаметр 28 мм.

Опис медалі:

У верхній частині медалі — вушко для носіння. Носили на стрічці ордену Св. Олександра Невського (Олександрівській) — муар червоного кольору.

На аверсі (чоловий бік) медалі — оплічне профільне, праворуч звернене, зображення Олександра III з дугоподібним написом «Император Александр III» і лавровою гілкою; на реверсі (зворотний бік) — під короною імператора цифрами у два рядки вказано роки царювання Олександра III — «1881–1894». Під датами вміщено хрест.

Нагородну медаль було затверджено 26 лютого 1896 року рішенням Миколи II у пам'ять 51-ї річниці з дня народження Олександра III.

Медаллю нагороджували ієрархів, священників, чиновників усіх відомств, які перебували на дійсній службі в період царювання Олександра III. Медаль виготовляли зі срібла на С.-Петербурзькому монетному дворі: було відчеканено понад 300 тисяч штук.

Поряд із цією медаллю на колодці збереглася лише нагородна стрічка — Володимирсько-Олександрівська. На ній носилася нагородна медаль «*В память 25-летия церковно-приходских школ*». Це була срібна медаль, заснована 29.05.1909 року. На аверсі вміщено два профілі імператорів — Олександра III і Миколи II, на звороті дати — 1884–1909.

Остання медаль, що збереглася на колодці, — медаль до 300-річчя Дому Романових.

Медаль «*В память царствования 300-летия Дома Романовых*». Російська імперія. 1913 рік. Державна чеканка. Санкт-Петербурзький монетний двір. Світла бронза. Діаметр — 28 мм.

Медаль засновано 21 лютого 1913 року указом Миколи II та повідомленням Голови Ради Міністрів. Нею нагороджувалися серед інших станів і священнослужителі усіх віросповідань. За цим указом лише окремі категорії громадян Російської імперії (приміром, юнкери, поліцейські) отримували ці медалі безкоштовно. Усім іншим видавали спеціальні свідоцтва на право носіння медалей, які придбавалися за плату (зокрема, й у приватних фірмах та майстернях). На Санкт-Петербурзькому монетному дворі у 1913–1914 роках було відчеканено понад 1,5 млн медалей. Проект медалі розробив медальєр Санкт-Петербурзького монетного двору А. Ф. Васютинський¹².

Опис:

Аверс. Зображено погрудні портрети (анфас) імператора Миколи II у формі 4-го лейб-гвардії імператорської фамілії стрілецького полку і царя Михайла Федоровича у бармах і шапці Мономаха. По окружності — намисто (чергування крапочок та рисочок).

Реверс. У центрі напис — у 5 рядків: «*Въ память 300-лѣтія царствованія Дома Романовыхъ 1613–1913*».

---

¹² Васютинський Антон Федорович (1858–1935), відомий український і російський художник, скульптор-медальєр, різьбяр. Народився в Україні (Кам'янець-Подільському), у 1879–1881 рр. навчався в Київській рисувальній школі М. Мурашка. У 1881–1888 рр. — в Академії мистецтв (С.-Петербург). З 1888 р.

Медаль носили на грудях на Романівській стрічці державних кольорів: біла, помаранчева і чорна смуга (однакової ширини).

Родина М. Браїловського до 1920 року мала у власності садибу на вулиці Московській, 29. Нерухомість була придбана Миколою Олександровичем та Анастасією Андріївною 1886 року. Вони одразу стали членами Київського кредитного товариства, де оцінили придбану садибу і взяли кредит. Це дало можливість Браїловським розпочати будівництво на садибі. 1892 року на чорно було зведено фасадний 2 1/2 кам'яний будинок, а 1903 року вже звели триповерховий кам'яний флігель і добудували третій поверх на фасадному будинку (1902). Споруди зведено за проектом техника А. Крауса¹³.

З 1912 року заклали свою нерухомість у Київському земельному банку і отримали під заставу довготривалий кредит на 38 років і 4 місяці спочатку 1912 року, потім два кредити 1918 року. На садибі по Московській, 29 у цей час стояло два триповерхових кам'яних прибуткових будинки. Фасадний триповерховий на цокольному поверсі, де містилося чотири магазини, один з них — великий з підвалом. На 1–3-у поверхах було по дві п'ятикімнатні квартири на поверсі. Флігельний триповерховий будинок зводився у 1901–1903 роках, а потім, 1911 року, до флігельного добудували ще прибудову в три поверхи теж за проектом техника А. Крауса (будинки на садибі збереглися)¹⁴.

За спогадами онуки, З. В. Браїловської, у фасадному будинку на Московській, 29 на першому поверсі було виділено квартиру для сина Володимира, як практикуючого лікаря. До 1918 року включно він там і проживав. У флігельному будинку спочатку мешкала одна з дочок Миколи Браїловського — Олена Миколаївна (1891–1964) (за чоловіком Юденич) з родиною. До неї вже після війни перебралася на мешкання її сестра — Ольга Миколаївна (1884–1982) (за чоловіком Високович). До своїх се-

---

працював на С.-Петербурзькому монетному дворі до самої смерті. Автор 120 робіт — медалі, монети, плакетки. Автор значка ГПО, автор штемпелів ордена Леніна, золотого червінця (сіяча) і т.п.

¹³ Державний архів м. Києва (далі — ДАК), ф. 143, оп. 2, спр. 246.

¹⁴ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 1636, оп. 6, спр. 671.

стер в останні роки життя переїхала і Лідія Миколаївна Прокопович.

Рід Браїловських мав тісні родинні стосунки як з представниками давніх київських священицьких родин Прокоповичів, Бутовських, так і з вихідцями з родин священиків: з Харківської (Козловський), Орловської (Богословський), Рязанської (Дмитрьов, Вельмін) губерній.

Із трьох синів Миколи Олександровича Браїловського батьківським шляхом пішов син Олександр, а Микола і Володимир відповідно обрали професію інженера і лікаря. Микола Миколайович Браїловський (1886–1978) працював в Управлінні Південно-Західної залізниці.

У музейному зібранні є такі документи Володимира Миколайовича Браїловського: свідоцтво про народження, датоване 1894 роком, диплом лікаря В. Браїловського Університету св. Володимира 1916 року, бланк для рецептів з відміткою «доктор В. Н. Браиловский» і його візитна картка. Свідоцтво про одруження В. Браїловського з Ольгою Дмитрьовою, а також документи О. Дмитрьової — метрична виписка про її народження з Києво-Подольської Воскресенської церкви і свідоцтво з Київської духовної консисторії про народження Ольги Дмитрьової, датоване 1912 роком.

Браїловський Володимир Миколайович (1889–1972) народився 15 серпня 1889 року в Києві на території Софійського собору, де на той час у діда — протоієрея Софійського собору Олександра Івановича Браїловського — проживали його батьки. Обряд таїнства хрещення Володі здійснював О. І. Браїловський, а хрещеними або «восприємниками» були — священик Києво-Печерської Воскресенської церкви П. Вельмін і тітка новонародженого Анастасія Олександрівна Браїловська. Володимир Браїловський у 1898–1907 роках навчався у Києво-Печерській 5-й гімназії, яку успішно закінчив і отримав атестат зрілості 2 червня 1907 року¹⁵. У серпні того ж 1907 року його було зараховано студентом медичного факультету Університету св. Володимира. Залікове свідоцтво про закінчення курсу наук медичного факультету він отримав 20 квітня 1916 року. Тоді ж подав

---

¹⁵ ДАК, ф. 78, оп. 1, спр. 590.

Володимир Миколайович Браїловський.
Київ. 1916 р.

прохання допустити його до державного іспиту на звання лікаря, який він успішно склав. У міському архіві зберігається екзаменаційний листок випускника Браїловського і факультетська обіцянка з підписом «лекаръ Владимир Браиловский». Разом з В. Браїловським у цей час складав іспити на звання лікаря майбутній письменник Михайло Булгаков¹⁶.

Володимир Браїловський брав участь у Першій світовій війні. Влітку 1918 року одружився з Ольгою Дмитрьовою, дочкою протоієрея, настоятеля Києво-Подольської Воскресенської церкви. Ольга Дмитрівна Дмитрьова народилася 1891 року, закінчила Фундуклеївську жі-

ночу гімназію. З 1908 року працювала викладачем рукоділля у приватній жіночій гімназії О. М. Яновської. Гімназія знаходилася на Подолі, на вулиці Братській, 12.

Після 1918 року В. Браїловський поїхав у Гоголів Чернігівської губернії, потім у Семиполки, де працював за професією. У Семиполках у подружжя у 1923 році народилася дочка Зінаїда. В 1925–1929 роках сім'я жила у Ворзелі, Володимир Миколайович працював у поліклініці, а родина мешкала тут же, у другій половині будинку поліклініки. Після 1929 року родина лікаря Браїловського переїхала до Боярки, де дочка Зінаїда закінчила

¹⁶ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 6111, арк. 86–94.

школу, якраз напередодні війни 21 червня 1941 року був випускний вечір. На третій день після початку війни Володимир Миколайович пішов на фронт, працював у військових шпиталях. Останнє місце служби — військовий шпиталь у Карлових Варах. Після демобілізації працював у військовому госпіталі в Боярці. Його дочка — Зінаїда Володимирівна, продовжила уже тепер сімейну традицію — 1948 року закінчила медичний інститут у Києві, працювала окулістом.

Представники родини протоієрея Д. Ф. Дмитрьова двічі поріднилися з родиною Браїловських: Ольга Дмитрьова вийшла заміж за Володимира Миколайовича Браїловського, а її брат — Олександр Дмитрьов — одружився на кузині Володимира — Любові Олексіївни Браїловській. Матеріали родини Дмитрьових теж є в Музеї історії міста Києва.

Дмитро Федорович Дмитрьов (1853–?) — протоієрей Воскресенської Подольської церкви. Народився 26 травня 1853 року в селі Троїця-Пеленше Спаського повіту Рязанської губернії у родині священика цього ж села. Початкову освіту отримав у Касимівському духовному училищі. Потім продовжив навчання у Рязанській духовній семінарії. У 1874–1878 роках навчався на богословському відділенні Київської духовної академії, яку закінчив зі ступенем магістра¹⁷.

26 липня 1878 року, після закінчення академічного курсу, Д. Ф. Дмитрьов вступив на посаду викладача грецької мови у Київській духовній семінарії. У 1882–1885 роках — священик Києво-Подольського Успенського собору, з 22 листопада 1885 року й до революції — настоятель Києво-Подольської Воскресенської церкви на вулиці Спаській, 11. З 25 травня 1902 року — протоієрей. Був благочинним 3-го округу церков Києва¹⁸. У 1936 році Воскресенська церква значилася у переліку закритих молитовень, як розібрана¹⁹.

Сини протоієрея Д. Ф. Дмитрьова — Олександр і Леонід — стали науковцями. Олександр Дмитрович Дмитрьов (1889–1962) — доктор історичних наук, професор. Він 1913 року за-

---

¹⁷ ІР НБУВ, ф. 175, № 1074, арк. 65.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. 175, № 1427.

¹⁹ Див. Серга Ж. Наступ держави на релігію у 1920–1930-х роках на прикладі Києва // Київ. Скарбниця духовної пам'яті. Випуск 3.– К., 2011.– С. 126.

кінчив Київську духовну академію кандидатом богослов'я, його залишили в Академії штатним професорським стипендіатом²⁰. Наукову діяльність розпочав в Одесі, ще до революції 1917 року. Наукові інтереси Дмитр'єва були пов'язані з періодом пізньої античності. О. Д. Дмитр'єв — учень видатного візантолога академіка Ф. І. Успенського. З 1929 року О. Дмитр'єв став співробітником Академії наук України, з 1932 року — працював у наукових установах Москви, а з 1936-го розпочав педагогічну діяльність у вузах різних міст країни. На початку 1950-х років О. Д. Дмитр'єв очолив кафедру загальної історії Ростовського університету, — єдиний тоді доктор історичних наук на всьому факультеті.

Дружина О. Д. Дмитр'єва — Любов Олексіївна — походила з родини педагога Олексія Олександровича Браїловського.

У музейному зібранні є фото і документи членів цієї гілки великої родини Браїловських.

Браїловський Олексій Олександрович (1853–1931) — педагог, дійсний статський радник, народився у Києві, син протоієрея Олександра Івановича Браїловського, брат протоієрея Миколи Олександровича Браїловського.

О. О. Браїловський закінчив Київський університет св. Володимира, історико-філологічний факультет, історичний відділ. На службі з липня 1875 року, тоді ж і розпочав педагогічну діяльність, отримавши звання учителя гімназії з російської мови і словесності. Одружився з дочкою київського священика Ольгою Матвіївною Бутовською. Її батько — Матвій Павлович Бутовський (?–1910) — у 1856–1873 роках був священиком у Київській парафії, а у 1873–1909 роках — священиком Хрестовоздвиженської Подільської церкви. Його родина мешкала у будинку на вулиці Воздвиженській, 9.

Олексій Браїловський працював у Варшаві, займаючи різні посади в гімназіях міста. Останнє місце роботи у Варшаві — управляючий канцелярією Попечителя Варшавського навчального округу. 1907 року разом з родиною повернувся до Києва. Викладав російську мову у приватній жіночій гімназії М. Ф. Стельмашенко та в приватній чоловічій гімназії М. А. Стельмашенка

---

²⁰ ІР НБУВ, ф. 175, № 1074, арк. 149.

у 1908–1914 роках. Проживав на вулиці Бульварно-Кудрявській, 38-а, кв. 2 у власному будинку, зведеному за проектом М. Клуга у 1910–1911 роках²¹. Будинок зберігся, сучасна адреса — вулиця Воровського, 38.

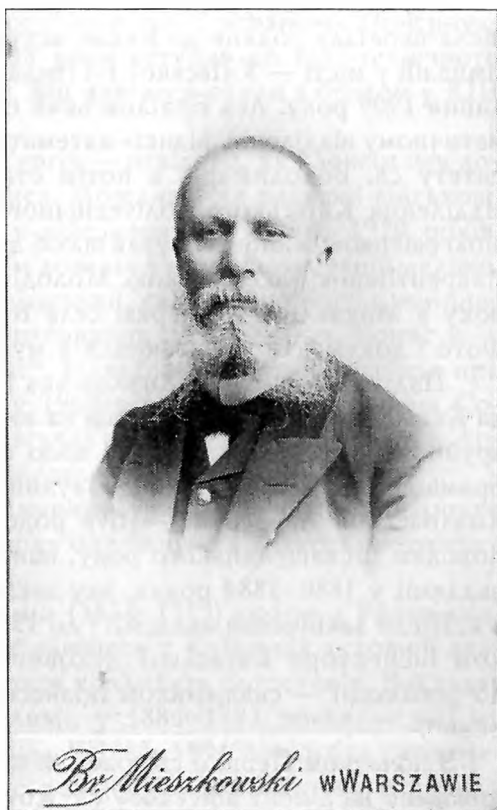
Указом Правительствующого Сенату від 18.05.1895 року родину Олексія Олександровича Браїловського було занесено до 3-ї частини родової книги Київського Дворянського зібрання²². У подружжя Браїловських було семеро дітей: Борис, Віра, Любов, Лев, Євген, Анастасія, Сергій.

Короткі відомості про декого з членів родини Олексія Олександровича Браїловського.

Браїловська Віра Олексіївна (15.06.1887–1.10.1980) народилася у Варшаві. Закінчила 1904 року Варшавську жіночу гімназію із золотою медаллю. Вийшла заміж за випускника Петербурзького інституту шляхів сполучення, уродженця міста Варшави — Олександра Петровича Сошинського.

Браїловська Любов Олексіївна (1889–?), закінчила Варшавську 1-у жіночу гімназію, у 1908–1914 роках працювала викладачем історії у жіночій гімназії М. Ф. Стельмашенко.

Браїловський Лев Сергійович (1891–?) народився у Варшаві 8 червня 1891 року. На той час Олексій Браїловський працював інспектором Варшавської 3-ї чоловічої гімназії.

Олексій Олександрович Браїловський.
Варшава. 1900-ті роки

²¹ ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 396.

²² Список дворян Киевской губернии. — К., 1906. — С. 18.

Навчання Лев розпочав у Варшаві, а 23 серпня 1907 року, після переїзду родини до Києва, вступив до однієї з найкращих гімназій у місті — Київської 1-ї гімназії, яку успішно закінчив 8 липня 1909 року. Лев Браїловський спочатку навчався на математичному відділенні фізико-математичного факультету Університету св. Володимира, а потім став студентом механічного відділення Київського політехнічного інституту²³. Перед Першою світовою війною він узяв шлюб з дочкою священника Надією Лаврентіївною Козловською. Молоді обвінчалися 25 квітня 1914 року у Михайлівській церкві села Будаївка Київського повіту. Фото і документи зберігаються у музейному зібранні.

Надія Лаврентіївна Козловська (1892–?) — дочка священника Києво-Вознесенської церкви на вулиці Львівській, 44 (церкву зруйновано у 1930-і роки, за цією адресою залишилася лише брама від церковної садиби — вулиця Артема, 46). Її батько — Козловський Лаврентій — був родом з Харківської губернії, походив зі священницького роду, навчався у Київській духовній академії у 1880–1884 роках, яку закінчив кандидатом богослов'я. Після закінчення академії і до 1910 року працював помічником інспектора Київської духовної семінарії, а з 1910-го і до революції — священником Вознесенської Старокиївської церкви²⁴.

З початком Першої світової війни Лева Браїловського було призвано на дійсну військову службу до діючої армії. До інституту прапорщик Л. О. Браїловський повернувся лише в січні 1918 року. Його знову прийняли в студенти механічного відділу.

Його молодший брат — Браїловський Сергій Олексійович (1896–?) — народився 19 вересня 1896 року у Варшаві, у 1907–1915 роках навчався у Київській 1-й гімназії, яку закінчив у травні 1915 року. Сергій був активним спортсменом. До Музею надійшли його фото — учасника велопробігу у Святошині та члена Київського яхт-клубу, датовані 1915–1916 роками.

Одразу після закінчення гімназії він вступив до 2-го інженерного училища в Києві. Після отримання звання офіцера Сергій Олексійович призначається до 2-го Кавказького саперного батальйону (пізніше він став називатися 2-й Кавказький інженер-

---

²³ ДАК, ф. 18, оп. 1-л, спр. 552.

²⁴ ІР НБУВ, ф. 160, № 472.

ний полк). Під час війни його було тричі поранено. Повернувшись до Києва, у січні 1918 року вступив до Політехнічного інституту вільним слухачем. Він навчався разом з братом у КПІ до літа 1918 року²⁵.

Подальша доля Лева і Сергія — невідома, як і зовсім невідома доля їхнього брата Бориса. Можливо, як колишні військові, вони знову брали участь у військових діях 1918–1920 років, можливо, з інших причин, їм довелося емігрувати. Їхній дядько, Євген Олександрович Браїловський, свідчив, що його племінники, сини брата Олексія, перебувають за кордоном, Борис у — Белграді, а Лев — у Парижі²⁶. Рідні більше нічого не знали про їхні долі. Лише на початку 1960-х років Віра Олексіївна Сошинська (уроджена Браїловська) отримала від них листи з Аргентини, а потім зв'язок перервався.

Сім'я Браїловських родинними узами пов'язана з родиною П. Д. Вельміна, який 1882 року одружився з дочкою протоієрея О. І. Браїловського Марією.

Петро Дмитрович Вельмін (1854–1919) родом з Рязанської губернії, у 1876–1880 роках навчався у Київській духовній академії, яку закінчив зі ступенем кандидата богослов'я. Викладав у Києво-Софійському училищі, у 1886–1893 роках — у 1-му жіночому духовному училищі. У 1885–1894 роках був священником Воскресенської Печерської церкви, з 1896 року служив у Десятинній церкві, був її настоятелем. Вийшов за штат у квітні 1918-го. Він був членом духовної консисторії (вулиця Володимирська, 24), почесним членом київського повітового відділення Єпархіальної училищної ради (вулиця Львівська, 44)²⁷. Помер 13 вересня 1919 року.

Подружжя Вельмініх мало п'ятеро синів. Всі сини навчалися у Києво-Печерській 5-й гімназії, а потім вступали до Університету св. Володимира.

Анатолій Петрович Вельмін (23.10.1883–1958) — адвокат, до революції 1917 року працював помічником старшого нотаріуса Київського окружного суду, був членом кадетської партії, 1924

²⁵ ДАК, ф.18, оп.1-л, спр. 551.

²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 64454, арк. 52.

²⁷ ІР НБУВ, ф. 160, № 472, арк. 121.

року емігрував до Польщі, до 1939-го — варшавський кореспондент паризької газети «Последние новости», після 1945 року у Франції, секретар Співки письменників і журналістів у Парижі. Помер у Парижі.

Володимир Петрович Вельмін (8.06.1885–1974) із золотою медаллю закінчив гімназію, математичне відділення Університету св. Володимира, у 1913 році — екстраординарний професор Варшавського університету²⁸. Під час Першої світової війни університет було евакуйовано до Ростова-на-Дону. Туди ж переїхав і В. П. Вельмін. У 1922–1924 роках був ректором Ростовського університету. Пізніше викладав математику у київських вузах.

Віктор Петрович Вельмін (22.01.1887–1937), закінчивши київську 5-у гімназію 1905 року, навчався на юридичному факультеті університету св. Володимира, після закінчення університету в 1909–1913 роках навчався у Київській духовній академії. Став священником Святошинської Миколаївської церкви²⁹. Був останнім протоієреєм Володимирського кафедрального собору, 1937 року репресований.

Сергій Петрович Вельмін (4.08.1890–?) — навчався в Університеті св. Володимира, історик, археолог, відомий тим, що брав участь у розкопках стародавніх Десятинної та Ірининської церков у 1908–1914 роках. Репресований 1931 року. Помер після 1956 року. Матеріали С. П. Вельміна зберігаються у Музеї історії міста Києва³⁰.

Олександр Петрович Вельмін (24.07.1895–?) репресований 1931 року³¹.

Разом з Сергієм і Олександром Вельміними 1931 року було заарештовано і засуджено до заслання до Казахстану їхнього дядька — Євгена Олександровича Браїловського (1867–?), який мав вищу юридичну освіту, до 1918 року був членом Київського окружного суду, у 1920-х роках — управляючим Житлового

---

²⁸ Там само; ДАК, ф. 78, оп. 1, спр. 334.

²⁹ ІР НБУВ, ф. 1 60, № 472, арк. 121, 260–261.

³⁰ Див. Павлова В. В. До історії Десятинної церкви (за матеріалами збірки Музею історії міста Києва) // Київ і кияни. Збірник матеріалів щорічної науково-практичної конференції Музею історії міста Києва. Випуск 10.– К., 2010.– С. 26–34.

³¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64454, арк. 137.

кооперативу будинку на Рейтарській, 41, де він і мешкав разом з дружиною. Усіх їх було засуджено за начебто участь у контрреволюційній організації, яка мала зв'язки з білоемігрантськими центрами. 1989 року О. П. Вельміна реабілітовано³².

Хвиля репресій не оминула й родину Олексія Олександровича Браїловського. Був заарештований і перебував на засланні, де й загинув. Його зять — Олександр Петрович Сошинський, інженер шляхів сполучення, учасник будівництва Ревельського морського порту. Він у 1912–1914 роках служив у Києві на водному транспорті. Згодом працював у Москві, а потім став головним інженером порту в Туапсе. 1930 року його було заарештовано та заслано на будівництво Біломор-Балтійського каналу³³.

Члени родини Миколи Олександровича Браїловського: син Олександр з родиною, дочки Анастасія і Лідія з чоловіками і дітьми, — теж пережили період репресій, арештів, висилок.

Браїловський Олександр Миколайович (1880–?), священик, був секретарем Київського екзарха митрополита Михайла. Репресований у 1930-х роках.

Анастасію Миколаївну Браїловську (4.08.1882–?) теж було репресовано і вислано разом з дітьми, а її чоловіка, настоятеля Вознесенської Деміївської церкви — Богословського Г. В. — розстріляли 1938 року. Його поховано, ймовірно, у Биківні. Богословський Григорій Васильович (31.01.1876–8.01.1938) — протоієрей Вознесенської Деміївської церкви у 1930-х роках, походив із родини священика Орловської губернії. Успішно закінчив Київську духовну академію (1901), з 1903 року був священиком Володимиро-Либідської церкви. Брав активну участь у побудові нового Києво-Либідського Володимирського храму. Був законовчителем Київських міських № 54 і № 55 чотирьохкласних парафіяльних чоловічого і жіночого училищ ім. М. В. Гоголя³⁴. У грудні 1937 року Г. Богословського було заарештовано за обвинуваченням проведення начебто контрреволюційної роботи за зміцнення релігії. Реабілітований 1990 року³⁵.

---

³² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64454; Київ: жертви репресій. Т.І.– К., 1997.– С. 67.

³³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64454, арк. 52.

³⁴ ІР НБУВ, ф. 160, № 472, арк. 57-зв.–58; ф. 175, № 1211.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 59084.

Григорій Васильович Богословський.
Київ. 1901 р.

Браїловська Лідія Миколаївна (7.03.1897–1977) — молодша дочка М. Браїловського, вийшла заміж за Павла Миколайовича Прокоповича. Його родич — член уряду УНР. Родина мешкала у батьківській квартирі на Рильському провулку, 3. П. М. Прокоповича у 1930-х роках було репресовано і вислано до Ташкента, потім вдруге заарештовано. Лідію Миколаївну так само було заарештовано, після чого вона перебувала у таборі, а діти — у дитячому будинку. Згодом Лідія Миколаївна разом з синами Володимиром і Павлом проживала у Ташкенті. Лише в останні роки життя вона перебралася до Києва і мешкала разом із

сестрами на вулиці Московській, 29.

Це лише сухий історичний перелік дат і подій, але за ним стоїть життя великої родини, яка, незважаючи на всілякі негаразди, що випали на долю їхнього роду і всієї держави, зберігає пам'ять, знає і шанує історію свого роду. Сьогоднішні представники родини Браїловських — гідні свого роду люди, що живуть і працюють не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Віра Павлова,
провідний науковий співробітник
Музею історії міста Києва

КАХЛІ ЗІ ЗБІРКИ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

В Музеї історії міста Києва зберігається досить велика й різноманітна колекція керамічних виробів. Серед них — надзвичайно цікава група (полив'яні кахлі), яка складається з облицювальних плиток, декоративних вставок для оздоблення інтер'єру, коробчастих кахлів від наборів груб різного часу¹. В музейному зібранні зберігаються так звані горшкові кахлі XIV–XV століття, рельєфні кахлі першої чверті XVII століття, кахляні набори XIX–XX століття. Виробництво пічних кахлів було добре налагоджено київськими гончарями. Досвідченим майстром, знавцем різних пічних конструкцій був міщанин Стефан Безтілесний, що мав в останній чверті XVIII століття власну майстерню з виготовлення кахлів на Подолі. Проте, у заможних київських мешканців були і кахляні печі, що прикрашалися привізними плитками з Саксонії і Голландії. «Влоськими кахлями» в Україні називали італійські плитки. Привозили до Києва «изразцы» калузького і московського виробництва. Користувалися великим попитом у киян кахлі з містечка Копись Могильовської губернії.

Кохлі, що 2011 року надійшли до Музею на виставку «В обороні української спадщини» (до 120-річчя з дня народження Ф. Ернста), репрезентують тип так званих коробчастих кахлів. Вони походять зі збірки відомого українського історика, археолога М. Ю. Брайчевського. Корінний киянин, яскравий представник наукової інтелігенції, він доклав багато зусиль для збереження історичних пам'яток нашого міста. Михайло Юліанович збирав кахлі за розумінням їхньої історичної цінності, й тому це зібрання можна впевнено назвати зібранням врятованих речей. У 70–80-х роках XX століття, під час чергової рекон-

---

¹ Кахлі музейної збірки експонувалися у Кловському палаці в постійній експозиції та на виставці Музею історії міста Києва «Київська цегла» 1993 року (автори — Д. В. Малаков, О. М. Друг).

Кахля рядова сюжетна, розмальована (брунатно-білого кольору).

Перша половина XVIII ст.

(Експонувалася на виставці у 2011 р.

«В обороні української спадщини.

До 120-річчя з дня народження

Ф. Ерста».

струкції київського Подолу, на місці колишніх осель подільських мешканців можна було знайти уламки старовинних меблів, вугільні самовари і чавунні праски, чудернацький скляний посуд та багато іншого. Дещо збиралося людьми, які розуміли їхню цінність, але більшість речей гинула. Кахлі, зібрані тоді М. Ю. Брайчевським, були врятовані від знищення і багато років зберігалися під дахом його домівки на Шулявці². Сьогодні, вивчаючи їх, ми можемо уявити дух київських будинків, що були зігріті не лише теплом, а й милували око надзвичайною красою. Розглянемо ці вироби згідно з концепцією морфологічного поділу творів декоративно-ужиткового мистецтва, що пропонує класифікацію кахлів за тектонічною формою, пластикою, декором (Нем-

цова, 1989; Колупаєва, 2006; Виноградська, 2005).

Кахлі мають характерні типологічні ознаки, що засвідчують первісну їх належність до груб барокового типу. Всі вони, без

² Висловлюю щиро подяку Богдану Польовому за можливість ознайомитися з колекцією, що довгі роки зберігалась у будинку родини І. М. Мельник і М. Ю. Брайчевського. Частину збірки родина Б. Польового передала до Центру археології міста Києва Інституту археології НАН України.

винятку, мають пошкодження, пов'язані з їхнім колишнім використанням, і за певними ознаками належать до різних опалювальних груб. Усі кахлі коробчасті, плоскі, полив'яні поліхромні, розмальовані, проте вони мають художньо-стилістичні та технологічні особливості і репрезентують різні кахляні набори.

Технологія виготовлення таких виробів складалася з трьох етапів: виготовлення плитки, формування румпи, з'єднання румпи зі зворотним боком плитки. Функціональне призначення румпи («коробки»), висота якої становить від 7 до 10 см, полягає в утримуванні теплого повітря між цегляними стінками груби та кахляним «кожухом». У стінках румпи є один або два круглі наскрізні отвори для закріплення її дротом в конструкції груби.

За функціональним призначенням вони поділяються на кілька типів, залежно від того, яке місце займає кожна з них у структурі всієї груби. Для площини стінок груби виготовляли «рядові» («виповнюючі» або «чільні») кахлі. Переходи від одного ярусу груби до іншого робили за допомогою «пояскових» і «карнизних» кахлів (як фронтальних, так і куто-

Кяхля рядова сюжетна, розмальована (синьо-білого кольору).

Перша половина XVIII ст.

вих варіантів). Існували окремі варіанти оздоблення печі з використанням «колонок (або півколонок)» — «балясин», з «підзорами» (декоративними різьбленими плитками). Верх печі прикрашали фігурними кахлями або декоративними перемичками («увінчуючими» або «корунковими» плитками). Зображення на кахлях різноманітні й неповторні: сюжетні (люди, тварини, пейзажі) і орнаментальні (рослинний та геометричний декор). Композиційно малюнки розташовували на чільних поверхнях у різних варіаціях: центричних, симетричних, асиметричних. Коли малюнок однієї кахлі продовжується на сусідніх, тоді декор груби називають «килимовим» (Немцова, 1989, с. 40–47).

Окреме місце у збірці займає коробчата, карнизна, полив'яна, мальована кахля прямокутної форми з профільованим лицевим боком. Румпа приєднана до краю зворотного боку лицевої пластини без відступу. Орнаментальний декор у вигляді трьох рядів синіх ялинок на жовтуватому тлі (по шість ялинок у кожному ряду). Кахлю вкривали ангобом ще сирого, обпалювали, розмальовували, вкривали поливою і знову обпалювали. Подібні вироби були дуже поширеними на Київщині, і належать до пам'яток українського ужиткового мистецтва першої половини XVIII століття. Їх виробництво пов'язують з Чернігівщиною (Спаська, 1927, с. 80–82, 84). Зрозуміло, що кахляна піч коштувала дорожче від звичайної цегляної печі, і тому була ознакою заможності.

Усі інші розглянуті коробчасті кахлі зі збірки М. Ю. Брайчевського розподілено нами на три групи, екземпляри яких належали до різних пічних наборів.

ГРУПА I. Кахлі одного пічного набору.

Кахлі коробчасті (румпа приєднана до краю зворотного боку чільної пластини з відступом 2–3 см), пласкі, полив'яні, розмальовані синім по білому: рядова пласка, сюжетна — 1 од.; карнизні профільовані, орнаментовані — 2 од.; карнизна кутова профільована, орнаментована — 1 од.; пояскові орнаментовані — 4 од.; перемички, що мають вигляд вузьких трапецієподібної форми плиток з опуклим орнаментованим чільним боком (кріпилися у муруванні печі за допомогою т. зв. румпигребеня, що має круглий наскрізний отвір) — 2 од.; кахля про-

фільована орнаментована від арочного завершення груби — 1 од.; кахлі профільовані орнаментовані (трохи заокругленої форми) — 4 од.; кутова карнизна профільована кахля від верху — 1 од.

Кяхлі розмальовано темно-синьою фарбою по білому, проте художник використав прийом, яким досяг зворотного ефекту, що створює враження світлого малюнка на синьому тлі. Малюнок на рядовій кахлі — двоє чоловіків на повний зріст у середньовічному довгому одязі, над їхніми головами зображення папуги на кільці. Сюжет розміщено у картуші, обрамленому широкою декоративною рамкою з оздобленими кутами. Малюнок картуша складається із зігнутих ліній, решіток, пальмет, листів аканту і являє собою вигляд подвійної рами навколо основного сюжету. Всі інші кахлі цього набору декоровано стрічковим рослинно-геометричним орнаментом.

Ідентичні за композицією і стилем кахлі датуються першою половиною XVIII століття (Колупаєва, 2006, с. 175; Попельницька, 2005, с. 83, 91).

Найхарактерніша ознака цього набору — наявність у ньому кахлів від арочного завершення груби. Нам відомі дві груби середини XVIII століття з «синіх» кахлів, що мають аналогічну конструкцію верху: піч в експозиції декоративно-прикладного мистецтва у вищому художньо-промисловому училищі ім. В. Мухомової у Санкт-Петербурзі (Маслих, с. 24, № 227) і піч у будинку київського митрополита. Київська пам'ятка доби бароко, зведена у 1722–1730 роках, розташована на території Національного заповідника «Софія Київська»*. Аналогічні пласкі розмальовані кахлі знаходили під час земляних робіт і археологічних розкопок у старій частині Києва (Хойновський, 1896, тб. XXII, рис. 104; тб. XXV, рис. 109, 110, 135, 146, 147; тб. XXVI, рис. 111–114; тб. XXVII, рис. 117–122)** За численними аналогіями вони належать до виробів калузького або московського виробництва (Воронцова, Касаткин, 2007, с. 253).

---

* У 2005–2008 рр. у будинку митрополита здійснено капітальні ремонтно-реставраційні роботи. Було відкрито й відреставровано фрагменти унікального монументального живопису XVIII ст., інтер'єри облаштовано автентичними кахельними грубами. Науковий консультант проекту — київський архітектор В. Ф. Отченашко.

** Автор помилково вважав кахлі пам'ятками великокнязівської доби.

ГРУПА II. Кахлі одного пічного набору.

Кахлі коробчасті (румпа прикріплена від краю чільної пластини за 7,5 см і має два наскрізних отвори для кріплення) — пласкі, полив'яні, розмальовані синім по білому: рядові сюжетні — 4 од. (дві цілі кахлі й два фрагменти, на яких збереглася незначна частина малюнка у вигляді решітки та елементів рослинного орнаменту).

На чільному боці рядових кахель художню композицію по вертикальній вісі утворює овальний медальйон на темно-синьому тлі, в якому синім по білому зображено краєвид ландшафту з будинками, баштами, мурами, пагорбами, деревами тощо (сюжети на кахлях не повторюються). Мальований картуш навколо медальйону займає значну частину площини плитки і нагадує ажурні (начебто різьблені) шати. Зображення відрізняються вишуканістю, художник демонструє неабияку майстерність у виконанні малюнка, в якому багатьма відтінками синьої фарби досягає ефекту об'єму, гри світла й тіні (Друг, 2004).

Характерна ознака цих кахлів — їхня подовжена форма і міцна (дзвінка) кераміка, яка свідчить про високу якість виробництва. Медальйонна композиція подібних виробів є типовою для першої третини XVIII століття і, на думку дослідників, вони репрезентують зв'язок місцевих виробів з виробами західних майстрів першої половини XVIII століття.

Аналогічна за всіма ознаками кахля, неповторний малюнок якої розширює наші уявлення про варіанти сюжетів, зберігається у київській галереї «Гончарі».

ГРУПА III. Кахлі одного пічного набору.

Кахлі коробчасті (румпа приєднана від краю зворотного боку чільної пластини з відступом 2–3 см) — пласкі, полив'яні, розмальовані синім по білому: рядова орнаментована — 1 од. (збереглася частина кахлі — верхній правий кут; карнизні профільовані орнаментовані (пошкоджені) — 2 од.; перемичка у вигляді плитки трапецієподібної форми з опуклим орнаментованим чільним боком і румпою-гребенем — 1 од. (фрагментована).

Рядова кахля по краю декорована орнаментованою смугою, окресленою подвійними тонкими лініями. Значна площа

чільного боку кахлі вкрита білою емаллю. Кахлі у синьо-білій гамі зі спрощеним мальованим сюжетом почали широко виготовляти у 80-х роках XVIII століття.

Коробчасті кахлі першої половини – кінця XVIII століття, що увійшли до I, II, III груп, належали до різних пічних наборів, проте існує думка, що за різними обставинами їх могли використовувати під час оздоблювання однієї груби, насамперед, через спільну синьо-білу колористичну гаму малюнків (відомо, що груби ремонтувалися або перекладалися з двох, іноді з трьох, старих печей).

На музейній виставці в Українському домі зі збірки М. Ю. Брайчевського експонувалася одна рядова сюжетна кахля з малюнком брунатних відтінків. Сюжетна композиція на ній розміщена у центрі чільної сторони й обрамлена широкою фігурною рамкою, яка складається з квітів, гірлянд, пальмет, вінєток тощо. Малюнок — вершник на коні й двоє чоловіків на повний зріст у середньовічному довгому одязі на тлі пейзажу з будинком.

Сюжетні кахлі з жанровими сценками і алегоричними мотивами відомі за багатьма джерелами. Художники мали спільні джерела, за якими розмальовували кахлі: гравюри, ілюстровані книжки. Найпопулярнішою була книга Н. М. Максимовича-Амбодика «Емблемы и символы избранные, на российский, латинский, французский, немецкий и английский языки преложенные», яка витримала три перевидання — у 1719, 1788, 1811 роках.

Ідентична розмальована «рудувата» кахля першої половини XVIII століття походить з с. Покорщина Чернігівської області (Спаська, 1927, с. 87, рис. 5). Аналогічними кахлями вкрито дзеркало груби в інтер'єрі одного з приміщень першого поверху колишнього будинку Богдана і Варвари Ханенків у Києві*. Якщо припустити, що ідентичні за всіма ознаками кахлі зі збірки М. Ю. Брайчевського і кахлі дзеркала груби у будинку Ханенків належали до одного кахляного комплекту, то нескладно

---

* Сучасне приміщення Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків на вул. Терещенківській, 15. Дзеркало груби відновлено в приміщенні гардеробу музею (колишня двірницька) під час реставраційно-консерваційних робіт під керівництвом архітектора І. М. Малакової.

увявити варіанти барокової груби другої половини XVIII століття з усіма її кращими елементами. Повний набір кахлів дозволяв складання кількох різновидів барокової груби: а) цільної груби, б) груби з горизонтальним розподілом, в) груби з горизонтально-вертикальним розподілом (Немцова, 1989, с. 9, рис. 3). Такі печі були великими, досить декоративними, оздоблені пишними карнизами і колонками. Доведено, що з одного кахляного комплексу майстер міг скласти кілька різновидів барокової груби: а) цільну грубу, б) грубу з горизонтальним розподілом, в) грубу з горизонтально-вертикальним розподілом. (Немцова, 1989, с. 23, 28).

Спробу відновити один з можливих варіантів архітектурно-художнього вирішення груби з кахлів одного набору зі збірки М. Ю. Брайчевського було здійснено 2008 року науковцями Центру археології міста при Інституті археології НАН України. Натурну реконструкцію фасаду барокової груби із застосуванням оригінальних кахлів було встановлено в музейній залі, на другому поверсі старовинного київського будинку на вулиці Сковороди, 9-б. Двоповерхова кам'яниця належала родині останнього київського вїйта Киселівського*. За ініціативи київських археологів саме тут, де у складі Подільської археологічної експедиції Інституту археології НАНУ певний час працював М. Ю. Брайчевський, з 2007 року відбуваються наукові читання на пошану відомого історика.

Література

Виногородська А. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2005.

Воронцова М. А., Касаткин В. А. Изразцы из раскопок 1996 года на территории Оружейной слободы г. Тулы // Поз-

---

* Будинок на вул. Набережно-Микільській (нині — Г. Сковороди, 9-б) було збудовано у 1798–1799 рр., як приватний особняк купця 1-ої гільдії Івана Киселівського, де він мешкав разом із родиною. Власником будинку до початку ХХ ст. залишалася родина купців та державних службовців Киселівських. (Державний архів міста Києва, ф. І, оп. 2-а, спр. 35). Постановою Ради міністрів УРСР за № 275 від 5 липня 1984 р. будинок на вул. Г. Сковороди, 9-б передано під базування Подільської археологічної експедиції Інституту археології НАН України.

днесредневековый город: археология и история в 2-х частях. Материалы Всероссийского семинара 18–20 ноября 2005 г. Часть 1. Изучение позднесредневековой Тулы.– Тула, 2007.

Друг О. Из прошлого киевских изразцов // Керамика: стиль и мода.– К., 2004.– № 4.

Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку ХХ ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть.– Львів, 2006.

Лукомские В. та Г. Вишневецкий замок // Старые годы.– 1912. – №3.

Маслих С. А. Русское изразцовое искусство XV–XIX вв.– М., 1983.

Мещеряков В. В. О коллекции печей во дворце Меншикова (XVIII–XX вв.) // Петровское время в лицах. Материалы научной конференции.– Санкт-Петербург, Издательство Государственного Эрмитажа.– 2005.

Немцова Н. И. Исследование и реставрация русских и изразцовых печей XVII–XVIII ст. Методические рекомендации.– М., 1989.

Попельницька О. Зібрання кахель XIV–XVIII ст. Національного музею історії України: огляд колекції, історія формування //Український керамологічний журнал.– 1–4 (15–18).– 2005.

Спаська Є. Кахлі Чернігівщини (XVIII – XIX ст.) //Український музей. Збірник перший.– К., 1927.

Хойновский І. Краткіе археологіческія свєденія о предках славян і Руси, и опись древностей собранных мною, с объяснениями и XX таблицями рисунков.– Вып. I.– К. 1896.

Владислав ДЯТЛОВ,
завідувач відділу «Київ підземний»
Музею історії міста Києва

УЧАСТЬ ВІДДІЛУ «КИЇВ ПІДЗЕМНИЙ» МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА У КОРЕКЦІЇ ЦЕРКОВНОЇ ІКОНОГРАФІЇ СВЯТИХ ЗВІРИНЕЦЬКИХ ПЕЧЕР

Важливою подією 2011 року стала корекція церковної іконографії святих Звіринецьких печер. Вона відбулася за участі відділу «Київ підземний» Музею історії міста Києва, співробітники якого у 1990–1993 роках досліджували видатну історичну пам'ятку — печери давньоруського Звіринецького монастиря. Цю пам'ятку передано Музею у 1988–1989 роках.

1888 року у київській місцевості «Звіринець» було виявлено вхід до печери з поховальними нішами, у яких знайшли по 2 скелети, орієнтовані ногами до отворів. Окрім скелетів, у печері зберігалися керамічні горщики й шкіряні вироби: взуття, хрести та пояси із зображеннями святих. Археолог Володимир Антонович планував здійснити у печері розкопки, але, оскільки з 1810 року над місцем її розташування стояла фортеця, військові заборонили проводити будь-які роботи і засипали вхід до підземелля. 1906 року зсув відкрив вхід до іншої печери, де скелети лежали головою до отворів ніш і де у окремих похованнях збереглися залишки дерев'яних домовин. Військові кілька разів засипали цей вхід, але дощі зводили їхню роботу нанівець. Тим часом, жителька «Звіринця» Феодосія Матвієнко, яка мешкала поблизу печер, бачила кілька видінь, пов'язаних, на її думку, саме з таємничими підземеллями. У день відкриття першої печери Матвієнко бачила над нею веселку, пізніше, поблизу схилу — 15 ченців, які просили їжі (за поширеним тлумаченням, прохання спочилими їжі означає потребу молитися за них), а

1902 року — жінку із дитям на руках, яка запитала: «Що ж ти, обіцяла нас нагодувати, та так досі й годуєш?» Після третього видіння Матвієнко замовила у найближчому Свято-Троїцько-Іонінському монастирі панахиду за похованими у печерах. За долю стародавньої святині вболівав духівник іонінської братії ігумен Валентин. 1911 року він познайомився із князем Володимиром Жеваховим, який наступного 1912 року взяв ділянку з печерами в оренду та виділив кошти на археологічні дослідження пам'ятки і спорудження біля неї скита з церквою Різдва Пресвятої Богородиці, освяченою 1913 року (1914 року тут було освячено бічний приділ святителя Іоасафа Білгородського — онука гетьмана Данила Апостола і пращура князя Жевахова). 1915 року частину досліджуваних печер було укріплено цеглою. Через події Першої світової війни та революції, дослідження печер не було завершено: спочатку військові не давали дозволу на продовження робіт, а потім більшовики почали гоніння на Церкву. 1924 року Жевахов прийняв у Звіринській обителі чернечий постриг з ім'ям Іоасафа (на честь святого пращура), 1926 року його було вивсячено на єпископа. Сумнозвісного 1937-го, після неодноразових ув'язнень, його розстріляли як «ворога народу».

1934 року Звіринський скит було закрито, і надалі, упродовж багатьох десятиліть, печери перебували у занедбаному стані. Під час досліджень 1990–1993 років печери додатково укріпили, але коштів на їх відкриття для відвідування Музей не отримав і 1997 року уклав угоду про співробітництво з парафією Різдва Богородиці, створеною за участі Іонінського монастиря для відродження печерної святині. Того ж року на монастирські кошти, з боку Центрального ботанічного саду на схилі пагорба, було побудовано сходи до печерних дверей (цікаво відзначити, що у якості сходинок використали чавунні плити з підлоги Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах Лаври, заміненої у середині 1990-х років на мармурову). Відтоді Звіринські печери відвідують паломники, у невеликій підземній церкві правилася служба.

Ще однією подією 1997 року стало написання в Іонінському монастирі ікони Собору Звіринських святих. Ідею вшанування похованих у печерах ченців як святих висловив на початку ХХ

століття один із дослідників пам'ятки — історик Іван Каманін, присвятивши Звіринецькій святині велику книгу. Його було поховано у цьому самому підземеллі 1921 року. На думку Каманіна, наявність над печерними локулами та криптами написів-графіті з іменами похованих, що нагадувала відому з писемних джерел практику створення подібних написів у Дальніх печерах Лаври, може свідчити про місцеве вшанування у давнину деяких зі спочилих ченців як святих. Принаймні, зважаючи на видіння Матвієнко та подібність Звіринецьких печер до сувороаскетичного підземного чернецького осередку давньої Лаври, історик висловлювався на користь розгляду Церквою питання про канонізацію давньоруських звіринецьких ченців. Каманін також вважав, що Звіринецькі печери наприкінці X – у середині XI століття були підземним монастирем, який передував заснуванню наземної Видубицької обителі і який було зруйновано 1096 року, під час нападу на Київ половців. Більшість згадуваних у поховальних написах та у синодику на стіні печерної церкви ченців історик гіпотетично ототожнював із відомими за писемними джерелами видатними діячами Православної Церкви у Давній Русі. Від інших видань початку XX століття про Звіринецькі печери книгу Каманіна вигідно відрізняло яскраве поліграфічне оформлення, що вплинуло на популярність гіпотез історика серед читачів. Хоча у передмові до своєї праці Каманін застерігав від прийняття висловлюваних гіпотез за факт, проте саме ці гіпотези покладено в основу іконографії Звіринецьких святих у 1997 році. Декого з подвижників, названих у печерному синодику «ігуменами Звіринецькими», зображено на іконі в архієрейському одязі, що ототожнює їх з відомими святителями. Безперечно, привабливою у гіпотезі Каманіна виглядала не лише можливість збагатити історію маловідомої святині шляхом ототожнення Звіринецьких ігуменів з видатними церковними діячами, а й запропонована істориком дата заснування Звіринецького монастиря — кінець X століття: на півстоліття раніше заснування самої Лаври.

Ще під час написання ікони Собору Звіринецьких святих, співробітники відділу «Київ підземний» намагалися переконати керівництво Іонінського монастиря утриматися від сприйняття гіпотези Каманіна як іконографічної програми, оскільки сам

історик не наполягав на власній версії історії Звіринецьких печер, а дехто з його колег-сучасників навіть полемізував із ним. До речі, це були люди не менш лояльні до Церкви, ніж сам Каманін. Йдеться про археолога Олександра Ертеля (у науковій брошурі якого про Звіринецькі печери можна знайти кілька цікавих висловлювань богословського характеру) та про директора Церковно-археологічного музею Київської духовної академії Миколу Петрова. Своє бачення історії Звіринецької святині пропонували й інші історики того часу, а у другій половині ХХ століття у науковій літературі з'явилися нові припущення з цього приводу. Проте, завдяки стилістиці книги Каманіна, витриманій у науково-популярному і дещо навіть агіографічному жанрі, та через скептичне ставлення керівництва монастиря до нескінченної наукової полеміки, ікону Звіринецьких святих було завершено «за Каманіним». У такому вигляді згодом її було розтиражовано.

Для того, щоб у свідомості віруючих гіпотеза Каманіна не сприймалася як визнана усією Церквою, в одному з видань про київські печери, підготовленому співробітниками відділу «Київ підземний» та опублікованому з грифом «Благословення Блаженнішого митрополита Київського і всієї України Володимира» (2001), було вміщено розділ про Звіринецькі печери з викладення різних думок вчених про цю святиню. Слід віддати належне керівництву Іонінського монастиря за дозвіл на розповсюдження вказуваного видання у своїй обителі.

Коли 2009 року Іонінський монастир передав на розгляд Священного Синоду Української Православної Церкви питання про встановлення у Києві місцевого свята на честь Звіринецьких святих, співробітники «Києва підземного» підготували та подали до кількох синодальних комісій матеріали про Звіринецькі печери з проханням переглянути існуючу іконографію Звіринецьких святих. Проте, у рамках схвального рішення Синоду про встановлення свята питання іконографії не розглядалося. Належачи до числа консультантів офіційного сайту УПЦ, під час публікації 2010 року на сайті списку святих, канонізованих рішенням Священного Синоду УПЦ в останні роки (з 1993), відділ «Київ підземний» рекомендував згадувати Звіринецьких святих без пропонованих Каманіним ототожнень та з приміткою

про те, що гіпотеза Каманіна не є позицією всієї Церкви. Рекомендацію відділу було взято до уваги.

Коли 2011 року у храмі на честь Звіринецьких святих, збудованому нещодавно на вході до Звіринецьких печер, почали виконувати настінну композицію «Собор Звіринецьких святих», відділ «Київ підземний» удруге звернувся до синодальних і єпархіальних структур УПЦ з проханням звернути увагу на корекцію відповідної іконографії. У ході зустрічі з представниками керівництва Київської єпархії, аргументи відділу було прийнято і у відповідь рекомендовано провести додаткову зустріч з керівництвом відроджуваного Звіринецького монастиря. Підсумком цієї другої зустрічі стала згода керівництва Звіринецької обителі виправити іконографію Собору Звіринецьких святих у настінних розписах. Ігуменів Звіринецьких було зображено у відповідних ігуменських одежах, на іконі присутні лише два святих: святий Михаїл, перший митрополит Київський, та священномученик Іоасаф (Жевахов), канонізований 2002 року.

Святителя Михаїла Каманін вважав засновником Видубицького монастиря (за переказами, що їх наводить «Хроніка Феодосія Сафоновича», святий був сучасником Хрещення Русі та керував руською паствою на зламі X–XI століть), проте за літописами Видубицький монастир згадується лише з 1070 року (тобто, якщо не сприймати гіпотезу Каманіна, постать святих Михаїла у сонмі Звіринецьких святих можна вважати символічною — як подвижника, що благословляє появу чернецтва на горах Київських, зокрема на Звіринці).

Виправлено також ще одну принципову деталь. На іконах зразка 1997 року серед святих Звіринецьких зображено ігумена Софронія та преподобного Іоанна, хоча «Софроній» — помилкове тлумачення Каманіним одного з імен у синодику печерної церкви, а ім'я «Іоанн» запозичено з переліку Звіринецьких святих у церковних виданнях 1990-х років. На думку М. Петрова, С. Висоцького, Т. Бобровського, «Софроній» — це «Іона», хоча після літери «І» читалося «ЪОНЪІ» (імена згадуються у родовому відмінку), тобто можливі й інші тлумачення, наприклад: «ФЪОНЪІ». У настінному церковному розписі 2011 року імена «Софроній» та «Іоанн» вирішено не підписувати.

Слід відзначити, що історія знає прецеденти коли за участі вчених у Церкві коректувалися непевні відомості про святих

подвижників. Так, наприклад, завдяки вченому архієпископу Філарету (Гумілевському), у «Чудесах преподобного Герасима Вологодського» назву Києво-Глушецького монастиря, невідомого за іншими джерелами, було виправлено на «Києво-Гнилецький», відомий за друкованими редакціями «Києво-Печерського Патерика» та актами XVI століття.

Наостанок, не можу не звернути увагу на цікаву хронологічну деталь: передача Звіринецьких печер Музею історії міста Києва відбулася рівно за століття після виявлення першого з цих підземель, а нова іконографія Звіринецьких святих виконана рівно за століття після того, як долею печер почав опікуватися князь Жевахов — людина, яка вперше організувала археологічне дослідження пам'ятки, а нині вшановується серед святих Звіринецьких і Київських.

ДЖЕРЕЛА

Андроник (Трубачев), игумен. Святая Русь // *Макарий (Булгаков)*, митрополит. История Русской Церкви, кн. 2.— М., 1995.— С. 653–656.

Архангельский М. В. Новооткрытые Зверинецкие пещеры в Киеве.— 1915.

Бобровський Т. А. Печерні монастирі й печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва: Дис. ... канд. іст. наук: 17.00.08.— К., 1995.

Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст.— К., 2007.

Воронцова О. А. Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України — Звіринецького печерного комплексу у Києві. Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1996.

Воронцова О. А. Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України — Звіринецького печерного комплексу у Києві: Дис. ... канд. іст. наук: 17.00.01.— К., 1996.

Воронцова Е. Киевские пещеры. Путеводитель.— К., 2005.

Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв.— К., 1985.

Дятлов В. Церковщина: повесть о забытой киевской святыне.— К., 2001.

Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве: их древность и святость.— К., 1914.

Мовчан І. І. Давньокиївська околиця.— К., 1993.

Петров Н. И. Ученые труды по исследованию новооткрытых в Киеве на Зверинце пещер.— К., 1918.

Серрапион, иеромонах. Новооткрывающиеся древние пещеры в Киеве на Зверинце.— Одесса, 1914.

Толочко П. П. Тайны Киевских подземелий.— К., 1971.

Хронологический список русских святых // *Толстой М.* Рассказы из истории Русской Церкви.— М., 1991.

Эртель А. Д. Древние пещеры на Зверинце в Киеве.— К., 1913.

Олександр БОБРОВСЬКИЙ,
технік відділу «Київ підземний»
Музею історії міста Києва

РОБОТИ ЕКСПЕДИЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА У ГНИЛЕЦЬКИХ ПЕЧЕРАХ УПРОДОВЖ 2011 РОКУ

Гнилецькі печери — пам'ятка археології місцевого значення (1987), яка досліджується експедицією Музею історії міста Києва з 1991 року і перебуває у віданні Музею з 1992 року. Ця пам'ятка є частиною давньоруського Пречистенського Гнилецького монастиря, що існував з кінця XI до XV століття в урочищі «Церковщина» (нині — у складі Голосіївського району міста), на місці періодичного усамітнення у 1062–1074 роках преподобного Феодосія Печерського.

Упродовж 1991–1994 років досліджено більшість камерних приміщень (храми, каплиці, келії, крипти) в Основному комплексі печер та одну ділянку Північного комплексу. Порівняння картографічних матеріалів, описів та результатів натурного обстеження дозволило гіпотетично реконструювати процес створення пам'ятки. За гіпотезою, першою виникла південна ділянка. У ній зосереджено келії з графіті XI–XIII століття та господарські ями (цікавою відмінністю ділянки є наявність тут трьох рівнів підземних споруд — 1–3). Наступна за часом виникнення ділянка — північна, передбачена для поховання (у її межах є підйом на четвертий рівень, вищий за основний — третій). Остання — східна ділянка — виникає разом із Північним комплексом після монгольської навали, тут зосереджено келії та церкву, що мала властивий для візантійських храмів ківорій у вівтарі (у межах ділянки існує підйом до одного з виходів на поверхню, у вигляді хвилястої галереї, що проходить крізь четвертий рівень, а поблизу, в товщі схилу, 1992 року знайдено залишки споруд п'ятого рівня).

1835 року, після тривалого запусіння, печери було відкрито для паломницького відвідування, причому з описів середини XIX – початку XX століття зрозуміло, що доступними для огляду були лише південна та східна ділянки, поєднані коридо-

ром. Упродовж 1900–1913 років в урочищі було збудовано новий монастир «Скит Пречистої», який розчистив Основний комплекс печер, частково їх укріпив та створив додаткові приміщення і комунікації для більшої зручності та безпеки відвідування. Укріплення проводилося вибірково, з прагненням зберегти значну частину інтер'єру без змін (зважаючи на цінність саме давньоруських інтер'єрів). Під час цих робіт, 1903 року, було виявлено північну (поховальну) ділянку, яку поєднали з іншими, створивши кільцевий маршрут. Після всіх робіт Основний комплекс набув рис складного лабіринту. Втім, логіка побудови його структури є доволі простою: у центрі пагорба — основне кільце обходу, яке поєднує усі три ділянки, а від кільця в усіх напрямках під сходи ідуть відгалуження у вигляді замкнених «півкіл» або тупикових «кінців». «Півкіл» — два: на південній та східній ділянках. Обидва виникли в процесі переробки Основного комплексу. Мандруючи південним «півколом», паломники обходили лабіринт умовним «середнім» колом, а якщо проходили й по східному, — охоплювали «велике». Укріплення печер проводилося по-різному: десь вимуровували весь хід, десь робили «вставки», десь підпирали лише стіни, десь — лише склепіння, десь — із застосуванням цегли, десь — лише тиньку. Обвали за радянських часів — переважно по периметру пагорба — перемістили великі маси лесу в центральні частини лабіринту.

Під час робіт у 1991–1994 роках ґрунт переносили з досліджуваних ділянок у вже досліджені або такі, що не потребували дослідження: по-перше, для виносу на поверхню були відсутні технічні умови, по-друге, накопичення землі дозволяло законсервувати деякі особливо цінні підземні споруди. Нова активізація розчисток, переважно у коридорах, припала на 1997–2001 роки. Було вичищено мале кільце та південне «півколо». Земля переносилася у тупикові відгалуження з метою протидії підкопам. 1998 року за участі ентузіастів, що створили парафіяльну громаду печерного храму святого Феодосія, було облаштовано міцні двері на єдиному незамурованому вході до печер, того ж року почалося епізодичне організоване відвідування пам'ятки.

На початку 1999 року, після здійснення «дігерями» великого підкопу, Музей уклав угоду з монастирем «Голосіївська пустинь», який розпочав регулярні богослужіння у Свято-Фео-

досіївській церкві та патрулювання навколо печер у дні вірогідної появи «дігерів». У 2000–2001 роках відбувся процес передачі від МВС України недобудованого Свято-Миколаївського храму біля печер, де утворився скит Голосієва. Так остаточно вирішено проблему «дігерства». У 2003–2005 роках храм відремонтовано і добудовано. На початку цього процесу, 2003 року, у підвальному приміщенні було відкрито замурований у радянські часи прохід до першого рівня печер, позначений на схемах початку ХХ століття. До цього відкриття не існувало впевненості, що даний вхід зберігся, оскільки на початку ХХ століття він проходив під цоколем храму, але згодом, з метою гідроізоляції, корпус храму було відокремлено від схилу шляхом спорудження уздовж вівтарного фасаду додаткової стіни. Як з'ясувалося, фундаменти цієї стіни та простінок між нею і вівтарною стіною «відрізали» коридор першого рівня печер від решти лабіринту, проте збереженість основної частини коридора відкриває перспективу відновлення його сполучення зі спорудами 2–3 рівнів (хоча, приєднавши частину коридора до підвалу, монастир того ж 2003 року замурував продовження і відмовився від дослідження; питання повного відтворення коридора не є закритим — воно лише відкладене до часів, коли у монастирі усвідомлять корисність такого відтворення).

2005 року у печерах стався вивал землі обсягом близько кубометра, через що Музей оголосив тимчасовий мораторій на відвідування пам'ятки. Слід зазначити, що 2005 рік був досить вологісним, і в Лаврі у Ближніх печерах також стався потужний обвал, але, оскільки Лавра перебуває у центрі уваги суспільства, до вирішення проблеми було залучено потужні наукові сили, значні фінанси та відповідні технічні засоби. З Гнилицькою пам'яткою цього не сталося через скрутний стан Музею. Сподівання на участь монастиря у вирішенні проблеми також не виправдалися, оскільки пам'ятка не перебуває у його повному користуванні, а сам монастир перебував у стадії становлення. Експедиція Музею спробувала знову повернутися до вивчення Північного комплексу, де існує перспектива виявлення культурного шару, неушкодженого роботами початку ХХ століття. Але матеріальна база експедиції не дозволила досягти вагомих результатів: без кріплення та відповідного фінансування роботи були нерентабельними.

2010 року скит у «Церковщині» став самостійним, з його керівництвом вдалося досягти усної домовленості про нову стратегію співробітництва. За участі монастиря було розроблено та погоджено проект укріплення кількох ділянок Основного комплексу печер, почався збір коштів для реалізації проекту (інформацію про цей збір було розміщено на офіційному сайті УПЦ). Наступним важливим кроком стали заходи 2011 року — уперше за 10 років було відновлено розчистку печер від консервуючого ґрунту. Необхідність такої розчистки зумовлюється тим, що, незалежно від перспектив Музею та монастиря, саме фахівці мають відстежити процес розчистки. Крім того, стало зрозумілим, що для залучення коштів потрібно, популяризуючи пам'ятку, мати докази великої довжини та багаторівневості Основного комплексу печер. На відміну від попередніх розчисток, землю тепер виносили на поверхню за участі парафіян та братії монастиря, а також учнів секцій археології та спелеології Палацу школярів ім. М. Островського (проблема «дігерів» відпала, а лабіринт потребує вивільнення усіх майбутніх експозиційних ділянок). Контроль та керівництво щодо робіт здійснювали, з відома Інституту Археології, співробітники Музею В. Дятлов та О. Бобровський. Загалом було пройдено близько 80 м.

Важливим епізодом робіт 2011 року стало вивільнення великого приміщення, яке є недобудованим храмом початку ХХ століття. Воно має великі габарити: 3х3х6,5 м. На сьогодні — це єдиний у Києві підземний храм таких розмірів, не укріплений цеглою. Він єдиний дозволяє відвідувачеві уявити, як виглядала перша підземна церква Лаври. За даними літопису, перший крок Лаври на поверхню — побудову наземного храму біля помешкання у печерах — було зроблено тоді, коли печерна братія налічувала 12 осіб. Крім вівтаря, описуване приміщення має достатню площу якраз для 12–15 осіб, які стоять на молитві і здійснюють земні поклони. Укріплення такого приміщення металевими стовпами та арками — з імітацією лесу на арках та деревини на стовпах — уможливило б експонування пам'ятки у якості єдиного в Києві наочного зразка підземної чернецької братської церкви часів заснування Лаври.

Олександр СУРГАЙ,
старший науковий співробітник
Музею культурної спадщини.

ЗНАКИ ДАВНІХ МАЙСТРІВ НА ПЛІНФІ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Київ неможливо уявити без неповторної краси й величності архітектурного комплексу Києво-Печерської Лаври. Історію одного з найголовніших монастирів України-Русі розповідає літописець Нестор¹.

Він зазначає, що обитель заснована 1051 року поблизу князівського палацу у селі Берестовому, в чотирьох верстах від центру стародавнього Києва. Монастир від самого початку свого заснування користувався особливою увагою та підтримкою князів і бояр, про що свідчать записи в «Києво-Печерському патерику» — історичній та літературній пам'ятці XIII століття². Центральною спорудою і святинєю Печерського монастиря був величний Успенський собор. Закладено його було, за свідченням літопису, 1073 року: «Того ж лета заснована бисть церква Печерська Свято-славом князем, сином Ярославем, ігуменом Феодосієм, єпископом Михайлом...»³.

Наступна літописна згадка про це будівництво відноситься вже до 1076 року. Дехто з дослідників вважає, що будівництво собору тимчасово припинилося⁴. Нарешті собор освятили, і новозбудований храм, прекрасний і величний, об'єднав усі споруди монастиря, піднісшись над ними.

Основним матеріалом, з якого зводилися значущі будівлі, палаци та собори, була цегла, або плінфа, як її ще називали тоді на грецький лад. Найстаріша, датована X століттям, — майже квадратна й пласка, зі сторонами 38–40 см і товщиною 2,5–3 см. Виготовлення цегли було по тих часах досить складним проце-

---

¹ Повість врем'яних літ. Літопис.— К., Веселка.— 1982.— С. 111.

² Патерик Киевского Печерского монастыря. Памятники словяно-русской письменности.— СПб.— 1911.— С. 51.

³ Повість врем'яних літ. Літопис.— К., Веселка.— С. 113.

⁴ Асеев Ю. С. Архітектура Київської Русі.— К., 1969.— С. 69.

сом, що розпочинався із заготівлі спеціальної в'язкої глини, яку потім формували у спеціальних дерев'яних рамках, і сформовані цеглини випалювали у печах⁵.

Сушили плінфу на відкритому повітрі, про що свідчать численні сліди лап на ній домашніх тварин, і навіть відбитки дитячих ніг.

Цеглу виготовляли не обов'язково прямокутною. Таку використовували переважно для кладки стін, а для інших потреб виготовляли у великому асортименті різноманітні за формою та розміром лекальні плінфи.

Вивчаючи стародавню цеглу, можна з досить великою точністю визначити вік тієї чи іншої споруди. Так, приміром, цеглини з київських будівель другої половини XI століття істотно відрізняються від будівельного матеріалу X або XIII століття⁶.

Цеглини XI століття товстіші за плінфу X століття, яка була майже квадратною (31х31 сантиметр) і мала скошені краї. У XI та на початку XII століття цегла втрачає таку квадратну форму, її розміри стають майже стандартними і становлять 35х28 см, а товщина збільшується з 2,5 см до 4 см. Для XIII століття характерна плінфа менших розмірів, вона погано випалена, у вологому середовищі розкисає й кришиться.

На жаль, до руйнації 1941 року Успенський собор Печерської Лаври не піддавався спеціальним архітектурно-археологічним дослідженням, перше детальне вивчення відбулося лише 1952 року, коли храм уже давно лежав у руїнах. Під час цього дослідження вчені знайшли досить велику кількість стародавніх цеглин — з написами, знаками й навіть малюнками на поверхні.

Ці знаки — своєрідні «автографи», залишені стародавніми ремісниками — плінфоробами й будівниками храму, — поділяються на два типи: знаки, нанесені на невипалену глину пальцем, та знаки, нанесені гострим інструментом — дерев'яним писалом. Дуже часто на плінфі з руїн Успенського собору зустрічаються літери кирилиці та глаголиці.

Досі нез'ясованим залишається питання: це знаки майстрів, які здавали свою продукцію партіями, чи знаки замовників? Якщо

---

⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— М.-Л., 1948.— С. 115.

⁶ Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, т. 2.— Л., 1958—1961.— С. 344—345.

вірним є останнє припущення, то «автографи» того чи іншого замовника мали б переважати на тій будові, яка зводилася за його бажанням.

Тобто, скажімо, на плінфі Десятинної церкви, що її споруджували за велінням князя Володимира, мав би зустрічатися, переважно, його родовий знак Рюриковичів — тризуб. Але, як це не дивно, на більшості плінф Десятинної церкви зустрічаються літери грецького алфавіту, навіть цілі написи грецькою мовою, і це не що інше, як знаки — «особисті клейма» — майстрів-візантіїв, запрошених князем для спорудження церкви.

У XIII столітті ремісники-плінфороби знаки на цеглу наносили вже не вручну, а вирізали їх на формувальних рамках. Під час формування цеглин знак наносився, так би мовити, «автоматично».

Що ж до плінфи Успенського собору, то клейма на ній тожні клеймам на донцях гончарного посуду того ж часу. З цього випливає, що майстри-гончарі також займалися виготовленням плінфи, особливо під час зведення великих кам'яних споруд.

Ще одна деталь: деякі знаки на плінфі Успенського собору Києво-Печерського монастиря аналогічні знакам на цеглинах монументальних споруд Чернігова, Смоленська, Новгород-Сіверського XI–XII століть⁷. Це важливе свідчення тісних зв'язків між ремісниками різних міст України-Русі, що не переривалися й за часів феодальної роздрібненості та князівських усобиць.

Та на особливу увагу заслуговує те, що на плінфі Успенського собору Києво-Печерської Лаври зовсім немає грецьких літер⁸.

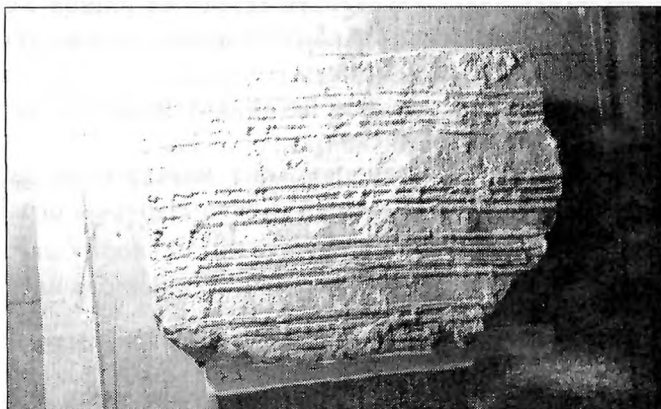
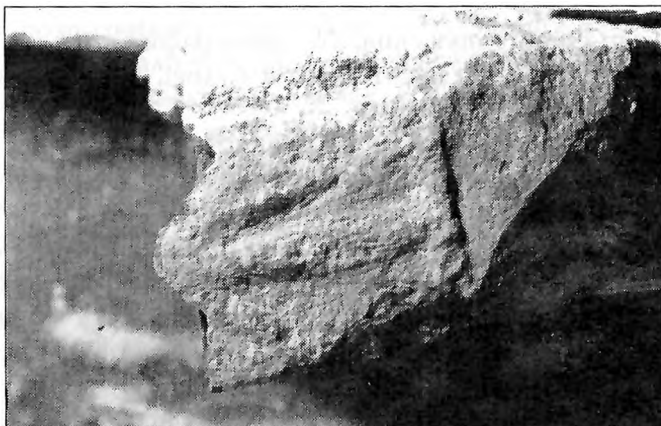
Це свідчить про те, що всю цеглу для будівництва храму виготовили давньоруські майстри.

На знімках — знаки давньоруських майстрів на цеглинах Успенського собору. Фото з фондів Києво-Печерського Національного заповідника «Лавра»⁹.

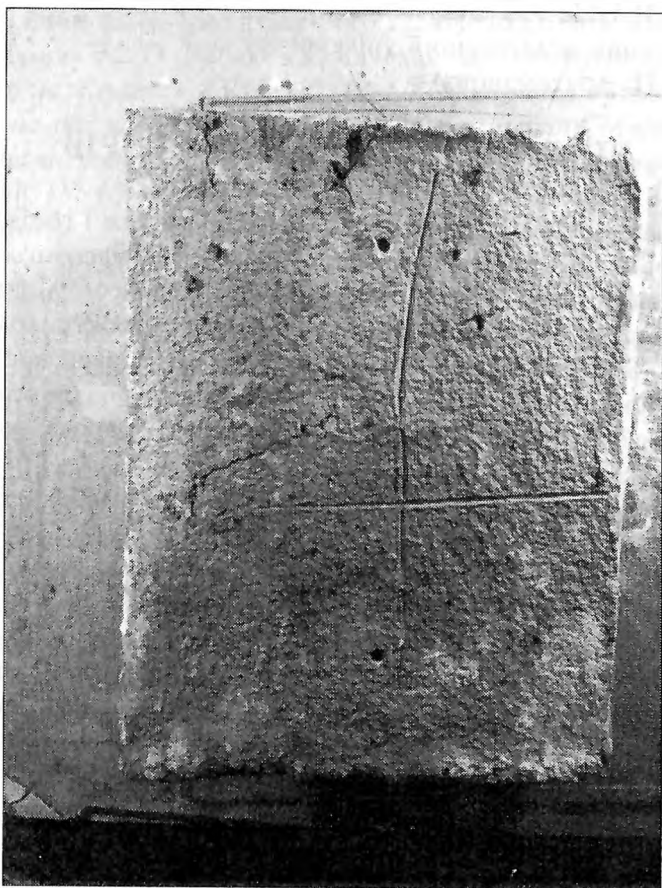
⁷ Там само.— С. 323.

⁸ Холостенко Н. В. Успенский Собор Печерского монастыря. «Древний Киев».— К., 1975.— С. 123.

⁹ Фонди Національного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра».— Ф. КПЛ, БМ.

Олена СМАЛЬ,

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова)

ЩЕ РАЗ ПРО ТРУХАНІВ ОСТРІВ

Труханів острів... Назва, знайома всім киянам і гостям столиці України. Це одне з найулюбленіших місць масового відпочинку киян. Історія Труханового острова несе в собі лінгвістичну та краєзнавчу інформацію. Він є свідком і пам'ятником життя міста. Труханів острів виник у далекі часи і разом з історичними та природними особливостями став складовою «обличчя» міста, але ще й досі навколо найменування острова точаться суперечки.

Цікаво розглянути, як співвідносяться між собою історичні факти та їх лінгвістичні тлумачення.

Труханів, острів (варіанти: *Туханов, Трухонов, Турханов*). У писемних джерелах ця назва острова вперше зафіксована лише у XVI столітті у грамотах Монтовича і короля Сигізмунда під 1508, 1510, 1534, 1566 роками [2, I, 156; 1, II, 45]. З XVI століття острів належав Микільському монастиреві: 1534 р., «Листъ отъ Андрѣя Немировича воеводи Кневского потребованого Николского монастыра... вторично данъ на владѣніе Николскому мнѣтрѣ островомъ Трѣхановимъ...»; 1571 р., «Унѣверсалъ Жигмонта Короля Полского Утверждающий за споромъ мѣщанъ киевскихъ владѣніе Николскомъ монастырѣ дворцомъ на островѣ противъ монастыра состоящемъ Трѣхановомъ» [22, 7 зв., 8]. За острів постійно боролися київський магістрат і Микільський монастир, а 1698 року його було повернуто місту [7, 284], але 1731 року островом дозволили користуватися і київським міщанам, і монастирю: «Декретъ комиссара асаула войсковаго генерального Федора Лисенка по согласію... сторонъ киевскихъ мѣщанъ съ никольскимъ монастыремъ за островъ трѣхановъ который по поламъ во владѣніе магистратское и николаевского монастыря разведенъ» [15, 92 зв.].

Згодом на Трухановому острові проходила межа між Київською та Чернігівською губерніями [14, 625]. У XIX столітті острів належав Остерському повіту Чернігівської губернії, хоча

й володів ним Київ, 1889 року його включено до меж Києва [36, 1]. Дослідник М. О. Рибаків припускає, що «у другій половині XVI або на початку XVII ст. острів розділився вузькою протокою на дві частини, північна звалася „острів Муромець”. Південна частина – Труханів острів, набув своїх сучасних меж» [30, 141]; «У 40–80 рр. XIX ст. Труханів острів з’єднався з о. Муромець, утворивши сучасний Труханів. Він має видовжену форму, звужений на північ і розширений на південь краї, в який вдається Матвіївська затока...» [8, 3, 310]. На початку XX століття на планах м. Києва фіксуються два острови: Долобецький та Олексієвський (Труханів), які розділяла Долобецька протока [25]. Сьогодні острів розташований «посеред Дніпра між його основним річищем, протоками Чорторий і Долобською. На півночі межує з місцевістю Чорторий, на півдні пролягає поблизу мосту Метро. Сполучений з правим берегом Дніпра пішохідним Парковим мостом (виходить до Набережного шосе та паркової алеї, що з’єднує з Володимирським узвозом)...» [7, 283–284].

Аналогічні назви трапляються на східнослов’янській території, наприклад: *Труханів*, с. [37, 149]; *Труханівка*, р., л. Мерла л. Дніпра (Харківськ. обл.) [32, 574]; *Труханів*, с. (Стародубський повіт) [21, 144]; *Труханов*, х. *Трухановичина* (Чернігівськ. обл.), *Трухонов*, с. на Струп. Катіші, *Труханів*, с., *Труханівщина* (земля) [13]; *Трофанівка*, с. ... *Trofanowka* albo *Trefanowka*, *Tryfanowka* (39, XII, 478) (Покуття) [5, 117]; у Росії: *Труфаниха*, нива, *Труфанково*, с. (2 од.), *Труфанова Гора*, *Труфаново*, с. (7 од.), *пустище*, *Труфановщина-колодье*, с., *Трухново*, с. (5 од.) [20]; *Труфанково-посиденье*, с., *Труфанков след* [24, 66, 100]; *Труханов*, п. яр, *Труфановка*, р. (Калужське намісництво), *Труфановской проток* (бас. Оки) [33, 94, 77]; у Білорусі: *Truchan*, *staw*, *Truchanówka*, в. (Мог. обл.), *Truchownia*, *rzka* (Гродн. обл.) [39, XII, 516], *Трухань*, с. [11, 18], а також подібні оніми було зафіксовано на терені Польщі: *Truchaniszki*, *folw.*, *Truchanki*, *w.*, *Truchanowicze*, *w.*, *Truchanowszczyzna*, *w.*, *Truchanu*, *w.*, *folw.*, *Truchnowicze*, *w.*, *Truchonowicze*, *w.* [39, XII, 516].

Не викликає сумніву, що ці назви походять від імені Трухан (і його фонетичних варіантів) або прізвищ Трухан (Трухани), Труханів і т.п., оскільки ці антропоніми часто траплялися і трап-

ляються на східнослов'янському мовному ґрунті. Порівняйте: дворянин Григорій *Трухан* володів с. Труханів (Стародубський повіт) [21, 252]; *Трухан* (10 од.), *Трухан* Трошка, *Трухан* Софрон, *Труханенко* Федоръ, *Трухановский* В.Г., *Труханъ* Н. [13]; *Трухан* (Днп, Крв, Тр обл.), *Труханов* (Днп обл.), *Труфанов* (5 од., Днп обл.) і т.п. [9]; *Труфан* (Хрк обл.), *Трухан* (Вн, Лв, Чрв обл.), *Труханський* (Вн обл.) [29, 2, 1072–1073]; *Тухан* (5 од.), *Труханов* (3 од.), *Труханова* (2 од.), *Труханюк*, *Труфанова* (3 од.) (Україна) [3]; *Труханъ*, *Трухновъ*, Василий, Иванъ [20]; *Труфанъ* (*Трифонъ*), свящ. Софійській, в Новгородѣ. *Труфанъ* попъ [19, XXXVIII, 412]; Тинко *Труфанов*, *Труфанко* Иванов, Ладва Степановская *Труфанова* Сарского, Васюк да Тимошка *Труфановы*, Васюк *Труфанов* Кривой та багато ін. [24]; *Трухан* (селянин, кінець XV ст., Новг. губ.) [6, 323]; *Трухан* (3 од.), *Труханов* (8 од.), *Труханова*, *Трухановский*, *Труфанов* (16 од.), *Труфанова* (4 од.) (Росія) [3]; «... У селах (Білорусь), що отримали ім'я засновника, і зараз багато однофамільців: ... *Трухани* в селі Трухани...» [11, 18]; *Трухан* И. [13]; *Трухан* (4 од.) (Білорусь) [3]. Зауважимо, що подібні прізвища поширені на території сучасного Києва, наприклад: *Трухан* (≈123 од.), *Труханов* (≈10 од.), *Труханова* (≈6 од.), *Трухановский* (-ая) (≈4 од.), *Труханович*, *Труханский* (≈4 од.), *Труханская* (≈5 од.), *Труфанов* (≈10 од.), *Труфанова* (≈14 од.) [35].

Питання щодо походження назви київського острова досі є дискусійним. Існує думка, що найменування острова Труханів походить від імені половецького хана Тугорхана (Турхана) — тестя київського князя Святополка Ізяславича (відомо також, що «... накінці XI ст. тут розміщувалась резиденція його дочки — дружини князя Святополка...» [7, 284]). Наприклад, у документі про перейменування Труханова острова в Олексієвський (зауважимо, що друга назва острова — Олексієвський — існувала на планах м. Києва лише певний час, до того ж разом із назвою Труханів [26; 25], згодом за островом назавжди закріпилось найменування Труханів) знаходимо запис: «... назва „Труханів” не викликає теплих почуттів у наших ... серцях: за переказами на цьому острові в XIII ст. стояв татарський табір, під проводом Турхана, який чекав приходу головного табору для нападу й спустошення Києва. Зраділі народженням Доро-

гого для нас спадкоємця Престолу, ми плекали думку назвати наше селище та острів Олексієвським» [10, 34 к.]. У цій справі допущена історична помилка (відомо, що Тугорхан помер в XI ст. і похований коло Берестового): 1096 р., «6604 ... и князь ихъ Тугорть-канъ оубьенъ выѣ. и снѣ его. и инни князи мнози тугороша. на оутрега налѣзоша Тугоркана мѣтва. и взя и ѿтополкъ аки стѣ и врага и привезъше к Киеву. и погребоша и на Берестовомѣ на моголѣ межи путемъ. грядущимъ на Берестовое. а другимъ идущимъ в монастырь...» [27, 2, 222]. Зверніть увагу, що хан помер у XI столітті, а назва з'явилась лише у XVI; крім того, репутація Тугорхана була негативною: він наприкінці XI століття то дружив, то воював з київським князем. Зокрема, необхідно зважити і на наступний історичний факт, що також ставить під сумнів цю версію. Наприклад, численні новгородські власні назви не походять від імені половецького хана, оскільки відомо, що Новгород і більша частина його володінь майже не постраждали від татарської навали. Татари не дійшли до Новгорода, вони лише зобов'язали новгородців платити данину.

Наведені вище фактичні матеріали дозволяють стверджувати, що безпосереднім мотиватором цих топооснов і прізвищ є ім'я *Трифон* (варіанти: *Трифан*, *Труфан*, *Трухон* та ін.). Порівняйте: «*Труфанъ*, вм. *Трифонъ*; *Тришка*, отъ христ. *Трифонъ*» [31, 195, 194]; «*Трухан* ... *Труха*, *Трухин*: *Труха*... Караул Иванович *Трухин*... *Труха* — сор, мелкое сено, древесная гниль; *Труха*, *Трухно* — *Трофим* или *Трифон*, Новгород» [6, 323]; «*Трифон*, прост. *Трифон*. Отч.: *Трифонович*, *Трифоновна*; разг. *Трифоныч*. Производные: *Трифонка*; *Триша*; *Труша*; *Фоня* (*Фаня*) [греч. *tryphōn* (причастие от глагола *tryphaō*) — живущий в роскоши]» [23, 268]. У «Материалах для словаря вариантов русских личных имен. I.» П. Т. Поротніков пропонує форми, що «включають фонологічні, фонетичні, морфологічні, фонетико-морфологічні та графічні варіанти повних особових імен, не зафіксованих в «Словаре русских личных имен» Н. О. Петровського, і можуть розглядатися як доповнення до нього». Зверніть увагу на матеріал, репрезентований ним:

Трифан, ч. — Трифон   *Трихан*, ч. — Трифон
Трифина, ж. — Трифена   *Трифон*, ч. — Трифон

Трифун, ч. — Трифон *Трифон*, ч. — Трифон

Трихан, ч. — Трифон *Трихан*, ч. — Трифон [28, 5, 25].

«Трифиллий*», рус. [из греч. *Triphyllos* — житель Трифилии, области на Пелопоннесе]; сокр. *Триша*, *Труша*, *Филя*. Трифон* рус. [из греч. *Τρυφῶν* < *τρυφαῖο* — жить в роскоши]; сокр. *Триша*, *Труша*, Фоня. Триша рус. сокр. к *Трифон*, *Трифиллий* и др. *Труша* рус. сокр. к *Трифиллий*, *Трифон* и др.» [34, 527]; «Труфанов. Прізвище не виняток на Півночі (Арханг. обл.), на Заураллі, у центрально-чорноземних обл. (Курська обл., є в Курську, Липецьку, Орлі, Тамбові)» [17, 139]. У дослідженні «Северные фамилии» [16, 134–152] В. А. Никонов це прізвище пов'язує з північним словом *труфин* (різновид взуття). «У Москві прізвище вимовляють — Труфанов. Але поїздка на Північ переконала мене (В. А. Никонова) у тому, що правильно лише Труфанов від чоловічого імені Труфан...» [17, 139]. Сучасні білоруські прізвища *Трифанаў*, *Трифанкоў*, *Трифонька*, *Тришын*, репрезентують 4 форми і варіанти форм імені Трифон: *Трифан*, *Трифанок*, *Трифонька*, *Триша* [4, 162].

Зауважимо, що сьогодні українські мовознавці також підтримують цю точку зору: «... *троушъ*, *трушковичъ* від *трухонъ*. Нині мало хто здогадується, що відантропонімі топоніми *Труфанів* (село на Львівщині), *Труханів* (острів у Києві) мають той же корінь, що й ім'я *Трифон*» [18, 28]. Відомо також, що з посиленням централізації влади родовий лад занепадав; з'явилась приватна власність, від цілих родів відокремлювалися поодинокі індивідууми (чи колективи), які й закладали власні господарства, в основі назв яких лежало ім'я засновника, оформлене присвійними суфіксами: *-ів*, *-ев*, *-ин*.

Поява форми *Трифон* (грецькому *v* – іпсилон – могли відповідати *у*, *ю*, *и*) може бути пов'язана з протиставленням голосних *и* — *у* (типу *Гликерія* — *Лукерья*, *Трифон* — *Труфон*), «що зумовлена неоднаковою передачею грецького іпсилона (*v*) в різні хронологічні періоди; в певний період нормативними (канонічними формами) стали вважатися... з голосною *и*, тоді як протиставлені їм варіанти з *у* (що відображають, можливо, більш ранні запозичення із грецької) стали сприйматися як просторіччя» [38, 248].

Слід зазначити, що «чуже давньоруській фонологічній системі *ф* могло замінитися на *п* (*Степанъ*) або на *х* (*Хома*, *Га-*

хонъ)» [12, 187]. Зауважимо, що на білоруській території в XVI–XVII столітті зареєстровано ім'я *Трифон* у формі *Трухон* [4, 162], на українській — також переважає форма з *х* (*Трухан*, *Трухон*, *Трихан*, *Трихон*), тоді, як на російській — частіше трапляється форма *Труфон* (*Труфан*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею.— СПб., 1848.— Т. II.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею.— СПб., 1863.— Т. I.— НБУВ, Ін-т рукописи.— Шифр 9 (СБ) 001 А–43 (Ю).
3. Алфавітний каталог Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
4. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы.— Мінск, 1966.
5. Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття.— Львів: Світ, 1990.
6. Веселовский С. Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии.— М.: Наука, 1974.
7. Вулиці Києва. Довідник / Під ред. А. В. Кудрицького.— К.: УРЕ, 1995.
8. Географічна енциклопедія України: В 3-х т.— К.: УРЕ, 1989–1993.— Т. 3.
9. Горпинич В. О. Прізвища степової України. Словник. Наук. вид.— Дніпропетровськ: ДДУ, 2000.
10. Дело о переименовании Труханового острова в г. Киева в Алексеевский. 1911–1913.— ЦГИАК Украины, ф. 11, оп. 1, д. 127.
11. Жучкевич В. А. Топонимика Белоруссии.— Минск: Наука и техника, 1968.
12. Зализняк А. А. Древненовгородский диалект.— М.: Школа «Языки русской культуры», 1995.
13. Картотека Інституту української мови НАН України, відділ ономастики.
14. Киев: Энциклопедический справочник.— К.: Гл. ред. УСЭ, 1986.

15. Копии описей грамот, крепостей на села, принадлежащие разным монастырям.— НБУВ, Ин-т рукописи.— Шифр № 94 (70) Щегл.
16. Никонов В. А. Северные фамилии // Этимология. 1978.— М.: Наука, 1980.— С. 134–152.
17. Никонов В. А. Словарь русских фамилий.— М.: Школа-Пресс, 1993.
18. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієве Євангеліє.— К.: КСУ, 2001.— С. 4–38.
19. Новгородская летопись по синодальному харатейному списку.— СПб.: Изд. Археографич. комиссии, 1888.
20. Новгородские писцовые книги, изданные Археографической комиссией. Указатель к 1-м 6-ти томам.— Петроград, 1915.
21. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.— К.: Наук. думка, 1997.
22. Опись крепостям и другим документам на имения Киево-Пустынно-Николаевскому монастырю. 1786 г. — НБУВ, Ин-т рукописи.— Шифр I, 3951.
23. Петровский Н. А. Словарь русских личных имен.— М.: Русский язык, 1984.
24. Писцовые книги Обонежской пятины 1496 и 1563.— Л.: Изд-во АН СССР, 1930.
25. План г. Киева и его предместий (по последним сведениям киевских городских землемеров) [1914].— ЦГИАК Украины, ф. 725, оп. 1, д. 64-б.
26. План г. Киева и его предместий.— К.: Изд. А. Г. Максимова, 1918.— НБУВ, отдел картографии.
27. Полное собрание русских летописей.— Т. 2. Ипатьевская летопись.— 2-е изд.— М.: Изд-во вост. лит., 1962.
28. Поротников П. Т. Материалы для словаря вариантов русских личных имен. I. // Вопросы ономастики.— Свердловск, 1979.— № 13.— С. 5–28.
29. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: У 2-х томах.— Львів, 2007.— Т. 2.
30. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва.— К.: Кий, 1997.

31. Славянский именовослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке / Сост. свящ. М. Морошкиным.– СПб., 1867.
32. Словник гідронімів України.– К.: Наук. думка, 1979.
33. Смолицкая Г. П. Гидронимия бассейна Оки (список рек и озер).– М.: Наука, 1976.
34. Справочник личных имен народов РСФСР.– М.: Русский язык, 1989.
35. Телефонный справочник. Киев–2000.
36. Труханов остров. К истории его развития и благоустройства.– К.: Тип. Неймана.– Б.г.
37. Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1945 р.– К.: Укрполітвидав, 1947.
38. Успенский Б. А. Из истории русских канонических имен.– М.: Изд-во МУ, 1969.
39. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– Warszawa, 1892.– Ń. XII.

Дмитро МАЛАКОВ,
старший науковий співробітник
відділу «Київ 1917–1991 рр.»
Музею історії міста Києва

СТАРІ НІМЕЦЬКІ НАДГРОБКИ НА БАЙКОВОМУ ЦВИНТАРІ

Присутність німецької людності в Києві сягає кінця X століття, коли запроваджувалось християнство і нового змісту набували економічні та культурні зв'язки Русі з іншими країнами Європи. У ті часи Київ торгував з баварським містом Регенсбург, береги Дніпра відвідували німецькі купці та мандрівники. Відомі й численні династичні зв'язки київських князів з правлячими домами Франції, Швеції, Угорщини, Норвегії, Польщі, Німеччини. Так, син Ярослава Мудрого Володимир Ярославич був одружений з Одою, дочкою німецького графа Леопольда. Згодом уже українські гетьмани запрошували з Німеччини обізнаних фахівців: лікарів, учителів, військових, архітекторів. У середині XVIII століття у Києві оселяються німці-колоністи. Близько 1760 року аптекар Георг Бунге заснував німецьку євангелічно-лютеранську громаду. Як пише відомий некрополіст Києва Л. А. Проценко, окремого німецького кладовища тоді ще не було, і померлих лютеран ховали на Печерську і Подолі. 1790 року їм надали ділянку для поховань у районі теперішньої Бессарабської площі. Діяло це кладовище до 1812 року. А від 30-х років XIX століття німців ховали вже на спеціально відведеній ділянці Байкового кладовища¹.

Прочитуємо автора «Спогадів Старого Грішника (1860–1880-і роки)», киянина Олександра Паталєєва (1853–?), виділяючи курсивом прізвища, які зустрічаються на лютеранських кладовищах — Старому і Новому Байковому:

«Шістдесяті роки минулого століття² були добою масового заселення Києва іноземцями, особливо це заселення почало відчуватися після з'єднання Києва рейковим шляхом з крупними ро-

---

¹ Проценко Л. А. Історія київського некрополя.— К., 1995.— С. 224.

² Йдеться про XIX століття.

сійськими центрами. Першими, що оселилися в Києві німцями були: швець *Сентер* і *Клуг*, будинок котрого красується нині на Хрещатику, навпроти Фундукліївської вулиці; оптик *Фальберг*, шапочник Піксенберг, сідельник Плантин, лампівник *Ланге*, декоратор *Ланге*, ковбасники Вебер і *Прейс*, палітурник Штребіндер, олов'ящик Фівег, коваль Ріперт, котрому належало місце на Бессарабці, зайняте тепер готелем «Оріон» і будинками Попова³. Децю пізніше оселились шевці-німці Блюнк, Кегль і Штольцман. До старіших київських німців належав токар Кордес, який мав у Києві іграшковий магазин, що перейшов згодом до його зятя Вешке, та ресторан з більярдами, де збиралися німці вечорами попиту пива та пограти в доміно; ресторан цей містився в будинку, на місці котрого тепер споруджено будинок Волзько-Камського банку⁴. Садівники: *Крістер*, Вессер, Христіані, Гохгут і Треленберг; кравці Гроссе, Вітмак; гравер Бріф; торговці вином брати Іван і Роберт Якубовські, котрим належав будинок на Хрещатику поруч з біржею, що належить тепер купцю Корнгольду. Крім перелічених, були ще німці службовці: Лауренц, агент страхового товариства, а згодом директор Київського рафінадного заводу; Шульц, керуючий конторою «Надія», а згодом головний керуючий всіма справами братів Терещенків; Ернест Мольц та інші. Були навіть професори Київського університету св. Володимира: М. Х. Бунге, *Мацон*, Ф. Ф. Мерінг. На чолі всієї німецької колонії стояли Генріх Карлович Клуквіст — комісіонер і агент 1-го Російського страхового від вогну товариства, і Мартін, керуючий київським відділенням Жирардовської мануфактури. Всі вони склали євангелічно-лютеранську громаду, мали свою кірху⁵ і школу⁶. З'явившись у Києві з дуже маленькими статками, вони, за дуже незначним винятком, швидко багатіли, обзаводились нерухомою власністю в центральних місцях міста і отримували в місті дуже великий вплив. Університет св. Володимира перебував у повному підпорядкуванні німецьким професорам з М. Х. Бунге на чолі. Найбільшим

---

³ Нині — будинки на вул. Великій Васильківській, 1–3.

⁴ Вул. Хрещатик, 8.

⁵ Євангелічно-лютеранська кірха св. Катерини споруджена на вул. Лютеранській, 22 у 1855–1857 рр. архітекторами І. Штромом та П. Шлейфером.

⁶ Реальне училище св. Катерини містилося на вул. Лютеранській, 20.

святом у київських німців був день тезоімеництва їхнього кайзера, покійного нині Вільгельма I⁷, портрет котрого неодмінно красувався в конторі чи квартирі кожного німця. Цього дня всі київські німці збиралися разом на урочистий обід за підпискою і там за пивом та шампанським проводили час до пізньої ночі, за кожним ковтком напою виголошувачи: «Гох Вільгельм!»⁸

Ця довга цитата, певною мірою, дозволяє уявити той старий Київ, у якому німці посідали помітне місце. За переписом населення 1897 року четвертою за чисельністю конфесією, після православних, католиків та юдеїв, у Києві були лютерани, переважно німці — 6,4 тис. осіб, або 2,5 % від усього населення міста.

Чимало німців за походженням стали видатними діячами української науки та культури, уславившись у різні часи саме в Києві. Особливо помітний внесок німців-архітекторів — починаючи від Великої дзвіниці Києво-Печерської Успенської лаври і до будівель Київської фортеці, кадетського корпусу, політехнічного інституту, оперного театру тощо⁹. Декому судилося навіки спочити в київській землі.

Найдавніші зі збережених німецьких поховань розташовані на Байковому цвинтарі, заснованому 1833 року на правобережному узвишші річки Либідь, поблизу хутора генерала П. Байкова (1772–1848), через що кладовище названо Байковим. У його горішній частині було відведено ділянку для поховань римокатоликів, а ще вище — киян євангелічно-лютеранського віровизнання. Ховали спочатку не рядами, а вибірково, довільно, дотримуючись лише традиційної усталеної орієнтації. 1848 року при вході на цю ділянку спорудили капличку та приміщення для обслуги кладовища. Ця ділянка вирізнялася особливим благоустроєм, нагадуючи добре доглянутий сад¹⁰ (у старому Києві не вживалася назва «парк»). Ще в 20-і роки минулого століття, завдяки Катерині Володимирівні Гізе — завідувачці лютерансь-

---

⁷ Вільгельм I (1797–1888), король Пруссії з 1861 р., перший імператор Німеччини з 1871 р.

⁸ Цит. за: Паталеев О. В. Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / Упор., вст. ст., прим. та добір іл. О. М. Друг.- К.: Либідь, 2008.— С. 249, 251.

⁹ Малаков Д. Київські архітектори-німці // Янус. Нерухомисть.— № 21.— 1998.— С. 12–13.

¹⁰ Проценко Л. А. Історія київського некрополя.— К., 1995.— С. 231.

кою, або старо-німецькою ділянкою, тут підтримувався зразковий «німецький» порядок. Дотепер далеко не всі первісні поховання збереглися позначеними на денній поверхні.

У 80-х роках ХІХ століття освоюється нова ділянка для поховань лютеран, розташована так само в горішній частині Нового Байкового кладовища — праворуч теперішньої Байкової вулиці. Обабіч неї зводяться цегляні мури з брамами, оздобленими відповідно у псевдоросійському та готичному стилях. Особливо гарно виглядають пілони між гратчастими пряслами огорожі, завершені вазами-урнами. Тут-таки дві символічні грецькі літери: альфа і омега — початок і кінець.

Донині на обох колишніх лютеранських ділянках Байкового кладовища лише окремі надгробки, розпорошені поміж пізнішими похованнями з українськими, російськими, єврейськими прізвищами, нагадують про первісно німецьке призначення цих частин цвинтаря. Саме про них наша розповідь.

Проминувши браму Старого лютеранського кладовища, передусім, бачимо сталеву щоглу лінії високовольтної електропередачі від ТЕЦ-5 до Солом'янської електропідстанції. Остання, до речі, розташована теж біля однойменного православного кладовища як свідчення доби комуністичного безвірництва й бездуховності...

Ліворуч брами, в щільному мереживі хмелю, ховається грубезний постамент з чорного граніту, позбавлений, як і більшість старих пам'яток, завершення. Судячи з розмірів рваного каменя, на ньому мав стояти не хрест чи урна, а якась скульптура. Написи німецькою мовою нагадують, що тут спочивають в Бозі Йоганн Герстоф (Johann Gerstof, 11.01.1843–22.01.1901) та його аж надто рано померлі донечки: восьмимісячна Беатріс (1883–1884) та сімнадцятирічна Ольга (1882–1899). За цими датами — трагедія родини... То був уродженець Ліфляндії, пізніше — громадянин міста Риги, а потім — міста Вольмар, відомий свого часу київський виробник надгробків.

Як видно з архівних документів, Йоганн (Іван Давидович) Герстоф 1876 року придбав садибну ділянку на розі вулиць Мало-Володимирської (тепер — Олеся Гончара) та Гоголівської, де обладнав механічну майстерню з виготовлення надгробків¹¹, а

---

¹¹ ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1102.

1887 року спорудив триповерховий житловий будинок¹². 1905 року спадкоємці померлого Й. Герстофа продали садибу на Мало-Володимирській, 74 відомому київському будівельному підрядчику та домовласнику — купцю Ф. О. Альошину. Там, за проектом його сина, архітектора П. Ф. Альошина, у 1909–1911 роках виріс великий прибутковий будинок, що зберігся й досі. Такі от історичні зближення.

Але повернемось до надгробка Герстофів. Пізніша огорожа примикає до монументального постаменту могили Матильди Іванівни Верді та її сина — відомого свого часу київського художника — Сергія Сергійовича Верді (1903–1965). Був час, коли родичі-нащадки не наважувались зізнаватися у походженні, тож напис на мармуровій табличці, закріпленій на спільній огорожі, подає лише одну дату — смерті С. С. Верді — 21 січня 1965 року. Про це — наша окрема розвідка, опублікована 2005 року¹³.

Далі, ліворуч від центральної дороги, височить єдина, що збереглася тут, кругла скульптура янгола, майстерно викарбувана з пісковика. На постаменті напис німецькою мовою про поховання подружжя Септер: Карл Якоб (Carl Jacob Septer, 06.1853–5.06.1910) та Шарлотта (8.02.1867–1924). Карл Септер на Хрещатику, 40 та 31 тримав крамниці, де торгував різноманітною медичною апаратурою та інструментарієм, фізико-технічними приладами, речами для догляду за хворими, гумовими виробами кращих закордонних фірм. Мав власні будинки на Жилианській, 16, 18, Кузничній, 35. Фірма «Септер і Ко» існувала в Києві з 1888 року, а її товари були поза конкуренцією. Наприклад, барометр з написом «C. Septer & Co, Paris – Kiew», придбаний на початку минулого століття на Хрещатику, 40, і досі справно слугує родині автора цих рядків.

Далі, так само ліворуч від дороги, чорніє висока стела з вилученим медальйоном і написом російською мовою, зверненим до перехожих: «Художник и архітектор Павел Иванович Шлейфер. Родился 29 июня 1814, умер 24 апреля 1879». Будучи петербурзьким чиновником департаменту зовнішньої торгівлі,

---

¹² ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3330.

¹³ Малаков Д. Київський художник Сергій Верді // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії Києва. Випуск 4.– К.: Київ, 2005.– С. 195–203.

відвідував заняття в Академії мистецтв, потім викладав малювання в Павловському кадетському корпусі, у Полтавському та Київському інститутах шляхетних дівчат. Відомий також як живописець у стилі українського портрета XVIII століття. Співатор будівель Київської 2-ї гімназії на бульварі Тараса Шевченка, 18 та лютерансько-євангелічної кірхи св. Катерини на Липках¹⁴. Вагомий внесок у розбудову Києва зробив його син Георгій Павлович Шлейфер (1855–1913), цивільний інженер, архітектор, банкір¹⁵. А пам'ятник на Байковому кладовищі стоїть не так як усі, тому що первісне місце поховання П. І. Шлейфера — на Аскольдовій Могилі, звідки його перенесли в 30-х роках минулого століття при ліквідації згаданого кладовища. Тому й поставили вже за радянською безвірницькою уявою, а не обличчям до сходу сонця.

Дещо позаду стели — кубічний постамент (верхів'я зруйновано) з написом польською мовою (ця ділянка вважається частиною старого католицького кладовища): «Grob rodziny Marcinczykow». У старому Києві добре знали родину аптекарів **Марцинчиків**. Знамениту «Університетську аптеку Марцинчика» на Хрещатику, 36 відкрив 1866 року польський аптекар Адольф-Якуб Марцинчик (1815–1869), похований у Варшаві. А в Києві у напівзруйнованому родинному гробовці мають спочивати: його син — магістр фармації Адольф-Едуард Адольфович Марцинчик (1846–10.02.1912)¹⁶, який упродовж сорока трьох років керував власною аптечною справою; Софія Марцинчик з дому Вебер — перша дружина провізора фармації Яна-Якуба Марцинчика, що померла 27 вересня 1900 року¹⁷; лікар Казимір Ян Марцинчик, померлий 21 липня того ж року¹⁸. Родинному клану Марцинчиків присвячено ґрунтовне дослідження киевознавця Віталія Ковалинського¹⁹.

---

¹⁴ Тимофійко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999. – С. 416; Енциклопедія українознавства. Том 10. Перевидання в Україні. – А., 2000. – С. 3877.

¹⁵ Тимофійко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999. – С. 415–416.

¹⁶ Див.: Києвлянин. – 1912. – 14–15 лютого. – С. 1.

¹⁷ Див.: Києвлянин. – 1900. – 28 вересня. – С. 1.

¹⁸ Див.: Києвлянин. – 1900. – 23 липня. – С. 1.

¹⁹ Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга шоста. – К.: Купола, 2007. – С. 420–473.

Трохи нижче Марцинчиків стирчить невеличкий камінь червоного граніту з написом німецькою мовою: тут спочиває у Бозі Йоганн Петер Фердінанд Лешке (Johann Peter Ferdinand Leischke, 9.06.1804–21.06.1898).

Неподалік підноситься гарно оформлена стела з викарбуваним на ній хрестом, делікатно декорованим. Напис на цоколі сповіщає російською мовою, що тут покоїться Ернст Фрідріх Барсдінген. На звороті — те саме німецькою мовою: Ernst Fridrich Barsdingen, 1851–8.03.1914.

А тепер оглянемо старі пам'ятники, розташовані праворуч дороги. На узвишші, забрукованому для нового групового поховання, раніше стояла капличка. Поруч — приземкуватий, схожий на дот гробовець-мавзолей без написів. Далі, на самісінькому краєчку кладовища, підноситься величний склеп у стилі модерністської рафінованої готики, відомий киянам як мавзолей родини Вітте або Вітт. Поки що залишається загадкою, хто саме був замовником оригінальної споруди. Хіба що відомий автор — київський архітектор Владислав Городецький²⁰. На жаль, розпочата нещодавно реставрація закінчилася втратою залізо-бетонного шатрового завершення, тобто ще більшою руйнацією унікальної пам'ятки.

Ближче до дороги збереглася низка цікавих надгробків над похованнями видатних і не дуже відомих київських лютеран минулих часів. Кожна така стела, обеліск своєрідно свідчать про смаки та уподобання другої половини ХІХ та початку ХХ століть. Отже, почнемо від брами, правим боком.

Комусь кортіло зняти з постаменту невисокий гранчастий обеліск з чорного граніту з поховання Карла Ланге (Karl Lange, 11.12.1825–5.11.1890). На початку ХХ століття його син — Ернст Карлович Ланге, київський 2-ої гільдії купець, торгував шпалерами у власному будинку на Костьольній, 9, він був членом сирітського суду.

Поруч — гранітний постамент з утраченим медальйоном над могилою, де поховано двадцятип'ятирічну Марію Антонівну Кобець (27.04.1864–29.08.1889) з дому Прейс, — ймовірно, перша дружина когось із трьох братів Кобців.

²⁰ Малаков Д. Архітектор Городецький. Архівні розвідки.— К.: Кий, 1999.— С. 140–142.

Ще поруч, за напівзруйнованою огорожею з сірого граніту, високий обеліск з іменем та епітафією такою рідкісною на київських цвинтарях англійською мовою: Джеймс Андерсон (James Anderson, 16.06.1833–9.06.1889). Як видно з некролога, вміщеного в газеті «Киевлянин», Якова Васильовича Андерсена після короткої, але тяжкої хвороби в останню путь з квартири на Великій Житомирській, 34 проводжали дружина і діти. Прощались у Лютеранській церкві²¹.

Поруч, серед пізніших поховань, чорніє постамент без завершення й медальйону, під яким спочиває в Бозі Генріх Людвіг Кірхгейм (Heinrich Ludwig Kirchheim, 16/28.10.1825–22.03.1892). Про його смерть, що сталася після тяжкої хвороби, сповістили німецькою мовою в газеті «Киевлянин» дружина, діти й онуки²².

Неподалік лежить верхня частина надгробку — так званої «голгофи» — прямий латинський хрест, вирубаний з рожевого граніту на тлі «дикого каміння». Нижню частину можна побачити за кілька десятків кроків праворуч від дороги: там постамент від «голгофи», оброблений так само у вигляді купи каміння з того ж таки рожевого граніту, хитро притулений до огорожі, аби не можна було дізнатися, чий же це надгробок. Читаємо: Денис Михайлович Мартинсон (30.08.1830–10.08.1906). Ось так виглядає ще один акт не просто вандалізму, а порушення Заповіді Божої: не вкради!

Під важким гранітним постаментом лежать Вільгельм Гессельбейн (Wilhelm Hesselbein, 16.05.1835–7.10.1908) та його дружина Берта Гессельбейн (Bertha Hesselbein, 14.07.1846–20.01.1911) з дому Клуг — ймовірно, родичка відомого київського архітектора Мартіна Клуґа.

Неподалік — обеліск з рожевого граніту на могилі Луїзи Дорстер з дому Альбрехт (Louise Dorster, 8.03.1833–3.05.1885). Її сестра, дочка і родичі у газеті «Киевлянин» сповіщали німецькою мовою, що похорон має відбутися з будинку Пфалера²³.

Під брилою сірого граніту, стесаною з одного боку для епітафії, упокоївся інженер-технолог Адельберт Крістіан Берґ (Adelbert Christian Berg, 29.08.1831–1.06.1870)

²¹ Див.: Киевлянин.— 1889.— 11 червня.— С. 1.

²² Див.: Киевлянин.— 1892.— 24 березня.— С. 1.

²³ Див.: Киевлянин.— 1885.— 4 травня.— С. 1.

Поруч — класичний обеліск з чорного граніту над похованням Людвіга Мартиновича Фальберга (Ludwig Fahlberg, 6.04.1808–23.09.1893). На початку минулого століття у Києві добре знали його синів: Фрідріха (1861–?), інженера-технолога, гласного міської думи; Миколая, який керував технічною конторою, був власником кількох прибуткових будинків у центрі міста.

У глибокому затінку, за важкою кованою огорожею, чорніє монумент, декорований у стилі ампір — з віночками, розетками й вазою вгорі. Поміж колонок з коринфськими капітелями вміщено овальний медальйон з тонко різьбленим скульптурним портретом високого рельєфу. Тут спочиває в Бозі таємний радник, професор, доктор медицини Юлій Фердинанд Мацон (Julius Ferdinand Mazonn, 22.04.1817–20.12.1885). Нижче зображено, ймовірно, корпуси Олександрівської лікарні, першим директором якої, від 1875 року, був відомий патолог, терапевт, випускник Дерптського університету, з 1854 року — професор Університету св. Володимира Юлій Іванович Мацон²⁴. Він мав будинок на Хрещатику, 9. Його сини 1870 року закінчили Київську першу гімназію, Федір Юлійович з 1904 року був членом правління Товариства фотографів-аматорів. Як сповіщали діти і онуки у газеті «Киевлянин», 2 жовтня 1908 року на 88-му році життя тихо спочила Пауліна Германівна Мацон, дружина професора²⁵. Ймовірно, мала б бути похована поруч, але нині позначки про це немає...

Неподалік — подружнє поховання під двома гранітними стелами: Йоганн Сигізмунд (Федорович) Ейсман (Johann Sigismund Eismann, 19.08.1794–13.02.1862) — син пастора місцевої лютеранської громади, відомий київський аптекар і комерсант, батько київського міського голови Густава Івановича Ейсмана (1825–11.04.1884)²⁶, похованого так само на цьому кладовищі, про що сповіщали вдова і діти²⁷. А поруч лежить, скинута

---

²⁴ Макаренко И. И., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841–1991).— К.: Здоров'я, 1991.— С. 492–403; Енциклопедія українознавства. Том 4. Перевидання в Україні.— Л., 1994.— С. 1496.

²⁵ Див.: Киевлянин.— 1908.— 3 жовтня.— С. 1.

²⁶ Кальницький М. Міський голова Густав Ейсман // Янус. Нерухомість.— 1999.— № 12.— С. 12–13.

²⁷ Див.: Киевлянин.— 1884.— 13 квітня.— С. 1.

з постаменту, стела сірого граніту з могили дружини Й. С. Ейсманна — Емілії Ейсман (Emilia Eismann, 29.08.1804–5.12.1878).

Дещо далі, праворуч у напрямку дороги, — дві старі стели з каліграфічно викарбуваними епітафіями. Під чорною гранітною — лежить інженер, генерал-лейтенант Отто фон Фрейман (16.05.1786–18.12.1858), уродженець Ліфляндії, будівничий багатьох об'єктів Київської фортеці, зокрема: казарми військових кантоністів (1835–1839), Васильківського укріплення (1837–1849), капоніру 2-го полігону Госпітального укріплення за зразковим проектом військового інженера Карла Оппермана, вежі №5 (1833–1840), казарми жандармського полку (1844–1847), казарми на перешийку (1846–1850) за проектом архітектора Петра Таманського, а також автор проекту оборонного муру довжиною 1039 метрів, з 733 стрільницями та 42 амбразурами навколо терену Нижньої лаври, спорудженого у 1844–1848 роках під керівництвом автора та командира Київської інженерної команди підполковника Івана Дзичканця²⁸. Усі ці капітальні споруди збереглися. А біля стели — табличка: «Охороняється державою. УТОПІК».

Неподалік, у тому самому ряду, — стела рожевого граніту, під якою спочиває в Бозі Ніколай фон Фрейман (5.12.1817–3.05.1846), уродженець міста Рига, вочевидь — син генерал-лейтенанта.

Там, де дорога розгалужується, праворуч темніють дві важкі стели чорного граніту, підперті дикорослими деревами. На тій, що ближче, — напис про поховання Целестіна Верле (Coelestin Wehrle, 28.04.1836–16.06.1910), уродженця міста Нойкірх у землі Баден, що славилася своїми годинниками. У двадцятиоднорічному віці він прийняв російське громадянство і все подальше життя провів у Києві. Мав нерухомість у центрі міста — триповерховий будинок на розі Хрещатика і Трьохсвятительської, 4/1, де й мешкав з родиною.

З іменем Целестіна Верле, зокрема, пов'язана історія загальноміського визначення точного часу в Києві. Отож, у лютому 1863 року київський військовий губернатор побажав, аби з

---

²⁸ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн.1, ч.1.– К.: УЕ, 1999.– С. 439, 443, 447, 448.; Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII – XX століття.– К.: Головкивархітектура, НДІТІАМ, 2001.– С. 66.

валів Київської фортеці ополудні стріляли з гармати для звірвання усіх годинників у місті. З цього приводу цивільний губернатор звернувся до київського міського голови, аби той доручив годинникареві університетської обсерваторії з'являтися щодня на 12-ту годину з перевіреним годинником до прапора на Спаському бастіоні (над теперішнім парком Слави), де біля зарядженої гармати вже мала стояти напоготові обслуга. Витрати на порох — з прибутків міської управи. Однак годинникар Целестін Верле цілком резонно виставив вимогу: сплачувати йому 180 рублів на рік — на візника. Невідомо, чи пролунав хоча б один постріл, бо начальство змінило власне рішення, і вже 2 березня 1863 року точний час визначали за іншим орієнтиром — ополудні злітала сигнальна ракета з майдану перед Михайлівським Золотоверхим монастирем. Для цього годинникар щодня вислав свого підмайстра, причому без оплати від міста, але з умовою, що він, годинникар, на час неухильного виконання такого обов'язку, звільнявся від інших громадських доручень. Однофунтові ракети для цих потреб виготовляла Київська місцева напівлабораторія, яка невдовзі виставила рахунок: від 2 березня до 2 липня 1863 року було використано 122 ракети, вартістю по 54 копійки кожна, тобто, 65 рублів 88 копійок. Річні витрати становили 197 рублів 10 копійок. Ракети пускали до 19 травня 1865 року, аж доки Міністерство внутрішніх справ не скасувало місту таку статтю витрат²⁹.

На стелі — епітафія, викарбувана німецькою мовою дрібним курсивом, від оплакуючих його дружини, дітей і онуків. Целестін Андрійович Верле був одружений з Емілією Іванівною Марр. Їхній родинний некрополь — поруч — так само зрівняний з поверхнею землі. Написи на стелі — з чотирьох боків і теж дрібненьким курсивом. За хронологією, першою тут лягла навіки Барбара Марр з дому Функ (Barbara Marr, 16.01.1787–11.04.1850), що народилася у Кобурзі (земля Саксонія), та померла в Києві. Другим ліг її син, Йоганн (Іван Григорович) Марр (Johann Marr, 11.04.1811–24.04.1855), так само уродженець Кобурга, та його діти, які трагічно залишили цей світ у надто ранньому віці: Йоганн Рудольф — у 9 місяців, Теодор Олексан-

---

²⁹ ДАК, ф. 17, оп. 5, спр. 453.

дер — у 4 місяці, а Едуард — через 4 години після народження... Тож тут-таки епітафія німецькою мовою: «Крізь безліч страждань до вічної волі». Написи на інших гранях стели сповіщають про поховання уродженки Києва Кристини Семенівни Марр (Christina Marr, 11.04.1827–17.03.1888) — дружини Івана Григоровича Марра — та їхнього сина Адольфа Івановича (Adolf Marr, 8.04.1855–18.12.1907).

Історія цієї родини в Києві ведеться від 1845 року, коли Йоганн Марр прийняв російське підданство. Його син, Йосиф Марр, київський 1-ої гільдії купець, одружений з Корнелією Францівною, мав дріжджовий та винокурний завод на вулиці Кирилівській, 53. Їхня дочка, Корнелія Йосифівна (1871–1962), вийшла заміж за відомого київського архітектора Владислава Городецького (1863–1930). 4 березня 1916 року, під час Першої світової війни, створюється «Акціонерне товариство пивоварного заводу Корнелії Францівни Марр». Першими акціонерами стали київський 1-ої гільдії купець Йосиф Іванович Марр, його дружина — купчиха Корнелія Францівна, — їхній син Іван, дійсний статський радник І. Й. Тулов, генерал-від-інфантерії М. О. Кашталінський. Фірма виготовляла пиво, штучні мінеральні води, кваси, фруктові води й інші прохолоджувальні напої та торгувала ними³⁰. 1920 року садиба Маррів на розі вулиць Сирецької та Копиловської стала колгоспом, а 1923 року колишню броварню Маррів на вулиці Копиловській, 38 забрав Київський зооветеринарний інститут під зообазу³¹. Згодом сталася повна реконструкція і на цій садибі утворили Київський вітамінний завод.

* * *

Кілька цікавих старих поховань збереглося і на Новому Байковому кладовищі, де лютеранська ділянка так само розташована на найвищій частині цвинтаря. Сюди з вулиці Байкової веде мурована брама з воротами по центру та хвіртками обабіч.

Одразу за входом праворуч — невеличка ділянка родини Фрам. Під невисоким постаментом з хрестом першим поховано

---

³⁰ ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1565.

³¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 557, 558.

семирічного хлопчика з величним, на честь австрійського імператора, ім'ям: Франц Йозеф Фрам (Franz Josef Frahm, 16.04.1893–28.07.1900). І щемлива епітафія: «Дитя не вмирає, а житиме».

Далі, ліворуч від центральної алеї, темніють два класичні обеліски. Тут поховані Якоб Гейнріх Вюрглер (Jakob Heinrich Wuergler, 8.08.1829–12.08.1894) та його дружина Катарина Марія Вюрглер (Katarina Maria Wurgler, 10.11.1830–12.09.1900) з дому Сикора (Sikoga³²). Їхній син — Карл Якович Вюрглер, швейцарський громадянин, на початку ХХ століття був у Києві швейцарським консулом, очолював швейцарське благодійне товариство, а на Хрещатику, 7 тримав технічну контору і склад³³; мешкав на Караваєвській (нині — площа Л. Толстого, 4)³⁴.

У тому самому ряду, ліворуч, надгробок завалився на огорожу та так, що можна прочитати лише кінець прізвища, а все — польською мовою: Karol ... pert (28.01.1860–25.03.1905), od zony i dzieci.

Далі — постамент з хрестом на могилі доктора ботаніки, ординарного професора Університету св. Володимира, статського радника Івана Федоровича Шмальгаузена (Johannes Schmalhausen, 3.04.1849–7.04.1894), уродженця Петербурга. У списках випускників Київської першої гімназії дано його повне ім'я: Іван Людвіг Герман Фрідріхович³⁵. Відспівували його в університетській церкві, а ховали з квартири на вулиці Безаківській (нині — Симона Петлюри, 6)³⁶.

У тому самому ряду, ліворуч,— старе безіменне поховання з епітафією: «При свете дня покрыта тайна мглой. Природа свой покров не снимет перед нами».

Далі, в тому самому ряду,— стела на могилі доктора медицини Генріха Карловича Реймана (Heinrich Reimann, 10.03.1832–9.11.1894), який мешкав у власному будинку на Золоторітській вулиці³⁷.

---

³² Синиця — польск.

³³ Рибаків М. О. Хрещатик відомий і невідомий. Краєзнавчі нариси.— К.: Кий, 2003.— С. 443–444.

³⁴ Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1904 год.— К., 1903.— С. 464, 502.

³⁵ Столетие Киевской первой гимназии.— Том I.— К., 1911.— С. 284.

³⁶ Див.: Києвлянин.— 1894.— 8 квітня.— С. 1.

³⁷ Див.: Києвлянин.— 1894.— 11 листопада.— С. 1.

Там, де алея завертає ліворуч, велику ділянку огорожено старовинним типово київським садовим парканчиком зі сталевого прутка. Тут спочиває родина відомого київського садівника Крістера. Посередині, під високим гранітним хрестом на гранітному постаменті, упокоїлися Едмунд Крістер (Edmund Christer, 2.08.1854–6.10.1892) та його син Едмунд Едмундович Крістер (1892–1971). На тому самому постаменті — напис німецькою мовою про те, що тут «спочиває в Бозі наш любий син і брат Карл Август Робра» (Carl August Robra, 16.08.1866–12.05.1898). Ліворуч — могила Олексія Арнольдовича Крістера (1918–1856) з епітафією: «Родному Алеше от жены и дочери». Батько Арнольд Едмундович Крістер (1886–24.10.1937), професор права Київського інституту народного господарства³⁸, у 30-х роках минулого століття працював старшим консультантом Держарбітражу при Раднаркомі УРСР, 10 лютого 1937 року його було заарештовано як німецького шпигуна та 24 жовтня того ж року розстріляно³⁹. Тут-таки — його дружина Валентина Мойсеївна Межиборська (1918–2003). Праворуч — надгробок на могилі Антоніни Федорівни Крістер (1863–1947), дружини Ед. Ед. Крістера. На протилежному боці надгробка — напис: «Труженику Фридриху Робра (1831–1898) благодарное товарищество «Городок». У другому ряду родинного некрополя — чотири могили, де спочивають вічним сном Василь Тихонович Попов («дорогому мужу и отцу от жены и сына», 21.07.1914–25.11.1985), Марія Феоктистівна Гриневецька (1905–1988), Олександра Феоктистівна Положишник (1914–1995) та Анастасія Прокопівна Положишник (1883–1970).

Садівництво і насіннєве господарство Крістерів як фірма було засноване 1850 року на Пріорці і діяло упродовж багатьох десятиліть.

Можливо, ця розвідка дасть поштовх до подальших, ґрунтовніших досліджень про одне з цікавих меморіальних місць Києва — німецькі кладовища на Байковій горі. Там лежать порядні, працюючі німці, які сумлінно долучилися до розвитку науки, культури та економіки Києва, навк упокоївшись в українській землі.

³⁸ Енциклопедія українознавства. Том 3. Перевидання в Україні.— Л., 1994.— С. 1190.

³⁹ Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства.— К.: Український центр духовної культури, 1999.— С. 240.

Марія КАДОМСЬКА,
головний мистецтвознавець інституту
«НДІпроектреконструкція»

ОДНА З АДРЕС АРХІТЕКТОРА В. М. НІКОЛАЄВА — ВУЛ. ШОВКОВИЧНА, 3

Цього року виповнилося 100 років з дня смерті академіка архітектури В. М. Ніколаєва, найвідомішого і найпліднішого зодчого Києва кінця позаминулого — початку минулого століття, автора проектів численних житлових, культових, громадських споруд. Він пішов з життя у знакову дату — в ніч на 11.11.1911 року (за старим стилем). Його остання адреса — існуючий будинок на розі вулиць О. Гончара та Ярославів вал, 21. Вважається, що саме В. М. Ніколаєв і спроектував цей прибутковий будинок, де оселився одразу після його зведення 1905 року. Проте у цій публікації пригадаймо одну з перших адрес архітектора у нашому місті.

Опрацьовуючи фонди київських архівів у пошуках матеріалів, необхідних для реконструкції будинку по вулиці Шовковичній, 3,— нам вдалося знайти документи, що дозволяють простежити історію формування цієї ділянки, відновити її плани та перелік колишніх домовласників з часу утворення садиби наприкінці XVIII століття.

Як відомо, трасування нагірної ділянки Липок було намічено генеральним планом Києва 1787 року, реалізованим майже повністю до кінця XVIII століття. Саме тоді, 1799 року, за розпорядженням військового губернатора О. Беклешова, ділянку незабудованої території неподалік від царського палацу одержав губернський предводитель дворянства Дем'ян Дем'янович Оболонський (1742–1833). Ця чимала міська садиба займала більшу частину кварталу, виходила на три вулиці і охоплювала територію сучасних домовласництв на вулицях Липській, 2–4, Грушевського, 20–24 та Шовковичній, 3.

Д. Д. Оболонський походив з відомого лівобережного старшинського роду (тут і далі цитуємо мовою оригіналу): *«Дем'ян Дем'янович Оболонский крещен 21 октября 1742 года в Глуховѣ. Бунчуковъй товарищ (1767), премьер-майор (1780–1784),*

совестный судья Киевского наместничества (1784), коллежский советник (1798), статский советник (1800–1804), генеральный судья Полтавского генерального суда (1803–1804)»¹. І не випадково саме Оболонські отримали престижну ділянку землі під забудову проти царського палацу: адже хрещеною матір'ю дочки Д. Оболонського була сама імператриця Єлизавета, і в будинку на Липках зупинялися імператор Олександр І під час перших відвідин Києва 1816 року, та його брат, майбутній імператор Микола І.

Колоритні відомості про родину подає історик В. Іконніков: *«Оболонские, разбогатевшие, как и другие члены малороссийской старшины, владели в 1798 году 7330 душ крестьян в нескольких имениях в Полтавщине и окрестностях Глухова, но сам основатель этих богатств Д. Д. Оболонский и его жена (урожденная Якубович) прожили их, по склонности к мотовству: все получалось из Парижа, а одна шаль в Петербурге была куплена за 36 тысяч рублей и, как говорили, даже белье ей мылось в Голландии; они имели свой оркестр, устраивали праздники (и для крестьян) и в конце разорились; имения были взяты в опеку и проданы в разные руки»².*

1810 року Д. Оболонській оформив дарчу на всю садибу «противу дворца государева» на ім'я своєї дружини Надії Олександрівни (додаток № 1).

У фонді київської міської управи знайдено докладний опис садиби з його оцінкою за 1825 рік: ділянка площею 2685 кв. сажнів мала характерну для великих міських маєтків розріджену забудову. З боку вулиць Липської та Шовковичної знаходилися житлові та службові флігелі, одноповерховий дерев'яний особняк виходив на площу перед палацом, тобто на сучасну вулицю Грушевського: *«Главный деревянный корпус на каменном фундаменте по Дворцовой площади... Стены коего рублены из брусев, в коем комнат 9. Одна зала, в коей сделан оркестр для музыки на четырех колоннах... Стены и потолки оштукатурены и расписаны живописною работою. Полы в зале, гостиной и спальне поделаны двойные штучные из разного цве-*

¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский Родословник. – К., 1912. – С. 700.

² Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. – К., 1904. – С. 73, 128–129.

ту дерева»³. «Это был типичный барский дом того времени с громадным штатом крепостной дворни, актеров, музыкантов»⁴.

Земля і споруди було оцінено в міській управі у 30 тис. карбованців. За такі ж гроші після смерті Д. Оболонського його удова продає свій маєток генерал-лейтенанту Григорію Григоровичу Белоградському за купчою від 2 вересня 1833 року (див. додаток № 2).

Генерал-лейтенант Г. Белоградський (1772–1851), володіючи садибою на Липках, мав «відкритий двір», в архівах збереглися документи про деякі перебудови на ділянці у 1834 та 1841 роках⁵. Особистість Г. Белоградського доволі одіозна: походить він з дворян Полтавської губернії, під час Вітчизняної війни 1812 року і закордонних походів 1813 і 1814 років завідував госпітальними службами всіх діючих армій, 4 квітня 1829 року отримав чин генерал-лейтенанта, 3 червня 1835 року обійняв посаду члена генерал-аудиторіату Військового міністерства, 17 березня 1845 року возведений в генерали від інфантерії. Був кавалером багатьох орденів, у тому числі ордену св. Георгія (з 1823 року) і найвищого французького ордену Почесного легіону. Однак Височайшим наказом від 10 лютого 1849 року Белоградського усунено від служби, і, на виконання повеління Святійшого синоду від 17 лютого того ж року, його відправлено до Коневецького монастиря «на покаяння». Там Белоградський помер (9 лютого 1851 року) і там-таки його поховано. Причини, що призвели до краху блискучої службової кар'єри і заслання до монастиря, залишаються нез'ясованими. Г. Белоградський відомий як благодійник: не маючи власних дітей, він за духовницею залишив кошти на влаштування у Санкт-Петербурзі притулку для сиріт загиблих офіцерів, що названий на честь Белоградського його ім'ям⁶.

У подальшому, з 1857 року садиба у Києві належала, за заповітом Г. Белоградського, «купецькій сестрі» Наталії Михайлівні Каневській, а з 1861 до 1877 року перебувала у спільному

³ ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 1192, арк. 301.

⁴ Шероцкий К. Киев. Путеводитель.– К., 1917.– С. 255.

⁵ ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 192; Там само, спр. 2657.

⁶ Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812–1815 гг. // Российский архив: Сб.– М.: Студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996.– Т. VII. С. 312–314.

володінні генерал-майора Федора Васильовича Івенсена та його дружини Тетяни Петрівни⁷. Ф. Івенсен був старшим поліцеймейстером м. Києва, у 1869 році він уже відставний⁸, у різні роки обирався гласним київської думи і навіть обіймав посаду товариша (тобто заступника) київського міського голови⁹.

У травні 1877 року Ф. В. Івенсен помер і його удова вирішила поступово розпродати надто велику садибу. Першою була виділена частина ділянки (понад 520 кв. сажні), що відповідає по фронту вулиці сучасній садибі на вулиці Шовковичній, 3. Її придбав за купчою від 16 серпня 1877 року архітектор Володимир Миколайович Ніколаєв (додаток № 3).

Володимир Миколайович Ніколаєв (19.II.1847, Царське Село – 11.XI.1911, Київ), закінчивши 1871 року Петербурзьку Академію мистецтв, з травня 1872 року жив і працював у Києві. Обіймав посади київського міського архітектора (1873–1887), єпархіального архітектора (1875–1898), архітектора Києво-Печерської Лаври (1892–1899). Один з організаторів і директор Київського художнього училища, голова архітектурного відділення Російського технічного товариства і Київського літературно-артистичного товариства тощо. Творча й організаційна діяльність В. М. Ніколаєва у Києві упродовж майже 40 років багато в чому визначила художній вигляд не лише окремих об'єктів, а й в цілому образно-стильову систему центру міста, його вулиць і кварталів. Саме за його діяльності було сформовано той фонд споруд, який і дотепер визначає історичне серцевище нашого міста.

Новий власник упорядковує свою садибу у Липках, робить прибудови до існуючих споруд. У державних архівах Київської області та міста Києва збереглися плани і описи садиби 1879 року¹⁰, 1884, 1885 років¹¹. У фонді будівельного відділення Київської міської управи є креслення дерев'яного одноповерхового особняка, що стояв на місці сучасного будинку на вулиці Шовковичній, 3¹².

⁷ ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1121; там само, оп. 41, спр. 2761.

⁸ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 63311.

⁹ Відомості надала історик О. М. Друг.

¹⁰ ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 31, арк. 3–6.

¹¹ ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1728, арк. 7.

¹² ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 1661, арк. 4.

1884 року В. Ніколаєв виокремлює 200 сажнів землі в тилу своєї садиби і продає ділянку сусідові — купцеві першої гільдії, цукропромисловцеві М. Р. Заксу, який теж придбав частину колишньої садиби Івенсен (нині — вулиця Липська, 4). На плані садиби В. Ніколаєва, складеному у вересні 1884 року, є напис: *«Усадьба архитектора Владимира Николаевича Николаева Дворцового участка по Левашевской улице с показанием части а, б, в, г, д, е, предполагаемой к выделению для присоединения к усадьбе купца Закса, в количестве 200 квадратных сажень»*¹³.

В листопаді 1884 року В. Ніколаєв власноруч заповнив формуляр «Статистичних даних», які збирала міська управа у всіх домовласників міста Києва. Про свою садибу В. Ніколаєв повідомив таке: землі під будівлями — 130 кв. сажнів, під садом — 138 кв. сажнів, під двором — 52 кв. сажні. На ділянці розташовані: одноповерховий дерев'яний будинок з 10 кімнат, де проживає родина домовласника, та звичайні служби — стайня, каретний сарай, льохи, льодовня, житлові приміщення для обслуги¹⁴.

Отже, 1884 року остаточно склалася у сучасних межах територія садиби на вулиці Шовковичній, 3. Структуру садиби унаочнюють графічні матеріали архівної справи будівельного відділення Київської міської управи, датовані 1885 роком, коли складався план садиби і докладний опис тогочасних споруд на ділянці¹⁵.

Садиба приблизно в первісних межах та без суттєвих змін у забудові проіснувала до початку ХХ століття.

Точна дата продажу садиби В. Ніколаєва ще має бути встановлена, а поки достовірно відомо, що він володів нею ще влітку 1886 року¹⁶, а до 1888-го вже мешкає по вул. Інститутській, 15 (нині — Інститутська, 11-а) і 28 березня 1888 року купує за 8 тисяч рублів сріблом частину садиби прусського підданого Вільгельма Генріховича Гессельбейна, трохи більше за 235 кв. саж. (Лютеранська, 10)¹⁷.

Виходить, що в садибі на Шовковичній, 3 (тодішня адреса — Левашовська, 5) родина Ніколаєвих прожила десь років з 10.

---

¹³ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 31, арк. 3.

¹⁴ДАК, ф. 163, оп. 46, спр. 157, арк. 50.

¹⁵ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1728, арк. 7.

¹⁶ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 31, арк. 65-66

¹⁷ДАКО, ф. 84, оп. 6, спр. 60, арк. 10-11. Джерело вказала історик О. Мокроусова.

Тут народився найвідоміший з чотирьох дітей архітектора — молодший син Леонід Ніколаєв (1.08.1878, Київ — 11.10. 1942, Ташкент), визнаний творець власної піаністичної школи, виконавець і педагог, композитор, професор Петербурзької консерваторії з 1912 р., народний артист РРФСР (з 1938 р.), доктор мистецтвознавства (1941 р.), видатна особистість у галузі музичної культури ХХ ст. Прах його перепоховано на центральній доріжці некрополя-музею «Літераторські мостки» Волковського кладовища у Петербурзі¹⁸.

Первісток Володимира Ніколаєва, майбутній архітектор Іполит Ніколаєв (11.05.1870, Петербург — після 1937, Данія?) народився, коли батько ще навчався в Академії мистецтв, але саме з садиби на Шовковичній у 1881 році він вступив до Київського реального училища (нині Дипломатична академія по В.Житомирській, 2)¹⁹. Закінчивши Петербурзьку Академію мистецтв (роки навчання 1887–1892), І. Ніколаєв продовжив батькову професійну справу: упродовж майже двох з половиною десятиліть займав посаду одного з київських міських архітекторів, за його проектами будуються приватні, міські та культові споруди. У архіві Київської області зберігається окрема справа щодо службової діяльності архітектора І. В. Ніколаєва²⁰.

У довідниках на 1889 рік значиться новий власник садиби на вулиці Шовковичній — Олександр Федорович Трепов (1862, Київ — 1928, Ніцца), син колишнього столичного градоначальника Ф. Ф. Трепова, брат Ф. Ф. Трепова-молодшого, київського губернатора у 1898–1903 роках, Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора у 1908–1914 роках. Олександр Федорович Трепов закінчив Пажеський корпус, служив у лейб-гвардії. З 1889 року вийшов у запас і вступив на державну службу на посаді чиновника для особливих доручень Міністерства внутрішніх справ. З 1899 року — помічник статс-секретаря Державної ради Російської імперії, камергер імператорського двору

---

¹⁸ Л. В. Николаев. Статьи и воспоминания современников. К 100-летию со дня рождения.— Л.: Сов. композитор. 1979; Совшинский С. И. Леонид Владимирович Николаев. Очерк жизни и творческой деятельности.— Л.: Сов. композитор, 1960

¹⁹ Кальницький М. Архітектор Іполит Ніколаєв // Янус.— № 19.— 1998.— С. 14–15.

²⁰ ДАКО, ф. 9, оп. 28, спр. 28, спр. 110.

(1901), сенатор Першого департаменту Сенату (з 1906), член Державної ради (з 1914). З серпня 1915 року — член особливої наради у справах оборони, згодом — міністр шляхів сполучення Російської імперії. 10 листопада 1916 року призначений головою Ради міністрів, 27 грудня 1916-го — звільнений у відставку, тобто був передостаннім прем'єр-міністром царського уряду. Після 1918 року — в еміграції. З 1921 року — голова емігрантської монархічної ради у Франції. На час проживання у садибі в Липках О. Трепов уже був одружений (з 1883 року на Казиній Софії Дмитрівні (1863–1941)) і мав двох дочок (Софія (1884–1947), за чоловіком Тенішева та Олена (1885–1960), за чоловіком Леслі)²¹.

За адресними і довідковими виданнями у 1894–1905 роках садиба належить дружині статського радника Євгенії Федорівні Альбертовій, а з 1906 року — фрейліні імператорського Двору Мосоловій Єлизаветі Федорівні (1858–1920), рідній сестрі Олександра Федоровича Трепова²². Цікавий сюжет для поціновувачів іронічних відблисків у явищах суспільного життя: після великого трударя архітектора В. Ніколаєва садибою на Шовковичній володіли представники могутнього сімейного клану адміністраторів вищого рівня Російської імперії.

Чоловік Єлизавети Федорівни (уродженої Трепової) — Мосолов Олександр Олександрович (1854–1939) — російський воєначальник, придворний чиновник, дипломат; генерал-лейтенант лейб-гвардії кінного полку, у 1900–1916 роках — начальник Канцелярії Міністерства імператорського двору. Завідував придворною цензурою (відділ канцелярії Міністерства Двору), тобто здійснював попередню перевірку матеріалів, де згадувалися особи Імператорського прізвища. З січня 1917 року — надзвичайний посланець і повноважний міністр у Бухаресті. Належачи до найближчого оточення імператора Миколи II, брав участь у спробах врятувати царську сім'ю у 1918 році. На еміграції жив у Франції, з 1933 року — в Болгарії. Був одним з організаторів Загальноросійського монархічного з'їзду в травні 1921 року; член керівництва Союзу об'єднаних монархістів. Автор спогадів,

---

²¹ Шикман А. П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник.— М., 1997; Федорченко В. И. Императорский дом. Выдающиеся чиновники. Энциклопедия биографий.— М., 2003.— С. 455, 626.

²² ДАК, ф. 163, оп. 46, спр. 252, арк. 122.

що неодноразово перевидавалися, починаючи з 1934 року, спочатку у емігрантських періодичних виданнях²³.

Є. Ф. Мосолова стала першою і останньою власницею існуючої елегантної споруди, пам'ятника архітектури на вулиці Шовковичній, 3, зведеної у 1909–1910 роках, що відображає стилістичні пошуки нового образу прибуткового будинку початку ХХ століття.

Додаток № 1

ЦДАУ, ф. 484, оп. 3, спр. 27

«Лета 1810 декабря девятого числа я, нижеподписавшийся действительный статский советник и кавалер Демьян Демьянов сын Оболонский, сею моею добровольною дарственною записью объявляю кому о сем ведать надлежит, что собственный мой дом деревянный вновь на отведенном мне месте по плану собственным моим коштом на каменном фундаменте выстроенный, состоящий в губернском городе Киеве, в первой части противу дворца государева по меже с одной стороны от улицы Кловской, с другой также от улицы, лежащей поуз аптеку Киевского приказа общественного призрения, а с тылу от дому генерал-майора Безродного со всем во оном доме моем и в дворе онаго имеющимися строениями, флигелями, людскими, сараем, конюшнями с мебельями, словом, без исключения чего-либо подарил я жене моей Надежде Александровне Оболонской в вечное и потомственное ея владение, предоставляя ей полное право по собственному ея желанию оным домом распоряжаться, дать продать и дарить кому заблагорассудит, наследникам же моим и никому во оный дом не интересоваться и тем ее, жены моей не беспокоить, цену же оному дому со всею к нему принадлежностью объявляю 5 тысяч рублей...».

Додаток № 2

ЦДАУ, ф. 486, оп. 5, спр. 27, арк. 106

«Лета 1833 сентября во второй день вдовствующая действительная статская советница Надежда Александрова дочь Оболонская продала я господину генерал-лейтенанту и кавалеру Григорию Григорьевичу Белоградскому и наследникам его, вечно и бесповоротно, собственный мой деревянный дом во второй города Киева части состоящий, противу государева дворца, с таковыми же флигелями на каменном фундаменте и другими пристройками, равно мебель и с находящейся под оным землею, в смежности с одной стороны дома

²³ Генерал А. Мосолов. При дворе последнего императора.– СПб., 1992; В. Н. Чуваков. Незабываемые могилы.– М.– Т. 4.– 2004.– С. 654.

статского советника Павла Харитоновича Зуева, а с прочих трех сторон проезжих улиц, называемых первой Кловской, второй поуз аптеку Киевского приказа общественного призрения, а третьей Дворцовой, доставшийся мне по дарственной записи покойного мужа моего действительного статского советника и кавалера Демьяна Демьянова сына Оболонского 1810 года декабря десятого учиненной, и 1811 года марта 24 числа в бывшем Киевском главном суде гражданском департаменте, что ныне палата гражданского суда, явленной. А взяла я, Оболонская, с покупателя господина Белоградского за оный проданный мною ему дом с строениями и землей денег государственными ассигнациями 30 тысяч рублей сполна...».

Додаток № 3

ЦДІАУ, ф. 487, оп. 1, спр. 148-а, арк. 148

«Лета 1877 августа в 16 день вдова генерал-майора Татьяна Петровна Ивенсен продала я Киевскому городскому архитектору Владимиру Николаевичу Николаеву из своей усадьбы, состоящей в г. Киеве Дворцового участка по Александровской, Левашовской и Екатерининской улицам, приобретенной мною совместно с покойным моим мужем Федором Васильевичем Ивенсен от купеческой сестры Натальи Михайловны Каневской по купчей крепости, совершенной в Киевской Гражданской Палате 5 апреля 1861 года — часть усадьбы по Левашовской улице, с находящимися на ней деревянным домом о семи окнах, флигелем и службами, в количестве 520 с четвертью квадратных сажений, — мерою по Левашовской улице 20 сажений и 1 аршин, по границе усадьбы наследников Зуевых 26 с половиной сажений, а с прочих сторон по границе моей усадьбы ломаную линиею: слева, идучи во двор с Левашовской улицы до первого поворота 22 1/2 сажень и за поворотом (от второго до третьего угла) четыре сажени, сзади усадьбы от первого поворота до второго четыре сажени 1 аршин и 14 вершков и наконец от последнего поворота до границы усадьбы наследников Зуевых от третьего до четвертого углов 15 сажений 2 аршина и 2 вершка. Продаваемая часть усадьбы находится при Левашовской улице в межах, идучи с Левашовской улицы во двор, с правой стороны наследников Зуевых, а с левой и задней сторон моей же усадьбой Ивенсен. А взяла я, Ивенсен, за проданную вышеозначенную часть усадьбы, от него, г. Николаева 18 тысяч рублей серебром...».

Олена МОКРОУСОВА,
істоик, головний спеціаліст КНМЦ по охороні,
реставрації та використанню пам'яток історії,
культури і заповідних територій

ЯК МІСТО З ФОРТЕЦЕЮ БОРОЛИСЯ... (Фортеця у Місті: боротьба за виживання)

*За первые 30 лет своего существования
Новая Печерская крепость, не произведя ни
единого выстрела по неприятелю, нанесла
несколько сокрушительных ударов по само-
му Киеву, вконец разрушив и опустошив не-
когда процветавший Печерск. Еще в 1820 го-
дах конкурировавший с самим Подолом ра-
йон превратился в полузакрытую крепост-
ную зону¹.*

*Когда из гвардии, иные от двора
Сюда на время приезжали!
Кричали женщины: ура!
И в воздух чепчики бросали².*

Печерськ — одна з трьох найдавніших історичних місцевостей Києва, яка з давніх давен відігравала значну роль у житті міста: і військово-оборонну, і релігійно-культурну. Печерськ у різні роки існував під назвами Печерського містечка, Печерської слободи, Печерського форштату. У 1797–1834 роках район входив до 1-ї або Володимирської поліційної частини, а з 1834 року став окремою Печерською частиною.

Душею Печерська була, безперечно, Києво-Печерська Лавра, заснована 1051 року, перші поселення якої — печери ченців — дали назву не лише уславленому монастиреві, а й усій довколишній території. Монастирський комплекс, маючи вдале військово-стратегічне розташування, починаючи з XVII століття

---

¹ Макаров А. Малая энциклопедия Киевской старины.— К., 2002.— С. 229.

² Грибоедов А. С. Горе от ума.

стає ядром будівництва оборонних споруд. Попередні роботи, проведені 1679 року козаками гетьмана Івана Самойловича, розпочали, власне, історію Печерської фортеці. На місці житлових слобідок, де мешкали лаврські селяни, було споруджено вали, сам монастир оточили захисними стінами заввишки понад 5 метрів. Вже тоді перші мешканці Печерського Посаду — жвавого містечка навколо монастиря — почали переселятися ближче до Клова, де заснували Нову Слободу (район сучасних вулиць Різницької, Рибальської, Панаса Мирного, Печерської площі). Саме відтоді розпочалося багатівікове протистояння Міста і Фортеці. Як це не дивно, та воно й сьогодні не припинилося.

1706 року російський цар Петро I, відвідавши Київ, саме навколо Лаври побачив *«для фортеци место способное»*. За його наказом розпочалося будівництво фортеці, яка з часом отримала назву Старої Печерської. Роботи, що ними спочатку керував І. Мазепа, а з 1707 року — губернатор Дмитро Голіцин, тривали до 1723 року. Однак, значні державні проекти завжди супроводжуються людськими стражданнями. Село Печерське, або Печерське містечко, під час цих робіт було остаточно зруйновано. Виселено майже всіх його колишніх мешканців, їхні садиби розорено, а сади повирубано. *«Как закладена крепость, великое было людям воздыхание и плачь, понеже дворы размитали, сады прекрасныи вырубил и жильцам велено было где хотят жить искать»*³. Про запустіння містечка 1719 року писав печерський архімандрит Сенютович: *«Где ныне крепость... zostает и где великороссийские люди населившиеся живут, подданные монастырския бывали. А ныне разве десятая часть онаго множества бывшего подданных обрящется, из которых многие, не имеячи себе за недостаток и убожество никаких промыслов, для единого того в мазанках и землянках живут, которые с монастыря и хлебом питаютца, а монастырю никаких против прежняго податей не выстачают»*⁴. Про запустіння форштату свідчить і занепад парафії Воскресенської церкви, що стоїть поруч з Лаврою (вулиця Лаврська (колишня Ми-

---

³ Сборник летописей, относящихся к Южной и Западной Руси. Под ред. В. Б. Антоновича.— К., 1888.— С. 45, 46.

⁴ Цит. за: Петров И. И. Историко-топографические очерки древняго Киева.— К., 1897.— С. 57.

кільська), 27). Зводилася вона у XVII столітті на жвавому торговельному майдані, але «...когда оказалась надобность очистить местность под постройки и жителям велено было переселиться на указанные им другие в городе пустопорожние места и вследствие этого печерская часть города, именно улицы и места, составляющие Воскресенский приход, опустели... в приходе... оказались немногие, коих места остались для военного ведомства неудобными или ненужными...»⁵. Порівняємо з цими свідченнями те, що пише в історичному нарисі на початку XX століття В. Іконников, змальовуючи зовсім іншу картину. Страждання людей вже стали історією, а з відстані часу бачилися лише глобальні зміни: «... около лавры было селение, которое вместе с небольшою слободою, при Никольском монастыре, составляло отдельное от города местечко — Печерское. С сооружением крепости оно значительно распротранилось и население его умножилось военными людьми, рабочими и разными должностными лицами и называлось уже Печерским форштадом. В 1717 г. форштадт значительно распротранился поселением на нем, особою слободою, под названием Солдатскаго...»⁶.

Хоча формально у XVIII – на початку XIX століття Печерськ залишався центральним районом міста, і не випадково називався Першою частиною, існування фортеці значною мірою стримувало розвиток цієї території. Тому, коли на початку XIX століття розпочався другий етап розбудови фортеці, міське життя почало рухатися у бік Хрещатика і, як окремий житловий район, стали розвиватися Липки. Розширення фортеці, зокрема, будівництво Звіринецьких укріплень, здійснено у 1810–1812 роках у зв'язку з підготовкою до війни з Наполеоном. Тоді житлові райони Печерська перебудови не торкнулися. Проте вже 1816 року, з часу відвідин міста Олександром I, серед киян постійно точилися чутки про подальше розширення фортеці. «Слух этот по временам совсем затихал, но он не мог сам собою

---

⁵ С. А. Киево-Печерская Воскресенская церковь // Киевские епархиальные ведомости. – 1883. – № 3. – С. 60. Джерело надано М. Кадомською.

⁶ Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – С. 16–17.

возникнуть»⁷. Дійсно, 1830 року вже новий імператор Микола I затвердив проект розбудови фортеці, складений видатним військовим інженером, начальником Інженерного управління Військового міністерства, генерал-лейтенантом К. І. Опперманом. Така впертість імперської влади щодо Києва виглядає доволі дивно. Київська фортеця ніколи не стріляла: ані у XVIII столітті, коли її було закладено, ані під час війни з Наполеоном, коли з'явилися нові Звіринецькі укріплення, ані у наступному столітті, коли її існування з кожним роком ставало дедалі безглуздішим. Ще у 1810-х роках особливий комітет визнав за можливе виключити Київ зі складу штатних фортець. Обґрунтуванням слугувала доповідна записка Оппермана. Він писав, що фортеця заснована, скоріше, як сторожа проти польських татар, ніж міцна оборонна одиниця. На його професійну думку, фортеця *«по своему расположению и по вредной для нея ситуации, совсем неспособна к приведению в совершенно благонадежное состояние, в чем и не представляется крайней надобности»*⁸. Однак великий князь Микола Павлович, майбутній імператор Микола I, розсудив інакше.

Фортецю, яку назвали Новою — на противагу петрівській, Старій,— зводили понад 20 років, упродовж 1831–1852 років. Її територія охопила Печерську височину між Кловським ярмом на півночі, Наводницьким ярмом на півдні, схилами долини річки Либідь на заході та берегом Дніпра на сході. Кардинальні містобудівні перетворення, пов'язані з будівництвом фортечних споруд, призвели до розпланування нових кварталів міста і їхньої подальшої забудови. Київ почав розвиватися у південно-західному напрямку. Зокрема, з'явився район Нова Забудова (Новое Строение), було заселено Лук'янівку, роль центральної магістралі міста перебрав на себе Хрещатик, друге життя отримало Верхнє місто на горі. З погляду сьогодення, ці перетворення можна оцінити як цілком позитивні.

Та ці містобудівні зрушення повністю змінили структуру Печерської частини міста, яка продовжувала втрачати обличчя житлового району. Більшість будинків, що існували на початку

---

⁷ Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— С. 123.

⁸ Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости.— К., 1913.— С. 18.

XIX століття, було знесено. І не всі вони у 1817 році були дерев'яними «халупами» — 17 з 49 цегляних будинків усього Києва містилися саме на Печерську⁹. Частина кращих приватних будівель перейшла у відання військових. Навіть спорудам колишнього Микільського монастиря — видатної пам'ятки доби гетьмана Івана Мазепи — загрожували власні вояки. Архівні документи свідчать, що 1812 року, напередодні війни з Наполеоном, військова влада Києва розглядала можливість знесення споруд монастиря. Один із планів має назву *«План Николаевского монастыря с показанием каким образом предполагается каменныя здания подорвать порохом, а ограду с воротами сломать до основания»**. Річ у тім, що у зв'язку з підготовкою до війни, у квітні 1810 року, оглянувши Старокиївську і Печерську фортеці, знайомий уже нам К. Опперман запропонував звести біля Києво-Печерської цитаделі ряд допоміжних укріплень. Цей проєкт у цілому прийнято не було — імператор повелів лише укріпити вали Лаври та побудувати Звіринецьке укріплення¹⁰. Це, вочевидь, і подовжило життя шедевра культурної архітектури більше, ніж на 100 років. Проте, вже 1831 року монастир було передано військово-інженерному управлінню для розміщення військових робочих рот. У чудовій трапезній кінця XVIII століття, яку, як і Микільський собор будував Й. Старцев, розмістили провіантські склади фортеці. Але на цьому історія не скінчилася. Маловідомо, що 1852 року було заплановано трасування Нової Микільської вулиці, яку збиралися прорізати паралельно Старій — саме крізь територію Микільського монастиря. При цьому частина монастирських споруд підпадала під знесення. А 1854 року вже розроблявся проєкт влаштування фортечного плацу від Микільських воріт до Військово-Микільського собору. Саму Микільську вулицю мали відсунути метрів на 50 праворуч у бік житлових кварталів. З середини XIX століття, коли з'явився комплекс Жандармських казарм на вулиці Московській, 22, (1844–1847) і башти № 6, ця друга головна вулиця — Печерська — стала, по суті, внутрішньою еспланадою

---

⁹ Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. — К., 1904. — С. 124.

* Наданий М. Кадомською.

¹⁰ Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. — К., 1997. — С. 88–90.

лінією фортеці. Приватна забудова її правого (парного боку) майже повністю зносилася¹¹.

Зауважимо, що існування самих фортечних споруд було не найбільшою проблемою для Печерська. Може, навпаки, як писав автор на початку ХХ століття, «постройка крепости придала ему значение крупного военного центра, а новая расплановка улиц и масса сооружений в самом городе положили начало тому благоустройству, которое выдвинуло Киев в число лучших городов России»¹². Навіть дехто з сучасників тих давніх подій середини ХІХ століття вбачав у розбудові фортеці позитивні ознаки: «Первая или Печерская часть Киева, будучи предназначена под обширную Киево-Печерскую крепость, изменилась уже много, получая ежегодно взамен прежних небольших домов и хижин большие красивые здания крепостные»¹³. З цим важко не погодитись, адже для тогочасного Києва монументальна класицистична архітектура мала неабияке значення, задавши новий масштаб забудови.

Та ці позитивні моменти перекреслювалися існуванням вільної території між фортецею і містом, де цивільне будівництво або взагалі заборонялося, або суворо регламентувалося. Йдеться про еспланаду, максимальна площа якої становила близько 1500 га. Ще у середині ХVІІІ століття еспланада Старої фортеці простягалася на 130 сажнів (277 метрів) від гласису цитаделі (земляного насипу перед зовнішнім ровом) і в наступні десятиліття постійно розширювалася. 1824 року в Києві було створено особливий комітет для визначення простору еспланади. Комітет також визначав місця, де не можна вести кам'яне будівництво, та обирав будинки, які слід знести. У результаті роботи комітету, ширина еспланади збільшилася у 3,5 рази — цегляні будинки могли стояти не ближче 450 сажнів (960 м) від фортеці. Однак у цей час уже намічалися нові укріплення. Отже, місцева влада не знала, звідки відраховувати цей простір. Київське губернське правління, розглянувши питання, зобов'язало

---

¹¹ Гирич І. До історії топографії Печерської частини Києва... // Київ в українській історії.- К., 2011.- С. 175-174.

¹² Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости.- К., 1913.- С. 20.

¹³ Максимович М. О. Очерк Киева // Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори.- К., 1994.- С. 41.

вести відлік від лінії намічених укріплень. Після двох років діяльності комітету, 1826 року, імператор повелів на обраній території заборонити ремонти житла, а власників переселити на нові місця на р. Либідь¹⁴. Відтоді і ведеться початок історії району, що отримав красномовну назву — «Новое Строение» (Нова Будова).

На одному з планів частини Печерська 1830 року трьома різними фарбами було позначено вулиці, що підлягають розширенню чи виправленню, та житлові квартали, призначені для знесення¹⁵. За генеральним планом Нової Печерської фортеці 1830 року, дерев'яне будівництво подекуди ще дозволялося на території від рогу Бутишева провулка (нині — вулиця А. Іванова) та Московської вулиці до Микільської вулиці. Інший район дерев'яної забудови починався від Жандармських казарм (вулиця Московська, 22) до Різницької вулиці, повз Печерську площу і вулицю Мало-Шиянівську до еспланади Васильківських укріплень. Та з 1844 року дерев'яне будівництво заборонили взагалі. З одного боку, це вплинуло на зростання кількості кам'яних будинків — 76 у 1845 році¹⁶, з іншого боку, негативно позначилося на побуті мешканців, які роками чекали на вирішення своєї долі і не могли ані ремонтувати, ані вигідно використовувати своє житло.

У січні 1835 року генерал-губернатор наказав Київському будівельному комітету *«распорядиться, чтобы все те улицы в Печерской части, которые не подходят под укрепления, были выравнены, с устройством... тротуаров, в улицах же еще не распланированных, все подлежащие сносу строения, оценитъ законным порядком...»*¹⁷. Вулиці і ділянки оглядала, за цим розпорядженням, група київських урядовців: старший поліцмейстер, війт І. Кисилівський, міський архітектор Л. Станзані, землемір І. Шмигельський. Вони оцінювали кожний будинок, що підлягав знесенню, після чого власникам видавали відповідну матеріальну допомогу з міської казни. Отож, розбудова фор-

---

¹⁴ ЦДАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 143.

¹⁵ ДАМК, ф. 239, оп. 1, спр. 36.

¹⁶ Гирич І. До історії топографії Печерської частини Києва... // Київ в українській історії.— К., 2011.— С. 176.

¹⁷ ДАМК, ф. 19, оп. 1, спр. 2958.

теці потребувала ще й величезних коштів. За ретельними підрахунками І. Фундуклея, найбільшу кількість будинків знесли у 1832 та 1840 роках (більше ста кожного року). В одному з документів за 1837 рік про будівництво Госпітальних та Васильківських укріплень зазначено, що терміново має бути знесено 138 дворів. Власникам оголосили наказ генерал-майора Фреймана *«с тем, чтобы они заблаговременно распорядились к сломке нынешних домов своих и переноске на новыя пустопорожня места, и чтобы те из них, которые не получили еще пустопорожных мест... избрали таковыя без замедления, в Лыбедской части...»*¹⁸. Усього ж місто сплатило понад 270 тисяч рублів компенсації за 533 зруйновані у 1832–1846 роках будівлі¹⁹. Та, навіть отримавши компенсацію, домовласники при перенесенні своїх жител до нових частин міста стикалися з матеріальними проблемами — архівні документи сповнені слізних заяв щодо матеріальної допомоги, видачі позики тощо. Недарма кажуть, що один переїзд може зрівнятися з двома пожежами. *«По всему Печерску... стоял стон и плач обывателей, оставшихся без крова и окончательно этим разоренных»*²⁰. Інколи у міської влади залишалися певні кошти після видачі основних компенсацій, тому їх пропонували *«раздать тем из бедных жителей, дома коих ... уже сломаны и материалы из под оных по крайней их бедности до ныне остаются на избранные ими места не перевезенными и чрез то подвергаются растрате»*²¹. Навіть заможні домовласники-дворяни, чиї садиби вивчалися за окремими переліками, залишалися невдоволеними. Майно кожного власника комісія оцінювала на кілька тисяч тодішніх рублів дешевше, ніж волів отримати сам господар²². Далеко не всі будинки зносилися або переносилися на інші місця. Деякі гарні споруди, серед яких будинки Семенюти, Корта, Маркевича (стояли приблизно навпроти Маріїнського палацу)²³, садиба

¹⁸ ДАМК, ф. 19, оп. 3, спр. 82, с. 227–228.

¹⁹ Фундуклей І. Обзорение Киева в отношении к древностям. Репринтне видання 1847 року.—К., 1996.— С. 328.

²⁰ Паталеев О. В. Старий Київ. Зі спогадів Старого Грішника / Упоряд. О. Друг.— К., 2008.— С. 265.

²¹ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 37713, с. 99. 1848 р.

²² ДАКО, ф. 1238, оп. 2, спр. 452. 1833–34 рр.

²³ ДАКО, ф. 1238, оп. 1, спр. 808. 1850 р.

Трощинського (раніше належала гетьманові К. Розумовському) на місці станції метро «Арсенальна» переходили до власності інженерного відомства. У цілому ж, за імператорським указом 1842 року²⁴, відчуження приватних земель відбувалося лише в межах 130-саженної зони еспланади, проте цей процес проходив вибірково²⁵.

Ці печальні події зафіксували численні спогади про Київ 1830–1850-х років: *«Построение крепостных зданий на Печерске и ломка домов... уничтожение совершенно целой части города (Клова) — вот события киевской городской жизни, бывшие предметом оживленных разговоров в семьях киевлян (...)»*²⁶. У чергових мемуарах читаємо: *«Еще не забыть, что около этого же самого времени шло сооружение Цепного моста через Днепр; что центр торговли переносился с Печерска, разрушенного и опустошенного, где Московская улица в свое время была главной улицей в городе, (...) а все это городское движение и торговля тогда-же уже направлялись к новому торговому руслу — Крещатицкой долине, которая с того времени и стала обстраиваться, скоро меняла свою первобытную простоту, свою тихую жизнь»*²⁷. Дійсно, до середини ХІХ століття на Печерську велася жвава торгівля: *«Лучшие магазины галантерейных и модных товаров находились на Печерске в низеньких деревянных рядах с колоннами при Военном соборе и частью на Московской улице, против арсенальных мастерских»*²⁸. А після початку «фортечної лихоманки» більшість магазинів було перенесено до району Хрещатика, печерські філіали подільських цехів було закрито. Університет, що первісно містився у приватних будинках Печерська та Липок, було переведено в район Паньківщини, у новозведену монументальну будівлю. У 1850-х роках Присутствени місця переїхали з плац-параду навпроти

---

²⁴ З 1833 р. в Російській імперії діяв закон про примусове відчуження майна для державних потреб.

²⁵ ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1558, с. 59.

²⁶ Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. — К., 1904. — С. 192.

²⁷ (Богатинов Н. Д.) Киев в сороковых годах // Киевская старина. — 1899. — т. LXV. — май. — С. 67.

²⁸ Паталеев О. В. Старый Київ. Зі спогадів Старого Грішника. — К., 2008. — С. 22.

Маріїнського палацу в центр Старого Києва — на Михайлівську площу.

Найяскравіше знищення Києва змалював письменник М. С. Лесков, приїхавши до Києва 1849 року і ставши свідком уже кінцевого етапу великих потрясінь. У хрестоматійному оповіданні «Печерские антики» читаємо: «... Я зазнал этот милый город в его дореформенном виде, с избытком деревянных домиков, на углах которых тогда, впрочем, были уже вывешены так называвшиеся «бибиковские доски». На каждой такой доске была суровая надпись: «сломать в таком-то году». Этих несчастных, обреченных на сломку домиков было чрезвычайно много. Когда я приехал в Киев и пошел его осматривать, то «бибиковские доски» навели на меня неожиданную грусть и уныние ... (...) Старый город и Печерск особенно щедро были изукрашены «бибиковскими досками», так как здесь должно было совершиться и в весьма значительной степени и совершилось намеченное Бибиковым капитальное «преобразование»²⁹. Як бачимо, хвиля печерської руїни перекинулася і на Верхнє місто — воно мало стати центральним районом Києва і, відповідно, теж кардинально змінити обличчя. «Великий адміністратор» Д. Г. Бібіков (1792–1870), тодішній київський генерал-губернатор, а у майбутньому — міністр внутрішніх справ Російської імперії, наводив страх чи не на весь Київ: «... и дети дрожали, не только взрослые, встречая «безрукаго» в прогулке по улицам Крещатики»³⁰.

Цікаво, що на тлі спустошення цілих вулиць вартість домоволодінь у тих місцях, що не потрапили під еспланадні обмеження — це початок вулиці Микільської, парний бік Московської та прилеглі до неї вулиці, значно зростала. Невипадково, 1832 року княгиня Єлизавета Іпсіланті, власниця знаменитої садиби під № 6 на сучасній вулиці І. Мазепи, надіслала своїй довіреній особі у Києві листа: «...ныне же дошло до моего сведения, что по случаю сооружения крепости в Киеве и ломки многих домов, возвышена цена заключающихся в круге ломки, в том числе и мой дом... Прошу Вас заняться отысканием

²⁹ Лесков М. С. Собрание сочинений.— Т. 7.— М., 1958.— С. 135–136.

³⁰ Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк.— К., 1904.— С. 194.

покущника моего дома со всеми к нему принадлежащими строениями»³¹.

Еспланада міцно тримала місто у своїх лабетах. На ній заборонялося не лише будівництво — крізь її територію не можна було навіть їздити. Про це свідчить лист за 1836 рік київського коменданта фортеці до київського цивільного губернатора, в якому він просить зберегти еспланаду: «... по крепостной эспланаде, где должно быть производимо ученьи и разводы, сделаны в разные стороны дороги и площади сия со временем может быть совершенно неудобною для предполагаемых церемониалов...»³². Проте, документи свідчать, що не так легко було цілковито припинити активність киян навіть у забороненій зоні. Так, 1854 року комендант фортеці знову намагався заборонити проїзд крізь еспланаду та випас на ній худоби: «...дабы чрез эспланаду крепости не было прокладываемо проезжающими дорог, кроме той, которая ведет из цитадели чрез Васильковский проїзд (нині — вулиця Цитадельна — авт.) прямо на Ризницкую улицу, а также чтобы жители не пускали скот свой по крепостным веркам и вообще всем укреплениям, и чтобы около эспланады столбики принадлежащие городу, были в исправности...»³³. Військове начальство опікувалося благоустроєм еспланади, часто ремонтувало її дерев'яну огорожу (бар'єр)³⁴. Командир Київської інженерної команди, «желая содействовать городу», навіть запропонував по лінії еспланади влаштувати бульвар і обсадити його двома рядами тополь, які б слугували «приличным украшением как цитадели, так и города»³⁵.

У середині ХІХ століття «Велике переселення киян», що тривало понад 20 років, завершилося. Однак вплив еспланадних правил на Київ навіть посилювався. 1854 року, коли під час Кримської війни фортецю було переведено на оборонне становище, 130 сажнів (277 м) еспланади було рішуче звільнено від забудови

---

³¹ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1780, арк. 8. *Цит.* за: Кадомська М. А. Дещо з історії забудови садиби Іпсіланті. Архівні розвідки // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. — Вип. 10. — К., 2010.

³² ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 6356.

³³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 11742.

³⁴ ДАМК, ф. 19, оп. 4, спр. 105, 1842 р.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 76, спр. 50, арк. 48.

ви, що подекуди тут зустрічалася. Планували взагалі знести будівлі на просторі у 500 сажнів (понад 1 км), але, на щастя, виявилось, що це надто дорого — 1700000 рублів. Проте, 1859 року обмеження знову було уточнено. Визначили вже 4 зони фортечних обмежень: 1) 130 сажнів — заборонялося взагалі забудовувати, 2) від 130 до 450 сажнів — дозволялися лише одноповерхові, дерев'яні будинки, 3) від 450 до 500 сажнів — дерев'яні будівлі на підмурках. Лише на відстані понад 500 сажнів будівництво дозволялося без обмежень.

Проте кожен крок домовласника — чи то продаж, чи то оренда, чи то будівництво, чи ремонт — посадові особи могли дозволяти лише за погодженням з комендантом фортеці. Навіть у віддаленні від Печерська власники мали отримувати згоду військової влади. Наприклад, заяву на будівництво в садибі на розі вулиць Володимирської та А. Толстого, № 64/13 1853 року погоджував командир Київської інженерної команди — на предмет віддаленості садиби від еспланади³⁶. Навіть наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття інженерне відомство вважало, що весь Печерськ, Звіринець, Теличка тощо перебувають під його юрисдикцією, і вимагало погодження з ним будь-яких дій. Хоча у зазначених місцевостях були значні території, що не входили ані до укріплень, ані до еспланадних зон. Як приклад такої несправедливості, міський голова С. Сольський наводить Михайлівський провулок на Печерську, де військові заборонили відставному фельдфебелю ремонтувати дерев'яний будинок, хоча міська управа дозволила. Голова писав у скарзі до генерал-губернатора (1892): *«киевский комендант... домогается, чтобы на будущее время Городская Управа, предварительно выдачи разрешения на пристройки и перестройки, а также ремонт деревянных построек на Печерске, даже вне переделов... укреплений и 130 саженей эспланады от них, удостоверяться... с его, коменданта, стороны (...)*»³⁷. С. Сольський наполягав, що така практика в цілому веде до руйнування будинків та до розорення міського господарства. На всі ці скарги комендант Київської фортеці генерал-лейтенант О. Аносов рішуче відповів, що він діє лише за законом, з яким поблажливість є несуміс-

³⁶ ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 1463.

³⁷ ДАКО, ф. 1, оп. 228, спр. 252, арк. 1–2.

ною. І пригрозив — *«отныне все лица, виновныя в нарушении сих параграфов, будут привлекаться к ответственности, без снисхождения к их имущественному и общественному положению»*³⁸. Ілюстрацією до такого суворого дотримання букви закону може слугувати випадок з відомим київським підрядчиком і крупним домовласником Федотом Альошиним. 1914 року за будівництво без дозволу дерев'яної майстерні на орендованій землі, що входила до складу вже колишньої на той час еспланади, він опинився під судом. До суду Альошина притягло військове відомство. І хоча суд підрядчика виправдав, військові подали апеляцію, і справу виграли — на Альошина наклали штраф у 10 рублів з заміною арештом на 3 дні³⁹. Гадаємо, поважна і добре відома своєю чесністю людина радше сплатила штраф, ніж опинилася за ґратами.

Але повернімося до історії формування еспланади. У 1871–1872 роках еспланадні правила охопили мало не все місто. Існувало вже вісім зон обмежень. У цей час з метою розширення еспланади навіть запланували знести ще 500 будинків. 1872 року місто відвідав інженерний генерал Е. І. Тотлебен. Його приїзд страшенно налякав киян — вони очікували на будівництво нових укріплень, зокрема на місці університету, обсерваторії та поблизу самої Андріївської церкви. Кияни навіть відправили до Санкт-Петербурга делегацію з протестом проти нового задуму військових. У червні 1873 року преса з радістю повідомила, що зі столиці надійшла відповідь — нові фортечні роботи здійснюватимуться лише на Звіринці і в цитаделі. 1879 року 104 домовласника подали заяву про скасування еспланадних правил *«или же о покупке в казну принадлежащих им недвижимых имуществ на том основании, что они лишены будто бы возможности пользоваться доходами с домов своих, потому что им не дозволяется при домах строить необходимые службы»*⁴⁰. Це прохання військова влада не задовольнила, пояснивши, що нові будинки зводити в зоні еспланади не можна, але ремонтувати старі дозволено — отже, є всі підстави отримувати від майна прибутки. Однак відтоді боротьба за скасування обмежень вже

³⁸ Там само, с. 6.

³⁹ ЦДАМАМ, ф. 8, оп. 1, спр. 883, арк. 11–13.

⁴⁰ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 76328.

не припинялася. 1880 року було порушено питання про знищення еспланади взагалі, до речі, за прикладом Санкт-Петербурга, де скасували еспланаду Петропавлівської фортеці шириною у 300 сажнів. *«Дело это представляет для города огромную важность. Чтобы понять степень тяжести этих правил, достаточно взглянуть на план города и чертёж помянутой линии. Это кривая, самым прихотливым образом проходящая по городу не только среди улиц, причём на одной стороне улицы вы могли строить хоть пятиэтажный дом, а на другой стороне не имели права строить и одноэтажного, но даже заходящая внутрь дворов. Линия эта проходит по шумной Большой Васильковской улице и выделяет несколько небольших кружков в «старом городе»⁴¹*. Виникла слушна пропозиція перенести укріплення за межі міста, на пагорби, де збудувати ланцюг окремих фортів. Генерал Кауфман, який приїздив 1880 року до Києва, пояснив киянам, що *«оборона переносится за черту города, где по окрестным холмам имеет быть выстроена цепь отдельных фортов»*. Про ці укріплення кореспондент одного з часописів написав, що попри великі суми, потрібні на їх будівництво, нарешті *«укрепления действительно будут защищать город, а не громить его»⁴²*. На жаль, реалізовано ці, вкрай необхідні для розвитку Києва, плани не було. Але нові правила 1881 року все ж таки дещо пом'якшили обмеження. Вони залишалися дійсними лише для Печерська, Звіринця, Нової Збудови. Центральні райони звільнилися від обтяження⁴³. За цими правилами, мешканцям на еспланадах навіть дозволялося *«...разводитъ сады и древесные посадки, огороды и обрабатывать поля с условием, чтобы они не окатывались глубокими канавами и не обносились каменными оградами, но легкими деревянными заборами и изгородями...»⁴⁴*. Крім того, у 1880-х роках самі військові активно здавали свої землі в оренду для господарських потреб. А приватні власники, порушуючи заборону,

---

⁴¹ Уничтожение эспланадной линии в Киевской крепости // Неделя строителя. – 1880. – Декабрь. – № 12. – С. 108.

⁴² Там само.

⁴³ Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила, що регулюють забудування міста (в минулому і сучасному). – К., 1929. – С. 124–128.

⁴⁴ ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1558.

будували-таки житло, зокрема, в місцевості між Видубицьким і Свято-Троїцьким монастирями та залізницею. Кріпосне інженерне управління повідомляло про такі випадки Київську міську управу, але вже наполягало не на порушенні закону, а звертало увагу на небезпеку для нових поселень з боку складів боєприпасів⁴⁵. Те, що сусідство міста і фортеці, навіть колишньої, було справді небезпечним, довів сумнозвісний вибух складів 1918 року.

1882 року на ім'я імператора було подано документ щодо скасування еспланади, однак на затвердження такого рішення знадобилося ще 15 років. А до його фізичного виконання справа так і не дійшла. Місто поступово почало відвойовувати свої позиції у фортеці — вже не оборонялося від неї, як попередні 50 років, а перейшло в наступ. Приміром, міська влада відмовлялася нести видатки на освітлення та замощення печерських вулиць, які знаходилися на землях інженерного відомства. Адже юридично вони не входили до складу міської території, яка підпорядковувалася міській Думі; тут не провадилася оцінка майна і не сплачувалися до міської скарбниці податки. Проте за кілька років військова влада змогла частково повернути свої позиції. 1884 року Сенат видав указ стосовно всіх фортець, у якому наголошувалося на важливості дотримання еспланадних правил. По суті, жорсткі норми було відновлено. Цим документом фортецю, до складу якої входила Цитадель, Госпітальні, Васильківські укріплення та Лисогірський форт, було визнано окремою від міста населеною місцевістю. Міська влада не могла збирати податки з нерухомого майна, але й не мала нести видатки на користь фортеці. Васильківські та Госпітальні укріплення з прилеглими територіями увійшли до зони найбільших обмежень, у якій *«не разрешается отводить вновь мест для постройки зданий, существующие строения не могут быть капитально исправляемы, а только поддерживаемы ремонтом с разрешения коменданта»*⁴⁶. Проте, суперечки за право юрисдикції над територіями вже не вщухали. Так, 1885 року Київське Губернське присутствіє відмовило інженерному відомству у звільненні споруд, що належали присутствію на території фор-

---

⁴⁵ ДАМК, ф. 163, оп. 38, спр. 593, арк. 1.

⁴⁶ Там само, арк. 60.

теці⁴⁷. Того ж року стався конфлікт між двома санітарними комісіями. Печерська військово-санітарна комісія надіслала скаргу: «... частныя усадьбы находятся в санитарном отношении в безобразном состоянии, и многия из этих усадеб несомненно являтся гнездами заразы»⁴⁸. Міська ж управа на це порекомендувала будь-яким стороннім комісіям не втручатися у справи міського господарства. Згодом санітарна комісія думи відреагувала на сигнал, але міський санітарний лікар знайшов порушення деяких санітарних правил лише в єдиній садибі Рибинських на вулиці І. Мазепи, 16–18. Як писали в пресі, «странно, что два учреждения, осматривая одну и ту-же местность, видят совершенно противоположное. Трудно сказать, кто прав, но... не мешает всем санитарным комиссиям... оказывать содействие друг другу...»⁴⁹.

Помічаючи смітинку в «чужому оці» міського управління, військові не дуже опікувалися тими територіями, які перебували у їхньому віданні. Вони не сприяли їх упорядкуванню, перекладаючи ці обов'язки на плечі міської влади або приватних осіб. Наприклад, 1899 року домовласники Печерської дільниці вкотре звернулися до міської влади з проханням про впорядкування дороги, що мала назву «Собача стежка» або «Сопи-гора». Виявилось, що у 1898 році дорогу тут було розмито дощами і мешканці звернулися по допомогу до коменданта Київської фортеці, у віданні якого перебувала територія. Останній, «принимая прошение, заявил, что он ничего не имеет против приведения в благоустроенный вид означенной дороги, но так как дорога эта нужна жителям Печерска, а не военному ведомству, то военное ведомство не может ассигновать на нее никакого кредита»⁵⁰. Більше того, вже за кілька місяців начальник кріпосного інженерного управління «потребовал от пристава Печерского участка понудить арендаторов прилегающих огородов инженерного ведомства засыпать образовавшийся овраг, а до исполнения этого требования — закрыть сообщение

---

⁴⁷ Там само, арк. 60–63.

⁴⁸ Кто прав? //Киевлянин.— 1885.— 25 июня.— № 139.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 5856.

по означенному пути»⁵¹. Та існувала й інша правова колізія. Коли 1913 року міське управління почало замощувати вулицю Церковну, військово-інженерне відомство заборонило ці дії — вони могли стати доказом майнових прав на вулицю з боку міста. Наприклад, власники замощеної Старо-Наводницької вулиці вважали, що вона належить не військовим, а Києву, позаяк її замостило міське управління⁵². Отож, військові не проводили благоустрою самі, але й забороняли робити це іншим. Потерпали ж від цього мешканці Києва.

На тлі певного послаблення впливу еспланади 1886 року єпископ Уманський Полікарп, настоятель Пустинно-Микільського монастиря, звернувся до митрополита Платона з доповідною запискою щодо повернення монастиреві Військового собору, мотивуючи це тим, що військове відомство не має вже у ньому потреб. Під час урочистостей військові чини збиралися на богослужіння у Софійському соборі, у Лаврі або у своїй церкві в Прозорівській башті. Господарські споруди при соборі, перетворені на склади, також не були для фортеці предметом першої необхідності. Завершуючи прохання, єпископ підкреслив: *«Да и сама крепость в настоящее время потеряла прежнее значение и не имеет столь обширных потребностей в зданиях как прежде ...»*⁵³. Ця слухна заява водночас була і наївною — військові багато чого відібрали у Києва, однак майже нічого не повернули, навіть після перетворення фортеці на склад та скасування еспланадних обмежень.

Тим часом певні поступки фортечне управління все ж таки робило. Так, 1887 року на розі Микільської площі та вулиць Микільської і Еспланадної (нині — вулиця Суворова) було зведено двоповерховий будинок 5-ї чоловічої Печерської гімназії. Ще під час будівництва виникло питання: *«...может ли здание гимназии оставаться на том месте, на котором оно построено, так как на расстоянии до 130 сажень от фортов не может быть никаких построек, а гимназия построена всего в 60*

⁵¹ Там само.

⁵² К замощению улиц, пролегающих по землям военно-инженерного ведомства // Киевлянин. — 1913. — 24 июля. — № 202.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 131, оп. 30, спр. 1235, арк. 3. Держело надано дослідницію Л. К. Пономарьовою.

саж. от границы фортов»⁵⁴. На щастя, вже побудовану гімназію ніхто зносити не став, навіть якщо її існування порушувало чинні еспланадні правила. Можливо, це пояснюється тією обставиною, що зведенням гімназії опікувався сам київський губернатор О. Р. Дрентельн. А, можливо, й тому, що і військові, які переважно мешкали на Печерську, так само воліли вчити своїх дітей поблизу домівок. Як з'ясувалося, цю спірну ділянку під забудову запропонувало саме військове відомство⁵⁵.

З метою врегулювання конфліктів, що виникали між фортечним управлінням та міською владою через землю та випадки захоплення земель інженерного відомства, 1893 року було організовано спеціальну комісію для точного визначення меж Київської фортеці. Лише за два роки, тобто 1895-го, її члени здійснили спробу визначити межі еспланади в натурі, *«но таковая оказалась совершенно не согласна с планом... почему дальнейшее межевое действие и проложения эспланадной линии прекратили впредь до предъявления инженерным управлением более точного и определенного плана»*⁵⁶. 1896 року знову були *«...Высочайше утверждены правила о содержании эспланады Киевской крепости...»*. Правила ілюстрував план, на якому різними кольорами позначили градацію земель у межах фортеці та еспланади, де визначалися права цивільних осіб стосовно землеволодіння, землекористування, будівництва. Кожна з п'яти зон еспланади також описувалася словами — у межах конкретних вулиць⁵⁷.

Проте, вже 1897 року, фортеця, як військова одиниця припинила своє існування. Її було перетворено на склад⁵⁸. Щоправда, цей склад за спогадами В. Кривенка, був все ще досить могутнім, і навколо значної кількості військових об'єктів збереглися смуги відчуження. Проте, місцевість за лінією еспланади почала дуже повільно набувати міського вигляду, знову-таки долаючи опір військових. Домовласники писали численні скар-

---

⁵⁴ Києвлянин.— 1886.— 21 мая.— № 110.

⁵⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 19, спр. 253.

⁵⁶ ДАКО, ф. 493, оп. 25, спр. 48-а, арк. 5.

⁵⁷ ДАКО, ф. 1, оп. 235, спр. 29, арк. 13–13-е.

⁵⁸ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва.— К., 1997.— С. 107.

ги на ім'я коменданта фортеці, в одній з яких читаємо: *«стесненное прежде для нас положение не только не улучшилось, но сделалось до крайности обременительным в последнее время, вследствие .. отказов в разрешении на постройки. Посему ныне мы все, в полном составе, не видим никакого близкого исхода из столь бедственного положения, как только обращения к Вашему Превосходительству...»*⁵⁹. 1899 року депутати міської думи в листі до голови зауважували: *«... Представитель инженерного ведомства, ограничивая часть города «Печерск» и проводя эспланаду по Эспланадной улице (нині — вулиця Суворова — авт.), счел нужным зажевать в районе крепости всю ширину этой улицы, тогда как улица, по нашему мнению, должна принадлежать населению и Эспланадная улица не должна быть зажевана в эспланаде...»*⁶⁰. Представники міської влади С. Г. Ярон та І. А. Таїров (міський землемір) подали уїзному землеміру Д. М. Журавльову заяву на невірне встановлення знаків на межі еспланади: *«... улицы есть необходимая принадлежность заселенных мест, следовало отграничить таковыя к Печерску»*⁶¹. Ці знаки мали вигляд простих стовпів з написом «Фортеця» і стояли на вигинах вулиць. І це порушення було не єдиним. 1903 року міська Дума навіть хотіла подати скаргу на дії інженерного управління через невірне прокладання кордонів фортеці в натурі і знову намагалася порушити питання про зняття еспланади. Але, врешті-решт, зробити це побоялися — скарга могла ускладнити вирішення питання⁶². Проте, еспланадні правила залишалися чинними до 1909 року, допоки імператор не відмінив їх своїм наказом. Ніби кепкуючи, того ж року Київське відділення російського військово-історичного товариства запропонувало відсвяткувати 200-річний ювілей заснування фортеці, хоча точніше було б говорити про 203-річний ювілей — фортеця була заснована Петром I 15 серпня 1706 року⁶³.

На цей час уже близько третини еспланадної площі було передано у приватне і міське володіння (як зазначалося в одній

---

⁵⁹ ДЛКО, ф. 1, оп. 235, спр. 29, арк. 34 зв.

⁶⁰ ДАМК, ф.163, оп. 7, спр. 1558, арк. 20 зв.

⁶¹ ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1558, арк. 18–18 зв.

⁶² ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1558, арк. 99–99 зв.

⁶³ ЦДАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 27.

з газетних статей, 570 десятин землі «давно уже захвачены частными лицами и укреплены за ними на основании земской давности»)⁶⁴. Та приватні домовласники нарешті отримали можливість самостійно вирішувати долю власного майна. «До отмены эспланадных ограничений домовладелец на Печерске, Зверинце и прилегающих к крепости частях, хотя и считался собственником своей земли, но не имел права продать ее другому лицу без комендантского разрешения, не имел права перестроить без такого разрешения даже забора»⁶⁵. Крім цього, право селитися на Печерську і купувати там майно отримали й іноземні піддані, раніше позбавлені такої змоги. Тимчасом, очікуваного будівельного піднесення на Печерську не сталося: «Полагалось, что с уничтожением или облегчением эспланадных ограничений, в прошлом году, Печерск будет обстраиваться. Ничего подобного, однако, не случилось и Печерск продолжает оставаться «глухим» местом. Квартир тут достаточно, строиться, говорят, не для кого. Некоторые спекулянты с жадностью набросившиеся на покупку земель на Печерске и домов, с целью перепродажи, сидят теперь у моря и ждут погоды. Некоторым спекулянтам удалось урвать хорошие земельные куски в надежде устроить «гешефт». Все эти «гешефтные» покупки, значительно всполошившие старых печерских обывателей и вызвавшие резкое повышение цен на дома и землю, не принесли, однако, спекулянтам ожидавшихся выгод, так как глухой, не промышленный Печерск упорно сидит и не застраивается»⁶⁶. Це пояснювалося тим, що обмеження було ліквідовано лише глобально, але залишалися різні накази і постанови, які продовжували заважати будівництву: «охваченный по прежнему кольцом крепостных ограничений и казенных земель, Печерск ведет старую войну с мелкими крепостными формальностями, лишаящими возможности использовать для застройки свободные эспланадные земли, а в результате эта окраина продолжает влачить прежнее существование между монастырскими и крепостными строениями, и не вызывает

---

⁶⁴ Киевская эспланадная территория // Киевлянин.— 1913.— № 136.

⁶⁵ К отмене эспланадных ограничений // Киевлянин.— 1909.— 15 августа.— № 224.

⁶⁶ Строительный сезон в Киеве // Киевлянин.— 1911.— № 154.

желания предпринимателей производить здесь постройки. Поднявшиеся было в цене с 1909 года дворовыя места на Печерске, с 15–20 руб. до 30–40 руб. за сажень, а в общей оценке с постройками до 50–70 руб. за сажень и выше (на Хрещатику, в Липках — 100–200 рублів за сажень — авт.), в настоящее время опять вернулись почти к прежней расценке и не вызывают охотников к покупкам»⁶⁷. Повільна забудова Печерська особливо вирізняється на фоні швидкої урбанізації центральних районів Києва межі ХІХ–ХХ століть. Не можна, звичайно, говорити, що на Печерську зовсім не велося будівництво. Саме на межі 1900–1910-х років тут з'явилася ціла низка оригінальних будинків. Серед них і найкращий модерновий будинок на вулиці І. Мазепи, 18/29 (архітектор — В. Пещанський, 1912), і оригінальний витвір Ф. Єрмакова (нині — вулиця Суворова, 14/12, 1912), і кілька будинків Товариств квартировласників, і прибутковий будинок Микільського монастиря (вулиця І. Мазепи, 11, 1913–1914) тощо. Лише 1911 року на Печерську та Звіринці видано 18 дозволів на будівництво. Здавалося б не набагато менше, ніж на Подолі (14), у Двірцевій (10) або Бульварній (16) частинах. Найбільше, до речі, будували у Старокиївській (31) та Лук'янівській (45) поліційних дільницях. Але на Печерську того року не було побудовано жодного будинку вище 4 поверхів, тоді як по всьому місту таких було 55⁶⁸. Отже, на Печерську будували, переважно, невеликі будиночки. На фотографіях 1900–1920-х років добре видно, що Печерськ не мав щільної багатоповерхової забудови. З іншого боку, сучасники, як і ми нині, з ностальгією писали про зникнення історичного середовища: до ХХ століття на Печерську було багато старовинних одно- і двоповерхових будинків, зведених на початку ХІХ століття. Після ліквідації фортеці вони потроху зникли⁶⁹.

Попри відміну еспланадних обмежень, у володінні військового відомства залишилося багато земель, які місто намагалося

---

⁶⁷ Перспективы строительства в Киеве // Киевлянин. — 1912. — 14 февраля. — № 45.

⁶⁸ ДАКО, ф. 1, оп. 238, спр. 37.

⁶⁹ Полонська-Василенко Наталія. Спогади. Упорядкування, вступна стаття та іменний покажчик Валерія Шевчука. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2011. — С. 103.

якось повернути для використання, але справа затягувалася. 1912 року міський голова І. Дьяков звернувся до генерал-губернатора Ф. Трепова з великим листом, у якому логічно доводив, що, оскільки фортецю було вже давно перетворено на склад, а еспланадні правила скасовано, тобто Київська фортеця вже не є захисною бойовою позицією, то і землі, які забрали у міста, *«по справедливости должны быть возвращены городу»*⁷⁰. Зрозуміло, що інженерне відомство всіляко затягувало вирішення цього питання. Наприклад, у 1912–1913 роках обговорювалася ідея обміну деяких міських земель на землі військово-інженерного відомства. Останнє визнало пропозицію міста неприйнятною і відмовило київській владі⁷¹. Навіть для будівництва нових казарм на вулиці Госпітальній місто мало орендувати велику ділянку у інженерного відомства. Та цього разу перемогла слухна думка міських гласних: *«... вообще городу, добывающемуся изъятия из ведения военного ведомства земель, отнятых для города для нужд крепости, неудобно вступать с военным ведомством в какие-либо договорные отношения, которые могут только закрепить право собственности военного ведомства на эти земли»*⁷².

Про однозначно негативний вплив фортечного відомства на розвиток Києва свідчить доволі красномовний епізод. Ще 1901 року в Києві на пожертви Івана Николовича Терещенка було вирішено заснувати Художньо-промислове училище. 1907 року міська дума на прохання спадкоємців І. Н. Терещенка, виділила для цієї мети ділянку в Липках, на Шовковичній горі, яка входила до зони еспланади (не випадковою ж була назва сучасної вулиці О. Богомольця — Еспланадна). Та військове відомство не дало на це згоди. Питання затягувалося і до початку Першої світової війни вирішено не було. Отже, місто втратило можливість отримати не лише корисний навчальний заклад, а й пам'ятку архітектури. Оскільки на будівництво цього

---

⁷⁰ ЦДАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 41, арк. 1–2.

⁷¹ К обмену городских земель на земли военно-инженерного ведомства // Киевлянин. — 1913. — 2 августа. — № 210.

⁷² Город и военное ведомство // Киевская почта. — 1912. — 27 января. — № 395.

училища Адріан Прахов планував оголосити всеросійський конкурс⁷³.

1914 року гласний міської думи М. Колчігін звернувся до міської управи із заявою, в якій констатував: *«в то время, как ряд районов города — Лукьяновка, Лыбедской и Бульварный участки развиваются и принимают благоустроенный вид, Печерск — бывший когда-то центром города, продолжает оставаться в запущенном, неблагоустроенном состоянии. В данное время росту Печерска дан некоторый толчок решением построить здесь здание для Киевского округа путей сообщения⁷⁴ и учреждением на Зверинце военно-инженерного училища⁷⁵. Это обстоятельство вынуждает принять некоторые меры к приведению Печерска в благоустроенной состоянии»⁷⁶*. 1915 року киянин А. Совенко навіть змалював тяжкий стан Києва на засіданні Державної Думи. Він бідкався зокрема, що 1300 десятин військових земель *«входят клином почти в центр города»⁷⁷*. Начальник головного військово-технічного управління, генерал Мілеант, навіть узявся прискорити вирішення питання, та воно не зрушилося з місця. 1916 року київський міський голова направив військовому міністрові подання, в якому зазначалося, що Київ є власником колишніх еспланадних земель, непотрібних військовим. Їх мали повернути місту: *«... часть земель пустует безо всякой надобности в то время, как город ощущает огромную нужду в земле. Помимо того, военное ведомство эспланадными землями не пользуется для военных надобностей, а извлекает из них выгоду (арендная плата за земли достигает 60.000 рублей в год)»⁷⁸*. Тут стає зрозумілим, чому військові

---

⁷³ Додамо, що втрата зручної ділянки була не єдиною, але суттєвою перешкодою для реалізації ідеї.

Д. М. Художественная Академия в Киеве // Искусство в Южной России. Живопись. Графика. Художественная печать.— К., 1913.— № 1.

⁷⁴ В садибі на розі вул. І. Мазепи (№ 15) та Дніпровського узвозу. Не побудовано.

⁷⁵ Б-р Лесі Українки, 25. Комплекс училища (нині — військовий ліцей імені Богуна) було зведено у 1914–1915 рр. за проектом архітектора М. Шехоніна. Будівництво здійснював інженер І. Лілье.

⁷⁶ Заботы о благоустройстве Печерска // Киевлянин.— 1914.— 1 апреля.— № 91.

⁷⁷ Больной для Киева вопрос // Киевлянин.— 1915.— 25 декабря.— № 355.

⁷⁸ Ходатайство об эспланадных землях // Киевлянин.— 1916.— 8 мая.— № 127.

не поспішали повертати київські землі — вони були джерелом чималого, до того ж, слабо контрольованого прибутку. Про це свідчить скандальний судовий процес у справі військових інженерів, який у 1911 році сколихнув увесь Київ. На лаві підсудних опинилося чи не в повному складі кріпосне інженерне управління. Виявилися численні порушення і зловживання: дорогі землі офіційно здавалися в оренду за низькими цінами, бралися хабарі за оформлення документів та «відкати» з підрядчиків, які хотіли виконувати роботи для інженерного відомства тощо.

Але покарали, і не дуже суворо, лише трьох службовців. Сама ж система зловживань збереглася*. Однак у своїй праведній боротьбі міська влада стикнулася зі ще одними складним питанням: місто мало документально довести, які саме землі до передачі їх фортеці належали Києву, оскільки військове відомство наполягало на тому, що частину земель воно свого часу купувало⁷⁹. Зрозуміло, відшукати всі документи 80-річної давнини було не так легко.

Нібито підсумовуючи усі невдалі спроби Печерська вирватися з обіймів фортеці, путівник Ящевського 1913 року свідчить: *«По внешнему виду Печерский участок заметно отличается от Дворцового. Улицы узки, кривы и содержатся неопрятно. Красивых многоэтажных домов почти нет; объясняется это тем, что Печерский участок подчинен действию эспланадных правил, крайне стесняющих домостроительство»*⁸⁰.

Панування на Печерську військових установ накладало відбиток і на побут цивільних мешканців району. Архівні матеріали донесли яскравий епізод, пов'язаний з Костянтинівським юнкерським піхотним училищем на вулиці Московській, 45. 1907 року його керівництво звернулося до міської влади з проханням закрити частину вулиці з метою ізоляції курсантів від впливу робітників та богомольців, які проходили повз училище: *«Такое соприкосновение на каждом шагу юнкеров с разными проходящими лицами не только стесняет самих юнкеров, но явля-*

---

* Кальницкий Михаил. Дело военных инженеров // Бизнес и бизнесмены.— К.: Варто, 2011.— С. 225–236.

⁷⁹ К судьбе эспланадных земель // Киевлянин.— 1913.— 25 июня.— № 175.

⁸⁰ Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. Издание Ч. А. Ящевского.—К., 1913.— С. 100.

ется и крайне не желательным в учебно-вспомогательном отношении и опасно в смысле заноса заразных болезней...»⁸¹. Проте київська міська управа дала негативну резолюцію. Аналогічний приклад взаємопроникнення міського життя у побут фортеці спостерігався на початку ХХ століття у садибі Зайцева на вулиці Німецько-Бухтеєвській, 8 (нині — вулиця Кутузова), поблизу Печерської ринкової площі. Садибу, яку орендувала 1-а батарея 2-го Кінно-гірського артилерійського дивізіону, було поділено на дві частини коротенькою вулицею, яка перетворилася на своєрідний внутрішній двір батареї: *«Нижним чином все время приходится ходить по ней и днем, и ночью. По этой же улице круглыя сутки толкается масса разного люда, идущаго и по делу и праздно-шатающаго, кроме того много также и ездят»*. Це давало змогу солдатам самовільно залишати військову частину, змішуючись з натовпом робітників. Перебігаючи з будівлі до будівлі, військові інколи забували навіть віддати честь офіцерам. *«Наконец постоянно пьяные прохожие (их очень много потому, что недалеко от казарм с обеих сторон 2 народных трактира), поют самые непристойныя песни и кричащие сплошь и рядом о том, чего не следовало-бы слышать солдату, не может служить желательным примером для батареи»*⁸². З огляду на ці обставини, командир просив закрити Німецько-Бухтеєвську вулицю, щоб люди ходили сусідніми вулицями — Аносовською, Рибною та Базарним провулком. Та міське життя не зупинилося на догоду військовим.

Коли вже мова зайшла про сусідство та взаємопроникнення цивільного і казенного життя, звернімо увагу на ще один аспект цієї проблеми. Його ілюструє характерний епізод. Територію навколо сучасної Арсенальної площі з середини XVIII століття і Пустинно-Микільського монастиря орендував останній гетьман України Кирило Разумовський. Тут стояла його літня резиденція — великий дерев'яний палац, споруджений за проектом відомого англійського архітектора Менеласа. На початку війни з турками (1787–1791) місцева влада звернулася до К. Розумовського з проханням розмістити у маєтку частину війська —

---

⁸¹ ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1746, арк. 2–2 зв.

⁸² ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1748, арк. 2–3, 6.

тобто виконати так звану «постійну повинність». Вкрай обурений граф розібрав палац (подейкують — за 24 години), а потім перевіз його до свого маєтку на Полтавщині, в Яготині. Про цю подію розповідає А. Васильчиков у книзі «Семейство Разумовских»⁸³ та П. Д. Селецький, який на власні очі бачив будинок у Яготині ще у 1840-х роках⁸⁴.

Але чому військових слід було розмішувати у палаці фельдмаршала, до того ж на рівні з іншими? Що це за постійна повинність, яка дивувала вже авторів кінця ХІХ століття. Виявляється, постій військових у приватних будинках був багаторічним обов'язком киян. І не подобався він багатьом — не лише Розумовському. Позаяк міщан — мешканців Подолу — було звільнено від постою, 1763 року за указом Сенату тимчасову інженерну команду було переведено для мешкання з Подолу на Печерськ. Однак привілеї подільських мешканців постійно порушувалися, доходило навіть до захоплення приватних дворів військовими⁸⁵. Після скасування Подільського магістрату 1834 року повинність поширилася й на подільських міщан. Сухі цифри по окремих роках доволі красномовно свідчать про цей тягар. Лише 1865 року в Києві містилося більше 30 військових закладів та установ, мешкало близько 12 тисяч військових. Усім їм потрібно було десь жити — більше 8 тисяч осіб розселили у приватних будинках. Під час військових походів усі учасники також оселялися у киян. Наприкінці 1840-х років із загальної кількості київських будинків (5869) повинності підлягали 4880, тобто майже 85 %. Від постою було звільнено лише осіб духовного сану, чиновників учбового відомства, а також пільгові — нещодавно зведені будинки, всього 784 домівки⁸⁶. З майже 14 тисяч військових, що проживали в Києві за часів І. Фундуклея, 8 тисяч нижніх чинів мешкали в казармах, всі інші (6 тисяч) — у

---

⁸³ *Цит.* за: Щербина Володимир. Кілька маловідомих пам'яток // Київ та його околиці в історії і пам'ятках / Під ред. Мих. Грушевського.- К., 1926.- С. 311.

⁸⁴ Записки Петра Дмитриевича Селецакого // Киевская старина.- 1884.- Т. VIII.- С. 622.

⁸⁵ Иконников В. С. Киев в 1654-1855 гг. Исторический очерк.-К., 1904.- С. 33.

⁸⁶ Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. Репринтне видання 1847 року.- К., 1996.- С. 347.

приватних будинках. А всього київське населення становило тоді близько 50 тисяч осіб. Влітку чисельність людей у Києві зростала майже вдвічі. Отже, Фундулей скрупульозно підраховував, скільки військових за 10 років зупинилося у Києві на приватних квартирах (по кожному року окремо, розділивши вояк ще й на генералів, штаб-офіцерів, обер-офіцерів та нижніх чинів). Рахунок йшов на десятки тисяч щорічно⁸⁷. М. Закревський наводить дані за 1864 рік — Києвом пройшло майже 33 тисячі солдатів і офіцерів. Неважко уявити, яким тягарем ця повинність, якій підлягав майже кожен будинок, лягала на плечі звичайних обивателів. *«Этот огромный постоял есть притом безпрерывный, из года в год переходящий и продолжающийся... И все это размещается было в тех же самых домах и даже иногда в занимаемых самим домовладельцем и его семейством покоях... поневоле уступаемых, нередко уже вследствие вмешательства полиции. Тут в домах людей беднейших происходят сцены иногда весьма грустные: стоны, вопли, плачь, ропот и т.д.»*⁸⁸. І хоча Кирило Розумовський, безперечно, був людиною небідною і не так страждав би від постою, та зрозуміти його категоричне небажання, як і більшості простих киян, ділитися власним житлом цілком можна зрозуміти. З часом ситуація змінилася і військові вже почали орендувати квартири, не утискуючи прав мешканців. Тим часом засилля військових на Печерську навіть дало району назву Військової дільниці. Вона не вирізнялася комфортним житлом: *«Первоклассных гостиниц в этом участке нет, принадлежащих же к средним находится до пяти. Квартиры в этом участке занимаются временно богомольцами и постоянно преимущественно военными... Наем квартир — дорог. Открытое, возвышенное положение части обуреваются ветрами; а холод здесь сильнее, нежели в нижних частях города»*⁸⁹.

Підсумовуючи розповідь, доходиш невтішного висновку — завдяки жорсткій дії еспланадних правил, розвиток Печерська та прилеглих до нього міських територій було загальмовано до

---

⁸⁷ Там само.— С. 352–354.

⁸⁸ Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— С. 143–144.

⁸⁹ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимыя для его почитателей и путешественников.— К., 1900.— С. 168.

середини ХХ століття. За висловом одного з авторів 1920-х років, Г. Шапаровського, ці правила просто скалічили південно-східну частину Києва, залишивши у самому центрі міста пустирі. Майже двохсотлітнє перебування території у складі військового укріплення сформувало й особливий тип її забудови, і заселення. На Печерську було небагато вулиць, майже всі будинки мали сірий «казенний» вигляд, а нечисленне населення складалося, головним чином, з військових. У путівнику на початку ХХ століття зазначалося: «...*Вся эта часть города представляет чрезвычайно мирную картину. Уличного оживления мало, невзирая на то, что всякий, приехавший в Киев, считает своим долгом посетить Печерские святыни. На всем здесь лежит отпечаток тишины, мира и покоя. Только проходящие по улицам Печерска военные команды напоминают, что здесь не монастырский посад, а крепость...*»⁹⁰.

Незважаючи на масштабні зміни перепланування та забудови Печерська і Звіринця у 1918 році (за гетьмана І. Скоропадського) та за радянських 1930-их років, нове комплексне будівництво розпочалося тут лише у 1950-х роках. А більша частина нинішніх будинків з'явилася у наступне десятиліття. Саме ця маловиразна типова архітектура докорінно змінила історичний вигляд Печерська. Проте, незважаючи на активне будівництво повоєнних часів, значна територія району залишалася у власності військових — Міністерства оборони, різних частин тощо. Їх, як і за 100 років до того, було вилучено з міського господарства. Висотне ж будівництво 1990–2000-х років максимально ущільнило забудову, узявши у свої лещата і фортечні споруди. І не в останню чергу це сталося з вини Міністерства, яке активно (і часто незаконно) розпродувало не потрібні вже йому ділянки. Колись величні круглі вежі та Арсенал, пануючі над Печерськом, тюремний замок та госпіталь перетворюються сьогодні на офіси та розважальні заклади і в оточенні новобудов втрачають колишній масштаб і містобудівне значення. А земляні укріплення — рови, бастіони, рavelіни — взагалі гинуть під екскаваторами забудовників. Так, після 300-річної боротьби між Містом та Фортецею Місто, здається, перемагає остаточно. Але сьогодні чомусь уже не хочеться радіти з цієї перемоги.

---

⁹⁰ Спутник по г. Киеву. Издание С. Богуславского.— К. 1913.— С. 117.

Євгенія КУДРЯВЦЕВА,
старший науковий співробітник
відділу «Київ підземний»
Музею історії міста Києва

СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ СОБОР В УРОЧИЩІ «ЦЕРКОВЩИНА»: ХРАМ, СПОРУДЖУВАНИЙ УПРОДОВЖ СТОЛІТТЯ

Одним із результатів діяльності Музею історії міста Києва щодо музеєфікації Гнилецьких печер в урочищі «Церковщина» стало відродження тут православного монастиря. З метою захисту печер від неорганізованого відвідування та замахів на акти вандалізму 1999 року Музей уклав з чоловічим монастирем «Голосіївська пустинь» угоду про спільні заходи щодо охорони пам'ятки. Згідно з угодою голосіївські ченці здійснювали патрулювання біля входів до печер у дні можливої появи небажаних візитерів, а також відправляли регулярні богослужіння у підземній церкві. У 2000–2001 роках Міністерство внутрішніх справ України, якому належить розташований у «Церковщині» лікувальний заклад, передало Голосіївській пустині споруду недобудованого храму св. Миколая біля входу до печер: на момент передачі основний масив споруди використовувався як кінозал, цокольне приміщення — як господарське, північна двоповерхова прибудова — як приміщення адміністрації (нижній поверх) та бухгалтерії (верхній поверх).

Історія цієї споруди сягає початку ХХ століття і тісно пов'язана з долею Гнилецьких печер. Після передачі споруди, в її північній прибудові було облаштовано тимчасову домову церкву та келії, і в такий спосіб утворено монастирську філію, за церковною термінологією — скит. Відкриту на історичній території давнього Пречистенського Гнилецького монастиря та його наступника початку ХХ століття — «Скиту Пречистої» — нову обитель також було присвячено Різду Пречистої Богородиці. Незабаром постало питання про добудову споруди саме як храму, оскільки в радянський час її фасади набули рис стандартного корпусу і наприкінці ХХ століття нічим не нагадували зовні про первісне призначення. Добудова храму стала новою сто-

рінкою в історії «Церковщини» і супроводжувалася творчою переробкою — відповідно до нових умов — старих проектів будівлі, відшуканих у 1990-х роках співробітниками відділу «Київ підземний».

Коли 1900 року було прийнято рішення відродити обитель на місці давньоруського Гнилецького монастиря, одним з головних завдань призначеного до «Церковщини» ієромонаха Мануїла стало розчищення та укріплення печер. Першою видатною подією стало освячення 1905 року розширеного та укріпленого під час цих робіт печерного храму. Храм було присвячено преподобному Феодосію Печерському, який вважається засновником Гнилецьких печер. У спогадах отця Мануїла є багато слів про те, як незабаром з'явився намір побудови при печерах другого наземного храму — перший було збудовано в 1900–1902 роках на певній відстані від печер, на місці давньоруської мурованої церкви.

«Ніколи я не уявляв собі,— пише о. Мануїл,— щоб на цьому місці був храм, але мені висловив пророцтво про це дідусь уставника нашого лівого кліросу, брата Феодосія, він же батько нашого пасічника Петра, старець Палагута. Людиною він був вельми благочестивою і щорічно надсилав нам по 60–100 пудів хліба, хоча свого й не мав, а збирав по кривихтиці з людей. Перед освяченням печерного храму на честь преподобного Феодосія я надіслав йому запрошення приїхати до нас і разом з нами розділити нашу велику радість. Частково через хворобу, частково з інших обставин, він приїхати не зміг... Коли ж приїхав, то із сльозами казав він мені: «Вночі після освячення у вас храму преподобного Феодосія я бачив уві сні таке видіння. Бачу я, на печерний храм збираються з усіх кінців світлоносні юнаки, й у кожного з них спис у руках, а на списках по яскравій зірці, й зірки ці, як казав святий апостол Павло, одна від іншої відрізняються славою. Я дивився на них, не розуміючи, що б це було таке. Дивлюся — у джерела стоїть преподобний Феодосій Печерський і з ним старець Іона (спочивий 1902 року засновник Іонінського монастиря у Києві, духовний вчитель о. Мануїла — Є. К.)... Я підійшов до них та й кажу: «Отці святії, що то за світлоносні юнаки?» А преподобний Феодосій відповідає: «Сьогодні в скиту в Церковщині освячено храм препо-

добного Феодосія, а де стоїть полк юнаків, там буде побудовано собор» [1, с. 216–217].

Частину майбутнього собору було побудовано, мабуть, того ж року. Принаймні, на виданій монастирем 1905 року друкованої схемі печер зображено врізане у південно-західний схил печерного пагорба прямокутне у плані приміщення, від якого вглиб схилу веде один з печерних коридорів. Будівлю розділено на три частини: в центрі — вхід до печер, на північ — «Приміщення печерника» (мабуть, ченця або послушника, що наглядав за печерами), на південь — каплиця. Згідно з текстом брошури, яка містить друковану схему печер, у каплиці передбачалося невсипуще читання Псалтиря та молитов за упокій *«тут похованих»*, загиблих воїнів та всіх православних [2, с. 23]. 1907 року на тому самому схилі почалося будівництво собору. У перевиданій 1908 року брошурі план прямокутної будівлі виглядає західною частиною більшим за довжину будівлі, врізаної у схил на більшу глибину. Складається враження, що першу будівлю використали, як цоколь під західною частиною собору, а центральну та східну частини храму було закладено на штучній терасі, створеній 1907 року за рахунок додаткового зрізу схилу. На це вказує й те, що під центральною та східною частинами собору на схемі пунктиром позначено збережений печерний коридор. У брошурі, виданій 1908 року, опубліковано також вигляд західного фасаду майбутньої церкви [3].

Необхідність новобудови постала об'єктивно, про що також писав о. Мануїл: *«Православний народ, дізнавшись про відкриття в Церковщині давніх печер, у великій кількості потягнувся до нас в обитель, так що в головній нашій церкві Різдва Богородиці стало причащатися Святих Тайн по п'ятсот і більше прочан, а храм наш може вмістити лише близько трьохсот людей. А печерний храм такий замалий, що й взагалі скільки-небудь численого люду вмістити не може. Ця обставина спонукала мене закласти перед входом до печер нову церкву... Цеглу було приготовано, дозвіл від митрополита отримано, і план церкви було складено, а закласти храм було ні на що... В цей самий час до Церковщини приїхали з Петрограда дві доволі заможні бабусі: Катерина Гаврилівна Соболева і Ганна Миколаївна Касаткіна... Одна з них, Соболева, й задумала було*

мені допомогти, але тоді ж у її душу увійшов і сумнів, оскільки на цю справу слід було викласти не менш як 700 карбованців. І от, під час цієї душевної боротьби, у першу ж ніч, проведену нею в Церковщині, з'являється їй уві сні багато ченців і послушників, усі кланяються їй у ноги й в один голос благають: «Допоможіть, допоможіть, допоможіть!» Бідна бабуся прокинулася і так перелякалася, що усім тілом затремтіла... Скочила з ліжка і, як була, не встигнувши навіть умитися, захопила з собою 1500 карбованців і в душевному хвилюванні й зі сльозами на очах прибігла до мене і, поклавши гроші на стіл, почала класти земні поклони, кажучи крізь сльози: «Прийми, Господи, жертву оцю від раби Твоєї!..» [1, с. 150–153].

Храм передбачалося зробити двоповерховим, з трьома престолами: святителя Миколая (нижній), преподобного Серафима Саровського та преподобного Антонія Печерського (верхні). Посвяту головного престолу пояснює сам о. Мануїл: «Коли мені виконалося десять років, я побачив уві сні святителя Миколая Чудотворця, що стояв на облаці. Угодник Божий передрік мені все моє життя, але додав: «Ти слабкий на язик і не зумієш зберегти таємниці, тому мої слова від тебе віднімуться!» І дійсно, коли я вранці прокинувся, то нічого з прококуваного пригадати не міг. Тим не менше, видіння це справило таке сильне враження, що я його досі живо пам'ятаю»; «Угодник Божий — це моя дороговказна зірка. Я від самого раннього дитинства маю до нього глибоку віру», — казав також о. Мануїл [1, с. 13, 150–153, 216].

Розчистку схилу розпочали 5 липня 1907 року. Урочисті закладки відбулися 10 липня. Намір присвятити перший з верхніх престолів храму преподобному Антонію Печерському, ясна річ, був вмотивований тим, що цей подвижник вшановується як «батько» печерного чернецтва у Давній Русі, засновник Києво-Печерської Лаври, учитель преподобного Феодосія. Щодо посвяти другого з верхніх престолів о. Мануїл певний час вагався, але незабаром, у серпні 1907 року, він прийняв рішення: «З'являється мені уві сні преподобний Серафим Саровський, дає мені 350 карбованців і каже: «Це тобі на будівництво храму!» З цим я прокинувся... Того ж дня, після закінчення

Літургії, було відслужено молебень преподобному Серафиму. Не встиг я повернутися з храму до себе в келію й випити склянку чаю, як прийшов, дивлюся, до мене ієромонах Видубицького монастиря отець Петро й дає мені на побудову храму рівним рахунком 350 карбованців... Це було явним для мене знаменням небесним про те, що другий приділ має бути освячений великому Божому Угоднику й Чудотворцю, преподобному Серафиму, тим більше й тому, що мій старець Іона, який благословив мене на Церковщину, прожив поруч з преподобним Серафимом вісім років» [1, с. 153–154, 156–159].

1908 року було добудовано перший поверх зі стелею та чотирма колонами в інтер'єрі, проте подальше будівництво припинилося через участь о. Мануїла, на прохання селян с. Кочержинці Уманського повіту, у спорудженні там монастиря [1, с. 156–158]. Побудовану частину храму вкрили дахом і влаштували в ній тимчасову каплицю для постійного читання Псалтиря за спочилих ченців та благодійників [3, с. 21]. У каплиці поставили велику мідяну чашу з хрестом, у яку надходила вода з джерел урочища. Щодня влітку, після ранньої Літургії, братія правила водосвятний молебень [1, с. 156]. Хоча будівництво призупинили, ченці готували іконостас для собору, про що згадує один із відвідувачів Церковщини 1909 року. [4, с. 51].

1914 року облаштування основної частини Уманського монастиря було завершено, і о. Мануїл знову подбав про Миколаївський храм [1, с. 192–198, 214–217]. У брошурі про будівництво Уманського монастиря (1914) повідомлялося, що для продовження будівництва в майбутньому, 1915 року, вже замовлено будівельний матеріал [5, с. 6–17]. 23 листопада 1914 року «Скит Пречистої» звернувся до Києво-Братського монастиря (якому був підпорядкований) із проханням затвердити план собору [6, арк. 75]. Йшлося, очевидно, про змінений проект, оскільки в опублікованому 1915 року другому виданні брошури про Уманський монастир взміщено інший кресленник західного фасаду собору. В тому самому виданні повідомлялося, що братія відновила будівництво, та через світову війну доставка матеріалів припинилася. Тут-таки зазначалося, що приймання пожертв продовжується, і можна за певний внесок замовити гравірування власного імені на дошках, що будуть закладені під престол [7, с. 6–7, 20–21].

Співробітники діючої в Церковщині лікарні МВС розповідали, що, зі слів одного зі старожилів, на початку радянських часів на соборі можна було бачити бані. Можливо, на недобудованій церкві бані таки поставили, однак не ті, що мали бути встановлені згідно з проектами.

Крім брошур, збереглося ще кілька ілюстрацій собору — це фотосвітлини з колекції покійного схіархімандрита Серафима (Соболева; †2000). На одній світлині — бічний кресленник другого варіанту проекту. Дві інших — фото незавершеного храму в будівельних рихтуваннях: з північного заходу, на тлі вкритих листям дерев, та з заходу, на тлі засніженого схилу пагорба.

Завдяки масштабу на схемах печер, можна вказати деякі розміри храму: довжина з апсидою — 24,5 м, ширина без прибудов — 15 м, з прибудовами — 21 м, довжина прибудов — 13 м [3; 8].

Згідно з початковим варіантом проекту, над основним поверхом храму передбачалося звести хрестовидну в плані надбудову з восьмигранною наметовою банею і чотирма маківками на раменах планувального хреста. Висота споруди до верхньої точки головного хреста (якщо її визначати за допомогою схеми печер) мала сягати 34 м, а без бані — 21 м [5; 3, с. 19; 9, с. 20; 8, с. 26; 10]. Змінений проект планував зведення складніших бічних прибудов (світлини показують, що ці прибудови вже існували, коли був готовий перший поверх собору); ширина храму з прибудовами мала становити 25 м (нині — західний фасад має довжину 24,5 м); на кутах прибудов передбачалося спорудження наметових завершень; головна надбудова храму мала бути квадратною у плані, з п'ятьма цибулевидними банями; заввишки храм мав сягати близько 44 м, без бань — 25, без надбудови та наметів — 17; проект передбачав також прибудову з півночі двоповерхового корпусу [7, с. 7]. Відомість про монастир за 16 січня 1918 року згадує цей корпус і каже, що в ньому живуть «печерники» та діє бакалійна лавка [11, арк. 8 зв.].

За радянських часів уздовж вівтарної стіни побудували іншу — для гідроізоляції. Між будівлею і схилом пагорба утворився курдонер, вівтарна стіна перетворилася на підпірну і опинилася просто неба. На момент передачі будівлі Голосіївській пустині, західний та бічні фасади були вкриті плиткою радянсь-

ких часів. Саме зібрані Музеєм історії міста Києва матеріали початку ХХ століття підтвердили — на запит з МВС — факт початкового культового призначення будівлі.

Ключі від будівлі було передано ченцям 6 січня 2001 року. 9 січня до келій прибули перші насельники новостворюваного скиту. Після цього, упродовж наступного року, у різних кімнатах влаштовувалися тимчасові домашні церкви, але Різдво Христове 2002 року братія та парафіяни вже зустрічали у колишньому кінозалі, переобладнаному під великий храм. Сюди було перенесено іконостас та начиння з церкви Спаса на Берестовому, яку взимку 2001–2002 років закрили на тривалу реставрацію і настоятеля якої було прийнято до Голосіївської пустині і призначено скитоначалником «Церковщини».

У 2003–2005 роках монастир здійснив капітальний ремонт будівлі. Після зняття радянської плитки виявилось, що фасади дуже постраждали: виступи фігурної цегельної кладки збито, стовпчики між парними вікнами вибито, склепінчасті верхи вікон закладено цеглою, будівля має багато розколин, зокрема від дії зсуву на схил пагорба. Під час ремонту коробку будівлі було укріплено поясом з металевих балок, вікна перероблено (на місці парних зроблено одиночні, але знову склепінчасті), фасади потиньковано, у цілому відтворено архітектурну стилістику початку ХХ століття.

Усвідомлюючи небезпеку тиску на печерний схил у разі добудови собору за проектом, монастир вирішив обійтися без проектного другого поверху: дах радянських часів замінили таким чином, щоб він перекрив курдонер, ізолювавши від вологості початкову вівтарну стіну та увінчався банею, яка стилістично відповідає першому проекту, а до бічних фасадів було прибудовано входові вежі з наметами — за мотивами другого проекту (вежі, однакові за висотою і формою наметів, однак, відрізняються архітектурою фасадів верхнього ярусу, зокрема у південній вежі влаштовано дзвіницю, але така асиметрія лише збагатила храм). Зі сходу курдонер перегородили стіною, під дахом зробили мансарди, збільшивши площу корисних позарамових приміщень.

Відмова від проєктованих на початку ХХ століття надбудов не лише зберегла схил, а й врятувала і неурбанізований істо-

ричний ландшафт урочища, оскільки, за наявності другого поверху і бань, хрести храму стояли б на рівні верхівки печерного пагорба і позбавляли б гирло урочища вигляду, притаманного тихій пустельній обителі.

В інтер'єрі збережено чотири круглі опорні стовпи, розібрано сцену, перегородки, навісну стелю та надбудови над підлогою колишнього кінозалу. Колишнє приміщення для кінопроекційної техніки перероблено на вівтар, у стіні між ним та основним приміщенням зроблено три отвори для Царських врат та бічних дияконських дверей. При цьому роль вівтарної східної стіни виконує збережена радянська — колишній курдонер за нею продовжує діяти як гідро- і теплоізоляційний буфер з боку схилу, а також використовується під господарські приміщення. У цокольному приміщенні було виявлено (2003) замуrowаний вхід до печерного коридора, але цей коридор виявився відрізанним від пагорба фундаментами радянської стіни курдонера та завалений у східній частині. Після відкриття, західну частину коридора було включено до складу цокольного приміщення, а прохід до східної — замуrowано.

Урочисте освячення престолу храму відбулося 30 грудня 2005 року. Але й пізніше було продовжено оздоблення храму новими іконами, іконостасом, розписами стін і стелі. Будівлю, зведення якої розпочато 1905 року (якщо врахувати цокольне приміщення та час пророцького видіння про собор), було закінчено рівно за століття по тому. Пророцтво — збулося. Перерва у будівництві скоректувала вигляд храму, вплинула на прийняття остаточного рішення, позитивного для збереження ландшафту урочища і печер. Факт столітнього будівництва храму та його оригінальна архітектура збагачують сакральний простір Києва новою довершеною святинею із самобутнім образом і долею.

Джерела:

1. Киевские подвижники благочестия.— т. 3.— Киев, 1994.
2. *Троїцький Іоанн*, священник. «Скит Пречистія» у печері Преподобного Феодосія Печерського.— Киев, 1905.
3. *Троїцький Іоанн*, священник. «Скит Пречистія» у печері Преподобного Феодосія Печерського.— Киев, 1908.
4. *Щуцький М. М.* «Скит Пречистія» у печері Преподобного Феодосія Печерського.— Киев, 1911.

5. Дополнительный краткий очерк по постройке храмов в скитах: Пречистыя в «Церковщине» и в отделении его близ г. Умани.— Киев, 1914.

6. Переписка Скита «Пречистые» в Церковщине с [Киево-Братским] монастырем и Киевской духовной Консисторией о сборе пожертвований... (1914–1915).— ЦДА, ф. 168, оп. 2, спр. 147, на 119 арк.

7. Дополнительный краткий очерк по постройке храмов в скитах: Пречистыя в «Церковщине» и в отделении его близ г. Умани.— Киев, 1915.

8. *Троицкий Иоанн*, священник. «Скит Пречистыя» у пещеры Преподобного Феодосия Печерского.— Киев, 1913.

9. *Троицкий Иоанн*, священник. «Скит Пречистыя» у пещеры Преподобного Феодосия Печерского.— Киев, 1909.

10. *Щуцкий М. М.* Церковщина // Исторический Вестник, т. СХХI.— СПб.— 1910.— С. 222–264.

11. Дело об отделении Скита Пречистыя в «Церковщине» и преобразовании его в самостоятельный монастырь (1918).— ЦДА, ф. 127, оп. 874, спр. 79, на 30 арк.

Олександр КУЧЕРУК,
Музей Української Революції 1917–1921 років

ДО ІСТОРІЇ НАПИСІВ НА ПАМ'ЯТНИКУ БОГДАНОВІ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ У КИЄВІ

Історія спорудження пам'ятника гетьманові України Богдану Хмельницькому у Києві добре відома. Перші наміри спорудити пам'ятник виникли в урядових колах на початку 1840-х років, як своєрідна реакція на придушення польського повстання 1839–1940-х років. Мовляв, гетьман Б. Хмельницький боровся проти поляків, був союзником Москви проти Польщі. Недавном у проєкті пам'ятника, розробленому художником М. Мікешиним, постать гетьмана на коні височіла над трьома полеглими фігурами — двоє поляків (шляхтич і католицький священник) і єврей (у тогочасному сприйнятті євреї до Російської імперії потрапили саме через Польщу). Постамент мали прикрашати три рельєфи — битва під Збаражем, козацька рада у Переяславі та сцена урочистого в'їзду Б. Хмельницького до Києва.

На противагу поверженим постатям «ворогів», на передньому плані біля підніжжя постаменту мав сидіти кобзар в оточенні великороса, малороса і білороса, згідно з тогочасною ідеологічною доктриною — складових єдиного «русскаво» народу. Проєкт був затверджений царем лише 1869 року, коли справа польського повстання вже не сприймалася так гостро.

З огляду на яскраво виражений русофільський та «єдінонеділімчеський» характер пам'ятника в українському суспільстві, та й не лише українському, гроші на зведення пам'ятника мало хто хотів і давати.

Зібраних коштів ледве вистачило на виготовлення лише головної частини пам'ятника — кінного вершника. На решту, навіть на постамент, грошей не було. Скульптуру відлили у Петербурзі аж 1879 року і перевезли до Києва, де вона ще сім років простояла у дворі Присутственных місць (нині — вулиця Володимирська, 15). Пришвидшити справу вдалося завдяки рішення відкрити пам'ятник у рамках святкування 900-ліття хрещення Русі. Граніт для постаменту використали той, що залишився від будівництва ланцюгового мосту через Дніпро. У процесі зведен-

ня постаменту, замість невиконаних скульптурних рельєфів, вирізьблено три написи російською мовою: на чільній стороні — «Волим под царя восточного, православного», з правого боку (у бік Хрещатика) — «Богдану Хмельницькому — единая неделимая Россия» і з лівого (у бік Львівської площі) — «1654–1888». Ці дати сприймалися, як дати життя і смерті гетьмана, виходило, що він прожив 224 роки. Насправді ж, перша дата — то рік приєднання України до Росії, а друга — рік спорудження пам'ятника.

Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 11 липня 1888 року.

Думки про художню вартісність пам'ятника не були однозначними, однак з плином часу усі звикли до нього, і нині пам'ятник гетьманові Богдану Хмельницькому є одним зі своєрідних символів української столиці.

Після розвалу Російської імперії та утворення Української Народної Республіки написи на пам'ятнику вже сприймалися анахронізмом і як національна образа. Українська влада поступово набирала сили, держава зміцнювалася, необхідно було впроваджувати власні символи, ліквідувати старі, насамперед ті, що стосувалися кількавікової російської влади над Україною. Міністерство внутрішніх справ (міністр М. Ткаченко) підготувало доповідь «Про ліквідацію пам'ятників самодержав'я» і подало його 25 квітня 1918 року на розгляд Ради Народних Міністрів. У документі йшлося про те, що у Києві є кілька пам'ятників, збудованих російським урядом, аби демонструвати політичне поневолення України. До таких пам'ятників Міністерство, передусім, віднесло пам'ятник Миколі I у парку навпроти університету (нині на цьому місці пам'ятник Т. Шевченку), Олександрові III (нині тут вхід до парку за Національною філармонією), Іскрі і Кочубею біля Арсеналу (на його дещо зміненому постаменті згодом було встановлено гармату, з якої війська УНР обстрілювали завод Арсенал, звідки більшовицькі загони вели бойові дії проти української влади у січні 1918 року, намагаючись тим самим допомогти червоним російським військам на чолі з Муравйовим оволодіти Києвом) та рештки пам'ятника колишньому російському прем'єру П. Столипіну. Скульптуру Столипіна ще за влади Тимчасового уряду скинула народна стихія, а постамент зі скульптурним антуражем у вигляді жінки-

Великоросії та богатиря стояв доти, доки комуністична влада, утвердившись, встановила на цьому місці пам'ятник своєму кумирові К. Марксу, щоправда і він довго не простояв.

Пропонувалося зазначені пам'ятники ліквідувати, а металеві частини *«мають піти на фармати та на гроші»*. Розглядалася можливість розібрати пам'ятники, а скульптури, або лише погруддя, зберегти при міському музеї. Слід зазначити, що з усіх імперських монументів найбільше пощастило пам'ятнику Миколі I (стояв на місці нинішнього пам'ятника Т. Шевченку), скульптура збереглася в одному з київських музеїв.

Ухвалу уряду прийнято 25 квітня 1918 року, а вже 29 квітня стався державний переворот і, замість республіки, створено Українську Державу на чолі з гетьманом П. Скоропадським, і виконання постанови республіканського уряду фактично було реалізовано наступними урядами.

Українська офіцерська спілка «Батьківщина», головою якої був генерал О. Греків, і до якої входили старшини, що з тих чи інших причин не отримали посад у гетьманській армії, звернулася до Ради Міністрів з пропозицією відзначити 10 липня 1918 року пам'ять гетьмана І. Мазепи. Влада досить прохолодно поставилася до цієї акції, тож головну роль у підготовці до вшанування гетьмана І. Мазепи взяло на себе земство, яке на той час очолював С. Петлюра (через два дні після відзначення пам'яті гетьмана І. Мазепи його буде заарештовано і ув'язнено). Передбачалося провести панахиду в Софійському соборі та мітинг і демонстрацію на Софійському майдані біля пам'ятника Богданові Хмельницькому.

І тут — найцікавіше! Учасник подій В. Андрієвський, який прибув до Києва з Полтави на Всеукраїнський з'їзд комісарів освіти, переповідає почуте від галицьких січових стрільців, з якими він жив у одному гуртожитку: *«як один із епізодів демонстрації — мають урядити урочисте розбиття гранітових слів, висічених на пам'ятнику Б. Хмельницькому [...] Наші хлопці прийдуть з молотками, по панахиді кинемося штурмом на пам'ятник і в одній хвилі луп-луп та й по «Єдиній Неділимой»»*¹.

---

¹ Андрієвський В. З минулого. Т. II. Від Гетьмана до Директорії. Частина друга: Гетьман.— Берлін, 1923.— С. 80–81.

Отож, зранку 10 липня Софійський майдан і двір монастиря були заповнені вщерть. За даними Державної варти, у заходах взяли участь до 10 тисяч осіб. Усіх охочих собор не міг умістити, тому панахиду правили на галявині біля трапезної Софійського монастиря. Київський митрополит Антоній Храповицький доручив відправити панахиду Черкаському єпископу Назарію Блінову. Співав хор під керівництвом К. Стеценка. Чекали на участь гетьмана П. Скоропадського, але він, пославшись на обставини, не прийшов. Після панахиди з промовами виступило кілька осіб, зоківно недавній член Центральної Ради В. Отамановський запропонував домагатися, щоб з Румунії було перепоховано біля Софійського собору прах І. Мазепи, а з Росії — кошового П. Калнишевського та наказного П. Полуботка.

Порядок забезпечували кінна варта з 40 військових, 125 козаків та 150 німецьких вояків.

Після молебня усі рушили до пам'ятника Богданові Хмельницькому, де мала відбутися акція ліквідації написів. Але виявилось, що про плани знищення написів стало відомо владі, і пам'ятник взяв під охорону німецький військовий підрозділ, переговори з німцями ні до чого не привели, намір збити написи на пам'ятнику здійснити не вдалося. По тому колона маніфестантів рушила до Михайлівського монастиря, а потім пройшла ще раз до Софії і після того усі розійшлися.

Внаслідок повстання у листопаді 1918 року на чолі з Директорією було повалено владу гетьмана П. Скоропадського та відновлено Українську Народну Республіку. Проведено вибори делегатів до Трудового Конгресу України, який мав би затвердити республіканський устрій та визначити напрями розбудови незалежної української держави. Конгрес також затвердив об'єднання Західно-Української Народної Республіки та Української Народної Республіки в єдину соборну державу. Акт Злуки — Універсал — вирішено було урочисто оголосити на Софійському майдані. На ці урочистості прибули тисячі людей, центром стало місце між Софійською дзвіницею та пам'ятником Б. Хмельницькому, саме тут розташувалися члени Директорії, учасники Трудового Конгресу, галицькі делегати. Текст Універсалу, щоб його могла почути якомога більша кількість людей, зачитували у чотирьох кутах площі. По тому відбувся

молебень та короткий мітинг, слід зауважити, що стояв добрячий холод.

Усе це дійство відбувалося навколо пам'ятника Богданові Хмельницькому, на якому залишалися старі написи, їх *«було недбало позаліпльовано вапном. Білі нерівні вапняні плями різали очі на сірому граніті пам'ятника»*²,— так писав учасник подій В. Андрієвський.

Можливо, справу з написами і вирішили б, але вже 2 лютого 1919 року місто захопили російські більшовицькі війська, Директорія і уряд перебралися до Вінниці.

План уенерівської влади про ліквідацію пам'ятників епохи царизму було продубльовано декретом Раднаркому УСРР від 7 травня 1919 року «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам». Декрет вийшов заднім числом, бо, готуючись до святкування 1 травня імперські пам'ятники було ліквідовано, на місці окремих встановлено нові. Так, на місці пам'ятника Олександру II встановили, використавши постамент, гіпсове погруддя Кобзаря (роботи скульптора Ф. Балавенського), його урочисте відкриття відбулося 1 травня 1919 року.

Тоді ж було ліквідовано два з трьох написів на пам'ятнику Б. Хмельницькому, рельєфні літери просто збили, залишивши самі камені на місці. Третій — «Волим под царя Восточного православного...» — просто не встигли, робота виявилася досить марудною і загайною.

Більшовики у Києві протрималися не довго, наприкінці серпня до міста підступили з Заходу Армія УНР, а зі сходу — російська добровольча армія. 31 серпня 1919 року Київ зайняла військова група Армії УНР під командуванням генерала А. Кравса, над будинком міської думи було піднято синьо-жовтий прапор. Та у другій половині дня до міста через Дніпро прорвалися білогвардійські війська генерала М. Бредова. Київ було поділено між двох сил. Почалися сутички, ситуація особливо загострилася після того, як росіяни почепили свій триколон на думі поруч з українським прапором. Українські війська, що прибули

---

² Андрієвський В. З минулого. Т. II. Від Гетьмана до Директорії. Частина друга: Гетьман.— Берлін, 1923.— С. 102.

для проведення параду з нагоди визволення Києва, не змогли того стерпіти, і російський прапор демонстративно був зірваний козаками і кинутий під копита коней.

Сталося так (в причини не вдаємося), що того ж дня генерал А. Кравс дав наказ українським частинам залишити Київ і відійти у бік Фастова, містом повністю заволоділи білогвардійці. Вони одразу взялися заводити свої порядки. Серед іншого, у ці дні було зруйновано пам'ятник Тарасові Шевченку, погруддя було розтрощено, за збігом обставин збереглася фотографія, як ілюстрація українофобства російських білогвардійців.

Реакція суспільства примусила «головноначальствующого» Київської, Чернігівської та Харківської губерній генерала В. Май-Маєвського 11 вересня видати наказ, згідно з яким приписувалося військовому губернатору Києва, генералу Н. Бредову, провести розслідування у справі зруйнування пам'ятника Т. Шевченку: *«Наказую військовому губернатору міста Києва генералу Бредову зробити розпорядження про суворе дізнання в цій справі із притягненням винних до законної відповідальності»*³.

Щоправда, невідомо чи було проведено таке розслідування, бо жодного повідомлення ні про обставини ні про осіб, що були причетні до акції, не оприлюднили.

Іншим наказом «головноначальствующий» генерал розпорядився до 8 вересня відновити міський герб з Архистратигом Михайлом на київській думі. Це розпорядження було виконано вчасно.

13 вересня військовий губернатор генерал Н. Бредов, підписав наказ № 13 про відновлення дореволюційних написів на пам'ятнику Б. Хмельницькому: *«відновити усі написи на пам'ятникові Богданові Хмельницькому, що знищені блюзнірською рукою ворогів російської державності»*⁴.

Як повідомляла 21 вересня 1919 року газета «Киевская мысль», роботи з відновлення написів на пам'ятнику Б. Хмельницького, які було доручено провести міській думі, розпочалися. Але справа виявилася досить копіткою. Роботи можна було провести у два способи — або зняти камінні плити і відновити

---

³ Киевская жизнь.— 1919.— 29 серпня (11 вересня).

⁴ Киевская жизнь.—1919.— 31 серпня (13 вересня).

написи у майстерні із застосуванням механізмів, або влаштувати рихтування та нанести текст на місці. Стало зрозумілим, що швидко це не зробиш. Бракувало не лише грошей, важко було знайти кваліфікованих майстрів. До того ж, поступово, але відчутно погіршувалися справи на фронтах. Отже, міська влада не змогла виконати наказ і відновити написи на пам'ятнику Б. Хмельницькому.

16 грудня 1919 року російські білі сили були витіснені з Києва і до міста знову повернулися більшовики, але 6 травня 1920 року, внаслідок спільних дій української та польської армій, залишили місто. Українська влада протрималася лише до 26 червня 1920 року, відтоді більшовики надовго запанували у місті й Україні.

А тим часом справа з написами на пам'ятнику Б. Хмельницькому залишалася у тому самому стані, тобто лише один з трьох «єдинонеделімчеських» написів залишався на своєму місці — «Волим под царя восточного православного».

Про останній напис знаходимо повідомлення у щоденнику колишнього члена Центральної Ради, генерального секретаря міжнаціональних справ у першому українському уряді, академіка С. Єфремова. Він розповідає, що 6 лютого 1925 року при зустрічі з недавнім ректором Архітектурного інституту Д. Дяченком почув від нього, що *«йому звелено зняти з пам'ятника Хмельницькому напис «Волим под царя восточного православного» і натомість накувати ... вірш Демяна Бедного. Ініціатива Гринька: сам прислав листочок з календаря з тією пошлятиною»*⁵.

(Згаданий Г. Гринько — колишній лівий есер, боротьбист, на той час — голова Київського губернського виконкому та водночас голова Київської міської ради).

Д. Дяченко радився з С. Єфремовим, який все ж напис дати на пам'ятник, бо пропозицію Г. Гринька він не сприймав серйозно, С. Єфремов порадив відповісти чиновнику, що текст Демяна Бедного задовгий і не поміститься на відведеному під напис місці.

Урешті-решт, бокові елементи постаменту пам'ятника Б. Хмельницькому, на яких розміщувалися тексти, замінено на

---

⁵ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929.– К., 1997.– С. 193.

два «безтекстові», а на чоловому камені вибито лаконічний напис: «Богдан Хмельницький 1888». Під час реконструкції Софійського майдану 1998 року було відновлено первісну огорожу пам'ятника. 2005 року поруч з огорожею пам'ятника встановлено пам'ятний знак (кам'яна брила) на честь обрання Великою козацькою радою гетьманом України тодішнього президента України В. Ющенка.

За роки свого існування пам'ятник гетьманові Богдану Хмельницькому «очистився» від ідеологічних нашарувань і став одним із символів столиці України.

Олена ПЛАКСІНА,
краєзнавець
м. Ірпінь

До 100-РІЧЧЯ КИЇВСЬКОГО ЖУРНАЛУ «ОГНИ»

В експозиції Ірпінського історико-краєзнавчого музею можна побачити дореволюційну фотографію, датовану 1891 роком. На ній зображено тендітну молоду жінку з маленькою дитиною на руках. Це — відомий на той час видавець та редактор Ольга Петрівна Прохаско, яка з 1906 року жила в Ірпені.

Ольга Петрівна з 1910 року випускала київську газету «Огни», а після її закриття стала випускати ілюстрований одноіменний щотижневий журнал, обсягом у 16 сторінок. Він мав рубрики «Киевская жизнь», «Трудовая жизнь», «Театр и искусство», «Мудрые мысли». У журналі друкувалися оповідання, психологічні етюди та фейлетони.

Саме в «Огнях» було надруковано перше оповідання Костянтина Паустовського «На воде» (№ 32, 1912). Ось як він згадує цю подію у своїй автобіографічній повісті: «В последнем классе гимназии я написал первый рассказ и напечатал его в киевском литературном журнале «Огни». Это было, насколько я помню, в 1911 г. С тех пор решение стать писателем завладело мной так крепко, что я начал подчинять свою жизнь этой единственной цели...». Це оповідання було надруковано під псевдонімом «Ба-

лагин». З цього приводу автор згодом напише: «Я написав новий розповідь... і відніс в редакцію журналу «Вогні». Редакція розміщувалася на Фундуклеєвській вулиці, во дворі, в маленькій кімнатці. Веселий, круглий чоловік... взяв розповідь, мільком заглянув в кінець і сказав, що розповідь йому подобається, але треба почекати редактора.

— Ви підписали розповідь справжньою іменем?

— Так.

— Напрасно! Наш журнал лівий. А ви гімназист. Можуть бути неприємності. Придумайте псевдонім.

Я покірно погодився, закресив свою іменем і написав замість неї «Балагін»...»

1913 року (№ 6) Ольга Петрівна надрукувала й оповідання студента другого курсу Київського комерційного інституту Ісаака Бабеля «Старий Шлойме». Ця публікація стала літературним стартом майбутнього письменника, журналіста, драматурга, якому в майбутньому принесуть популярність «Одеські розповіді».

Друкувався в «Вогнях» і Володимир Винниченко (№ 1, 1912), щоправда його оповідання «Голод» опубліковано в перекладі російською мовою.

Загалом журнал був російськомовним, але мав певні рубрики українською. Ольга Прохаско започаткувала рубрику «Українська життя», що перегукувалася із виданням «Українська життя», редактором якого був Симон Петлюра. В «Вогнях» ми можемо побачити і рекламні оголошення цього журналу С. Петлюри, в якому зазначалося, зокрема: «*Открыта подписка на*

КІЕВЪ.
28 Апрель 1912 г.

№ 18. Цена 3 коп.

ОГНИ

Подписная цена
за экземпляры газетно-журнального журнала
О Г Н И
съ доставкой и пересылкой.

3 К. Р. 1 К. 1 К.
По почте — 2 р. за год вперед, по 2 р. 50 коп. — 6 м.
По телеграфу — 2 р. 50 коп. — 6 м. и 1 рубль — 12 м.

Адрес редакции и издателя: Фундуксовская, 26, кв. 10. Телефон «Огней» от 1-го Октября на Терещаківському шоссе, 101. Издается с 12-го числа каждого месяца, за исключением случаев, когда приходится выпустить два номера в один месяц. Редакция не несет ответственности за содержание объявлений, статей и корреспонденции, публикуемых редакцией. Редакция не несет ответственности за содержание объявлений, статей и корреспонденции, публикуемых редакцией.

Группа сборщинок.
14000 района по клубу колхозников на о.п. «Валко митка».

1912 год на новый еженедельный журнал «Украинская жизнь». Журнал будет выходить на русском языке в обычном формате книжками размером 5–6 печатных листов. «Украинская жизнь» видит свою задачу в служении интересам и нуждам тридцатимиллионного украинского народа и ознакомлении общества с украинским национальным движением».

В № 17 «Огнях» за 1912 рік Ольга Прохаско опублікувала і статтю «Борець лихоліття» Гр. Гетьманецького, до двохлітніх

роковин смерті Бориса Дмитровича Грінченка, відомого письменника, вченого, публіциста. Стаття починалася віршем Б. Грінченка:

Говорють люде: не зітхай,
Чого нема, то й так нехай!
А я говорю: не зітхай,
Коли нема, — борись, придбай!

І далі зазначалося: «...Скільки у нас есть хороших, талантливых людей — письменников, народных трибунов, слова яких і думки йдуть в супереч з їхнім життям, з їхніми ділами!.. Борис Дмитрович не належав до таких двоїстих натур. Його слово, перш за все — його діло! Коли він говорить у своєму афоризмові: «борись, придбай», те, чого тобі бракує і що ти хотів би мати, то ця порада не зітхати, а боротись втілена була в саму істоту самого порадника — письменника...».

Крім цього, в «Огнях» друкувалися і статті самої Ольги Прохаско. Вони, переважно, стосувалися літературного огляду

подій. Наприклад, у № 31 за 1912 рік Прохаско надрукувала некролог *Николая Федоровича Анненського: «В Финляндии, близ Петербурга, скончался Николай Анненский. Это имя известно всей интеллигенции России, как имя одного из самых чистых, светлых людей нашего времени... Я видела Николая Федоровича два года тому назад — он доживал уже седьмой десяток, а глаза горели тем особым юношеским блеском — блеском веры в будущее и полной готовности всего себя принести в жертву, согреть для других — тем блеском, которым отличаются особо избранные натуры как бы рожденные для того, чтобы быть светочами среди окружающего серого мрака...».*

Такою ж «особо избранною натурою» була і сама Ольга Прохаско, яка у публікаціях відверто висвітлювала події свого часу. Вона піднімала питання дитячої смертності, наводила промови глашатих Думи, започаткувала юридичну консультацію. Звичайно, таке прогресивне видання не могло залишитися непоміченим. Прохаско було заарештовано. Із «Огни» № 27 за 1913 рік стає відомо: «Предписанием г-на Киевского Губернатора на редактора-издательницу журнала «Огни» О. П. Прохаско наложен штраф в 300 рублей. С заменой 2-х месячным арестом. Взыскание наложено за № 25 журнала, за статьи «По тюрьмам», «Об украинской рабочей газете», «В мире труда» и «Народные писатели». В виду невзноса штрафа О. П. Прохаско арестована».

Цей арешт був не першим і не останнім. Син Ольги Прохаско, Михайло, опублікував у журналі «Огни» свою статтю «По-

ОТЪ РЕДАЦИИ.

Губернатор-издательница журнала «Огни», О. П. Прохаско, за статью «Народные писатели» поименно № 27, по распоряжению Г-на Киевского Губернатора, подвергнута штрафу в 300 р. с 2-х месячной заменой ареста. Мы считаем, что если бы арест и заменен был бы на денежный штраф, то это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

ПОЧТОВЫЙ ЯЩИКЪ.

Губернатор-издательница «Старому другу Петлю» И. Я. и редакция «Огни» не считают себя обязанными отвечать на письма читателей. Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Письма изъ Петербурга.

4. 0 рабочей газете.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

Мы считаем, что это было бы справедливо. Но так как Прохаско не платит, то арест и заменен был на денежный штраф.

№ 1, 1 лютого 1912 г. 15

ОТКРИТІА ПОЛІСІАНА НА 1912 ГОДЪ
 на полісній території

"Українська Життя"

Державні вкрати вказують на державне право на обробку земель полісній території, а також на право власності на ці землі. Ці землі належать до державної власності, а їх обробка належить до державного контролю.

Полісній територія — це територія, яка належить до державної власності, а її обробка належить до державного контролю. Ці землі належать до державної власності, а їх обробка належить до державного контролю.

"УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК" — це орган державного контролю за обробкою земель полісній території.

Видатки на полісній території — це витрати на обробку земель полісній території, а також на інші витрати, які пов'язані з обробкою цих земель.

Полісній територія — це територія, яка належить до державної власності, а її обробка належить до державного контролю. Ці землі належать до державної власності, а їх обробка належить до державного контролю.

Видатки на полісній території — це витрати на обробку земель полісній території, а також на інші витрати, які пов'язані з обробкою цих земель.

Полісній територія — це територія, яка належить до державної власності, а її обробка належить до державного контролю. Ці землі належать до державної власності, а їх обробка належить до державного контролю.

Видатки на полісній території — це витрати на обробку земель полісній території, а також на інші витрати, які пов'язані з обробкою цих земель.

тешные роты», за що і його, Михайла Петровича Зарнічина, студента Київського Університету, і її, Ольгу Петрівну Прохаско, було заарештовано. Із документів, які зберігаються в Ірпінському музеї та в Центральному державному історичному архіві, стає відомо, що Михайло Петрович Зарнічин був учасником студентської сходки, яка відбулася 4 грудня 1910 року в приміщенні Київського університету, з приводу подій у Зарентуйській в'язниці. Зарнічина запідозрили у причетності до київської організації РСДРП, за що його було вислано до місць позбавлення волі та позбавлено усіх дворянських прав. Із заслання 25-річний Михайло зміг утекти, але його розшукали у Харкові та вислали до м. Саратова. Там він створив та очолив соціал-демократичний гурток. У вересні 1915 року він розповсюдив листівку зі зверненням «К сплоченню робочих в боротьбу против войны». За це 31 жовтня 1915 року Михайла знову заарештували. 1918 року його було убито. На той час йому виповнилося лише 28.

Сама Ольга Прохаско після революції разом із донькою Ольгою, яку удочерила ще в ранньому дитинстві, залишилася жити у своєму будинку в Ірпені.

Ользі Петрівні Прохаско (дівоче прізвище — Лобрі), уродженій дворянці, дружині полковника царської армії Петра Павловича Зарнічина, в Ірпені належало два будинки: № 38-А та № 40-А (за старою нумерацією) на вулиці Пушкінській. Право власності на них було завірене «купчими крестостями» від 1906 року та 1911 року.

і сьогодні. А ось ім'я сильної, високоосвіченної жінки Ольги Прохаско зникло з історії як нашого міста, так і Києва. Вважаю, що ім'я Ольги Прохаско має бути повернено історії.

Література

1. Історико-краєзнавчий музей м. Ірпеня, іменний фонд «О. Прохаско»;
2. Центральний державний історичний архів (ЦДА), ф. 274, оп. 1, од. зб. 3629 ч. 11;
3. Огни.– 1911.– № 1;
4. Огни.– 1912.– №№ 1; 3;17;31; 32;
5. Огни.– 1913.– №№ 6; 25; 27;
6. О. Плаксина. Знайомий та незнайомий Ірпінь.– Київ, 2011.
7. Вісті Приірпіння.–2011.– №1.
8. К. Паустовский. Далекіе годы.– К.: Днепро, 1987.– С. 244.
9. К. Паустовский. Собрание сочинений в восьми томах.– М., 1967.– Т. 1.– С. 6.

Олександр КОВАЛЕНКО,
провідний науковий співробітник
відділу «Київ в період 1917–1991 рр.»
Музею історії міста Києва

СТВОРЕННЯ ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЛКУ ІМ. ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

«Військо — це право нації на існування».

М. Міхновський

Ця публікація має на меті висвітлення історії та обставин створення у березні–червні 1917 року першої регулярної української військової частини — Першого українського ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку.

Ця, здавалося б, рядова подія місцевого значення на тлі масштабних революційних зрушень 1917 року, набула свого часу такого політичного резонансу, що питання про створення згаданого полку постало питанням всеросійського значення і вирішувалося на рівні Тимчасового уряду у Петербурзі упродовж тривалого часу.

Навколо цього питання вирували політичні пристрасті та принципи дискусії, яскраво відображені на шпальтах тогочасної преси. З огляду на те, що вона теж є своєрідним документом того часу, поглядом на події з боку очевидця, основну увагу у своїй роботі автор приділяє вивченню друківаних матеріалів найрозповсюдженіших київських газет 1917 року. Оскільки переважна більшість цих матеріалів дозволяє детально розглянути позиції різних сторін, послідовність матеріалів вперше вводиться у науковий обіг, автор свідомо подає їх у розгорнутому викладі, що дає можливість детально розглянути позиції сторін, послідовність їхніх дій, зміну поглядів і т.д.

Щодо коментарів про ці події, то перевагу надано висловлюванням і думкам безпосередніх учасників тих подій, викладеним у різний час у спогадах і інших друківаних працях.

Одразу після перемоги Лютневої революції по всій Україні постали осередки трьох різних політичних організацій. Це були:

1. Представники Тимчасового Уряду — губерніальні комісари, яким підпорядковувалося військо; до них приєдналися російська демократія та інтелігенція.

2. Центральна Рада, що постійно поповнювалася новими членами соціалістичних партій. З припливом людей основоположники Центральної Ради — помірковані члени ТУПу — почали потопати серед членів російських соціалістичних партій, що знесилювало Центральну Раду.

3. «Совет Рабочих и Солдатских Депутатов», що складався з большевиків, есерів та бундівців, серед яких у Київському Советі був лише один українець...

«Руська демократія — рада робітничих депутатів, рада військових депутатів, виконавчий комітет громадських організацій, студентська рада й ін.,— вважали це небезпечною для фронту, небезпечною для революції, небезпечною для миру всередині краю, небезпечною для демократії.

Українська демократія — Центральна Рада — не вбачала в цьому жодної небезпеки, а, навпаки, лише користь і для фронту, для революції, для демократії.

Руська демократія цілком щиро була переконаною (бо хотіла бути переконаною), що організація армії за національним принципом є абсолютно неможливою за технічних умов. Військові руські спеціалісти доводили це якнайкраще і найпереконливіше.

Українська ж демократія була цілковито переконаною (бо так само хотіла бути переконаною), що це зовсім можливо, і українські військові спеціалісти доводили це якнайкраще й найпереконливіше. Тому руська демократія, визнаючи, що, дійсно, піднялася стихія, не знаходила іншого виходу, як стиснути її, не допустити, не розуміти, заборонити»¹. Між цими трьома носіями влади точилася боротьба... Одночасно з розпадом армії у ній відбувався процес національного відокремлення: українці виявляли бажання створити окремі українські частини. Ініціатива українського військового руху належить відомому українському діячеві Миколі Міхновському².

¹ Винниченко В. Відродження нації.— К., 2002.— С. 78–79.

² Міхновський Микола Іванович (1873–1924) — політичний і громадський діяч, юрист. Народився у с. Турівка на Київщині. Один із зачинателів само-

9 березня 1917 року відбулося перше запротокольоване засідання Центральної ради. Того ж дня солдатами та офіцерами-українцями було оголошено про створення Тимчасової військової ради (голова — полковник Глинський). Газета «Киевская Мысль» повідомляє: *«Увага. 9 березня в 3-й аудиторії київського комерційного інституту (ріг Нестеровської та Бібіковського Бульв.) відбулося перше установче зібрання солдат, офіцерів, лікарів і військових урядників української національності.*

По обранню тимчасового комітету розглянутим було питання про утворення українського національного війська для боротьби з ворогом зовнішнім і підтримування тимчасового уряду од реакційних заходів прибічників скасованого царського уряду.

Тимчасовий комітет запрошує всіх вояків і причетних до війська українців прийти на велике віче, яке відбудеться о 7 год. веч. 11 березня в актовій залі київського комерційного інституту для обговорення справи в деталях.

Мають бути обговоренні ось які справи:

- 1) Утворення війська.*
- 2) Організація на ґрунті національної свідомості і єднання всіх українців, які вже нині справляють військову службу в армії*
- 3) Утворення бюро для інформації.*
- 4) Нові пропозиції.*
- 5) Вибори членів постійного комітету в справах утворення українського національного війська.*

Збори відкриті для всіх зацікавлених справою. Тимчасовий комітет»³.

стійницького руху в Україні. Лідер політичної організації «Братство тарасівців». Один із засновників РУП, очолював УНП. Редактор багатьох революційних видань. 1914 р. мобілізований до царської армії, підпоручик. У 1917 р. працював у Київському Військовому суді. Один з організаторів і голова т-ва «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка». Член УГВК, УЦР. Ініціатор та керівник сформування Першого українського полку ім. Б. Хмельницького. Ініціатор повстання полуботківців 18.07.1917 р. (04.07. 1917 р. ст. ст.), що мало на меті проголошення незалежності України. Після поразки повстання відправлений на Румунський фронт. Обстоював ідею необхідності створення регулярного українського війська. У 1918 р. підтримав гетьмана П. Скоропадського. 1919 р. заарештований більшовиками, згодом виїхав на Кубань... 1924 р. повернувся до Києва. Покінчив життя самогубством. («Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник».— К., 2001.— С. 297.

³ Киевская Мысль.— 1917.— 11 марта.— № 70.— С. 2.

Далі в цій самій газеті повідомляється: *«Украинский полк. Состоялся ряд собраний украинских офицеров, солдат, юнкеров, военных врачей и военных чиновников. В этих собраниях была принята резолюция:*

Принимая во внимание опасность, которая угрожает нам от внешних врагов и идя навстречу призыву временного правительства, от 9 марта 1917 г. о соединении всех сил народа и армии, украинское военное собрание постановило, независимо от регулярной армии, сформировать из добровольцев и свободных от военной службы «Охочекомонный полк», всех родов оружия. Избрать особый комитет для организации полка. Запись добровольцев проводится в помещении педагогического музея (Б. Владимирская), и канцелярии «Пресс-бюро». В украинский «Охочекомонный полк» принимаются лица всех возрастов»⁴.

16 березня 1917 року, в «День свята революції», у Києві відбулася масова маніфестація, в якій окремою колоною під жовто-блакитними прапорами взяли участь українські організації.

Того ж дня було скликано ширшу військову нараду залоги Києва і його околиць. Головою тієї наради обрано полковника П. Волошина, а до президії ввійшли сотник Сахно-Устимович, поручик М. Міхновський та хорунжі Ган і Лукіянів.

На нараді обговорено справу організації українського військового клубу та створення українського війська. Постановлено негайно відкрити у Києві, як окрему українську військову організацію, Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка. Після промови М. Міхновського, сприйнятої з великим захопленням, ухвалено одностайне рішення приступити до *«негайної організації власної національної армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й подумати про здобуття повної волі України»*, та постановлено розпочати організацію українських добровільних полків усіх родів зброї, а першому надати назву — Перший Український Козачий ім. гетьмана Б. Хмельницького полк.

Міхновський, за фахом відомий харківський адвокат, зі своїм помічником, сотником Ганом, за тиждень зорганізував Військо-

---

⁴ Киевская Мысль.— 1917.— 15 марта.— № 74.— С. 2

вий клуб ім. П. Полуботка⁵, самостійно уклавши для нього статут. Мета товариства — на підставі § 3 Статуту «гуртувати в одній сім'ї вояків, лікарів і військових урядовців української народності»⁶.

Одночасно з Військовим Клубом ім. П. Полуботка закладено Український Військовий Організаційний Комітет, що мав організувати українські військові частини, залишаючи ідеологічну частину організації національного руху серед війська Клубові. До складу Комітету ввійшли полковник Глинський, полковник Волошин, поручик Міхновський і хорунжий Павелко.

«В українских организациях. 16 марта состоялось заседание «Установчого зібрання українців вояків — козаків», на котором были подняты вопросы: 1/ об открытии украинского военного клуба, 2/ организации украинских войск и 3/ об украинской манифестации 19 марта.

...Первый вопрос об открытии военного украинского клуба вызвал очень живой обмен мнений, после чего было принято единогласное постановление об открытии клуба, как самостоятельной и отдельной украинской организации. Постановление было покрыто долго не смолкавшими аплодисментами и возгласами «слава». Избранное организационное бюро для про-

⁵ Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка — військова організація, заснована 16(29).03.1917 р. на нараді представників київського гарнізону. 18(31).03.1917 р. на засіданні клубу затверджено Статут, який розробив М. Міхновський. Згідно з ним, головною метою організації було згуртування всіх військовиків, лікарів, військових урядовців (українців за національністю) для створення національної армії та для продовження боротьби «за повну свободу України». Справами клубу керувала Рада, що складалася з 24 членів і 12 кандидатів. Очолював Раду М. Міхновський. Клуб відкрив свої філії на фронтах і по всій Україні. Перед місцевими осередками ставилися завдання сприяти зростанню національної свідомості шляхом розповсюдження брошур, часописів та відозв із закликом до військовиків-українців об'єднуватися в окремі національні Громади та встановлювати зв'язок із організацією. У травні 1917 р. за участі клубу сформовано 1-й український козачий полк імені гетьмана Богдана Хмельницького на чолі зі штабс-капітаном Д. Путником-Гребенюком. Під впливом членів організації відбулася українізація й інших військових частин. Члени клубу М. Міхновський та В. Павелко брали участь у підготовці Полуботківців до виступу 1917 р., внаслідок якого планувалося захопити владу в Києві й змусити УЦР проголосити незалежність України. (Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний словник.— К., 2001.— С. 414).

⁶ Історія українського війська.— Київ, 1994.— Т. 2.— Ч. 3.— С. 84.

ведения в жизнь вновь принятого постановления и качестве исполнительного органа [...] Вопрос об украинских войсках вылился в принятии постановлений о немедленной организации украинского войска, который должен в ближайшее время вылиться в комплектование «Охочеколонных полков» имени гетьмана Богдана Хмельницкого всех видов оружия. Детали организации разрабатывает «Український військовий організаційний комітет»⁷.

Згодом, у квітні 1917 року, на українському національному з'їзді сам Микола Міхновський так пояснив назву військового клубу: «Вопрос об украинском войске. С внеочередным заявлением выступает представитель от «українського військового товариства імені гетьмана Полуботка», дающий отчет о деятельности о-ва с начала революции и предлагающий членам съезда на местах содействовать комплектованию национальной добровольной армии Украины. Раздаются голоса: «Слава українському війську», долго не смолкают аплодисменты.

Стоящий во главе украинской армии добровольцев полк. Михновский произносит сильную речь. «Гетман Павел Полуботок, замученный Петром Первым, говорил: «Я умираю, але на страшному суді Бог розсудить Петра з Павлом». Этот суд наступил. Петра называют деспотом, а в честь Павла Полуботка мы знамя несем». Речь вызывает шумные овации»⁸.

16 апреля состоялось объединенное заседание исполнительного комитета совета объединенных общественных организаций, совета рабочих депутатов, комитета депутатов войск киевского военного округа, совета коалиционного киевского студенчества с участием главного начальника киевского военного округа ген.-лейт. Н. А. Ходоровича, начальника штаба ген. Бредова, представителей совета товарищества украинского военного клуба им. гетмана Полуботко, представителей организаций комиссии украинских добровольцев и др.

Поводом для заседания послужило требование собравшихся на этапном пункте 3.000 солдат-украинцев сформировать из них украинский полк и под украинским знаменем послать их

⁷ Киевская Мысль.— 1917.— 19 марта.— № 78.— С. 2.

⁸ Киевская Мысль.— 1917.— 9 апреля.— № 94.— С. 2.

на фронт. Предварительно вопрос был отдельно обсужден в военном комитете — депутатов войск киевского военного округа, советов рабочих депутатов, а также «Центральной Украинской Рады», исполнительный комитет которой был приглашен на объединенное заседание для разрешения в окончательном виде вопроса. «Центральная Рада» не явилась на заседание для разрешения этого вопроса, прислав лишь через члена исполнительного комитета А. В. Никовского свою резолюцию по поднятому вопросу.

После открытия заседания генералами Ходоровичем и Бредовым были сделаны сообщения о невозможности в настоящий момент по техническим причинам сформировать украинский полк.

Затем были положены принятые по этому вопросу резолюции.

Резолюция комитета войск киевского военного округа гласит:

«Комитет депутатов войск киевского военного округа, обсудив в заседании 15–16 апреля требование украинцев-солдат о сформировании из них самостоятельного украинского полка и относясь в принципе вполне сочувственно к возбужденному товарищами солдатами вопросу об организации украинских частей, постановили: 1/ признать, в виду надвигающихся в настоящее время, в ближайшие дни решительных боев, от которых зависит целость и свобода всей России, всякие переформирования частей войск не могут не отразиться на боевой мощи всей армии, 2/ признать, что формирование отдельного украинского полка потребует по техническим условиям значительного промежутка времени, тогда как в предстоящее время предстоит немедленное пополнение убыли в полках, 3/ признать, что формирование украинских частей может дать толчок требованиям выделения всех украинских элементов из общей русской армии, что может дезорганизовать и уничтожить боевую способность сплоченной армии перед решительными боями, 4/ признать, что вопрос о формировании украинских частей, требующий решения сложных технических вопросов, должен быть поставлен во всей широте на обсуждение фронтового съезда 20 апреля, 5/ в виду того, что

собравшиеся в Киеве солдаты — украинцы, около 3.000 человек, как и все могущие в дальнейшем образоваться группы солдат — украинцев, должны быть отправлены в общем порядке комплектования воинских частей и 6/ обратиться к киевской войсковой украинской раде с просьбой приложить все усилия к склонению 3.000 украинцев немедленно отправиться в армию в общем порядке»

Затем была оглашена резолюция комитета «Центральной Украинской Рады»:

«1/ Требование реорганизации армии и комплектования украинского войска из фронтовых частей комитет украинского совета не разделяет, 2/ решение вопроса о национальном территориальном принципе комплектования воинских частей представить на решение военного министра и верховного главнокомандующего, 3/ формирование совершенно новых частей может уже теперь происходить на основании национально-территориального принципа, 4/ в отношении 3.000 человек солдат, заявивших о своем настойчивом желании образовать украинский полк, комитет «центральной рады» находит, что желание это может быть удовлетворено. Причем пополнение полка должно идти только из запасных частей, а не по заявлению отдельных солдат»

После этого была оглашена следующая резолюция совета товарищества украинского военного клуба имени гетмана Полуботко, а также организационной комиссии украинских добровольцев. Резолюция эта составлена в следующих выражениях: «1)/ Из этих 3 тыс. человек образовать полк; 2)/ назначить специально украинскую дивизию, куда послать упомянутый полк; 3)/ образовать для пополнения этой дивизии запасную часть; 4)/ обратиться к высшему командованию в целях безболезненного, планомерного и постепенного проведения одноплеменности боевых единиц».

После оглашения резолюции представители совета рабочих депутатов, а также коалиционного совета киевского студенчества заявляют от имени своих организаций о присоединении к резолюции комитета депутатов войск киевского военного округа.

Член комитета депутатов войск киевского гарнизона унт.-оф. Васильчук излагает свое особое мнение, которое сводится

к тому, что он считает необходимым, в целях сохранения подвига и боеспособности армии идти по пути одноплеменности и предлагает из 3.000 украинцев составить украинский полк и немедленно отправить этот полк на фронт.

В заседании, между прочим, присутствуют делегаты 3.000 украинцев-солдат.

После сделанных заявлений начинаются продолжительные прения, принявшие очень оживленный характер.

Представитель организационной комиссии украинских дружин прапорщ. Ган, указывая на необходимость сформирования из 3.000 солдат украинского полка, в то же время заявляет, что ответственности какой бы то ни было комиссия на себя не берет.

Один за другим выступают представители совета рабочих депутатов, комитета депутатов войск киевского военного округа и коалиционного совета студенчества и призывают солдат-украинцев отказаться от своего требования, так как оно не только не осуществимо технически, но и представляет большую опасность для фронта, может внести дезорганизацию в армию и тем ослабить ее в борьбе с врагом. Почти все ораторы указывали, что они не только признают право украинцев на самоопределение, но и все меры употребят к тому, чтобы дать возможность украинцам самоопределиваться. И если они в настоящий момент возражают против образования из 3.000 солдат-украинцев, нарушивших дисциплину, специально украинского полка, то только потому, что считают момент не подходящим и опасным.

Сильные речи были произнесены представителем совета солдатских депутатов Таском, представителями офицерских депутатов поруч. Лепарским и капит. Карумом:

«К серьезному, вставшему перед нами вопросу,— сказал капит. Карум,— нужно подойти с открытым забралом и с честными глазами. Я удивлен резолюцией «Центральной Украинской Рады». В ней практически решение вопроса о 3-х тысячах украинцев-солдат находится в полном противоречии с принципиальной позицией Рады. Я считаю невозможным принимать решение ответственными общественными организациями в чрезвычайно важных вопросах под давлением кричащей толпы. Се-

годня 3.000 тисячи заставят вас ренить одно, завтра 5.000 — другое, послезавтра 7.000 тисячи — третье. Я требую гражданского мужества в наше тяжелое время. Если мы признаем организацию украинского полка невозможной, недопустимой, мы должны честно и открыто сказать это. И если мы в этом убеждены, пусть придут не три тысячи, а 50.000 — и мы будем утверждать то же самое! Мне хочется поставить вопрос прямо. Чем вызывается необходимость немедленного формирования украинского полка? Военными интересами? Но ведь здесь военные авторитеты сказали, что интересы войны требуют обратного, требуют не переформирования существующей уже системы организации армии, Может быть, полки нужны для Украины? Кто угрожает Украине? Ее свободе? Армия не угрожает, не угрожает ее самоопределению, ее национальным интересам ни русский пролетариат, ни русское буржуазное общество, ни русское правительство! Зачем же украинцам полк? Национальной гордости он ничего не прибавит, а дело военное может погубить, а тогда погибнет и свобода Украины⁹.

После многих еще речей и замечаний исполнительный комитет единогласно присоединился к резолюции комитета депутатов войск киевского военного гарнизона».

«І, Господи, як захвилювались, як загомонила, як замахла руками, принципами, докорами, метафізикою й революцією бідна руська «революційна» демократія! Скільки було виголошено жагучих промов на всяких зібраннях, засіданнях, мітингах з приводу «самочинного» сформування першого українського полку в Києві! Скільки резолюцій винесено з самими найреволюційнішими, найдемократичнішими й тим разом найгрізнішими словами! Подія струсила весь Київ, шугнула на Москву, ударила в Петроград, сколотила тамошні власті, завдала роботи телеграфістам, журналістам, партійним організаціям, раді міністрів.

А справа вся була в тому, що на київському етапному пункті зібралось біля 3000 запасних українців-салдатів, які постановили йти на фронт не по одиниці, а всім разом, од-

---

⁹ Киевская Мысль.— 1917.— 18 апреля.— № 99.— С. 2.

нією групою, сформувавшись у правильний полк, який і назвали «Першим полком імені Богдана Хмельницького»¹⁰.

По постановленню українського общества имени гетмана Полуботка, 18 апреля в Киеве состоялся украинский военный праздник «Перших Квіток». Около 1 часа дня, на Сырцеком поле начали собираться украинцы из различных частей войск киевского гарнизона и из солдат и офицеров, прибывших с фронта. Перед началом праздника, на Сырец прибыли украинцы-солдаты, объявившие себя украинским полком имени гетмана Богдана Хмельницького. Полк этот прибыл со своим избранным полковником — штабс-капитаном Путником-Гребенюком. Вся площадь, где собирались украинцы-солдаты, украсилась национальными флагами, портретами Шевченко, Павла Полуботка. На знаменах были надписи: «Хай живе славне українське військо», «Зійшло сонце України», «Хай живе автономія України» и другие.

Три оркестра военной музыки исполнили украинский марш. На празднике произнесен ряд речей по поводу современных событий и организации украинского полка.

Около 5 часов дня с Сырцекого поля началось шествие участников праздника. Военные украинские манифестанты прошли по Бибииковскому бульвару, Б. Владимирской улице, по Крещатику и направились ко дворцу»¹¹.

Известная уже читателям «Киевской Мысли» история с требованиями трех тысяч солдат возвращающихся на фронт, об образовании из них особого украинского полка осложнилась новыми обстоятельствами. Несмотря на постановление исполнительного комитета общественных организаций не предпринимать новых формирований, так как это представляет серьезную опасность для фронта, солдаты 18 апреля, около 7 час. веч. явились в комитет военных депутатов (во дворце) и заявили, что они уже явочным порядком образовали полк имени Богдана Хмельницького и избрали себе командира полка.

Солдаты явились в походном порядке, со знаменами желто-голубого цвета и портретами Шевченко. К солдатам выш-

¹⁰ Винниченко В. Відродження нації.— К., 2002.— С. 77.

¹¹ Киевская Мысль.— 1917.— 20 апреля.— № 100.— С. 2.

ли члены исполнительного комитета совета народных депутатов. Подполковник Отоцкий и военный чиновник Скловский выступили с речами, в которых заявили, что они сочувствуют идее образования украинского войска, но находят, что в настоящее время, в виду ожидающихся с минуты на минуту боев, комплектовать новые отдельные части в высшей степени опасно. После этого, намеревался выступить с речью председатель совета солдатских депутатов солдат Таск. Едва он начал говорить, как со стороны солдат раздались крики: «Долой его, он будет говорить против полка, арестовать его!»... Попытки заставить себя слушать не привели ни к чему, и Таск был уведен группой солдат и офицеров в сторону. Присутствовавшие при этом остальные депутаты, взволнованные происшедшим, обратились к солдатам с горячим призывом не чинить насилия над товарищем, желающим высказаться, и дать ему слово, тем более, что он — председатель совета солдатских депутатов, самое популярное и уважаемое всеми солдатами лицо и сторонник идей свободы, равенства и братства, как социалист и демократ. Слово убеждения на солдат не подействовало, и в защиту Таска выступил украинец Михновский. После его речи солдаты согласились выслушать председателя совета. Таск в горячей речи призывал солдат не нарушать дисциплины, не изменять делу революции, не восставать против организованного украинского общественного мнения в лице «Центральной украинской рады», высказавшейся против немедленного образования полка, и уехать на фронт в свои части. Оратор заявил, что он присоединился бы к требованию образования отдельного полка, если бы это требование было проведено через какие-нибудь организации, которым доверяет весь народ, а не захватным образом, анархически, как это сделали солдаты. Считая же, вообще, настоящее выступление контрреволюционным и губельным для русской свободы и, может быть, даже для России, оратор закончил призывом во имя свободной Украины и республики отказаться от безумной затеи и провозгласить «ура» в честь вольного украинского народа и волной Украины... Речь Таска была встречена молчанием.

В это время прибыл главный начальник киевского военного округа ген. Н. А. Ходорович, который также обратился к солда-

там с просьбой разойтись и обещал устроить совещание, на которое будут приглашены и делегаты от этих солдат. Генералу Ходоровичу была устроена овацья.

Солдаты, наконец, стали расходиться. Выборные от солдат и офицеры украинцы, вместе с прибывшим комендантом Цицовичем, комиссаром К. М. Оберучевым, генералом Н. А. Ходоровичем и другими отправились в главный зал дворца на совещание.

Отдельно от них на совещание собрались члены комитета военных депутатов. После двухчасовых горячих прений комитет вынес постановление остаться при прежней точке зрения. Это постановление было объявлено совещавшейся украинской делегации, причем члены комитета остались на этом совещании, не участвуя в прениях.

Совещание же продолжалось до 2-х часов ночи. Призывы К. М. Оберучева, генерала Цицовича и других лиц отказаться от своей идеи оказались тщетными. Делегаты заявили, что в киевском гарнизоне собрано еще несколько тысяч подписей солдат под требованием образования отдельных полков, и что необходимо считаться с фактом начавшегося движения.

В виду всего происшедшего, комитет депутатов войск киевского военного округа, по соглашению с советом рабочих депутатов, созывает сегодня, в 1 час дня, во втором городском театре экстренное объединенное собрание военных и рабочих депутатов»¹².

1 мая (18 апреля по старому стилю) в казармах на Большой Васильковской улице состоялось формирование «1-го Украинского гетмана Богдана Хмельницкого полка». Наименование войсковых чинов постановлено принять по образцу казачьих войск. Выбран совет казачьих депутатов в числе 12 человек.

Полк разбит на сотни по уездам. Ранжировка отменена, постановлено в строю группироваться по землячествам, родству, организациям и проч. Закончено формирование кадров пехотных, пулеметных, артиллерийских, кавалерийских и инженерных, численностью в 3.574 чел. Постановлено сформиро-

---

¹² Киевская Мысль.— 1917.— 20 апреля.— № 100.— С. 2.

вать части бронеавтомобильные и аэропланную. Организация обозов и лазаретов отложена до получения положенного штатного имущества. В основу формирования положены штаты, принятые в российской армии и улучшенные согласно боевого опыта текущей мировой войны. Выборы командиров сотен, батальонов и батарей организованы. Командиром 1-го украинского полка избран Д. М. Путник-Гребенюк.

Полковая рада приняла все демократические лозунги революционной России. По вопросу о войне рада приняла лозунг «война до победного конца под знаменем Украины». Полковая рада постановила: 1) Послать привет и выражение доверия временному правительству, государственной думе, совету солдатских и рабочих депутатов. 2) Приветствовать сверхдобрестную русскую армию, в рядах которой украинцы за сотни лет своей кровью скрепили и освятили братский неразрывный союз с Великой Россией, которая грудью своей добыла свободу для всех народов всероссийской федерации и дала Украине освященное право выступить против общего врага на арену мировой войны под своим знаменем. 3) Послать братское приветствие польским легионам, сербским, хорватским и другим славянским полкам, чешским батальонам и латышским батальонам...»¹³.

«Вопрос об образовании украинского полка. Вчера во втором городском театре состоялось многолюдное объединенное заседание войск киевского военного округа и совета рабочих депутатов. Собрание было целиком посвящено злободневному вопросу об образовании явочным порядком украинского полка имени Богдана Хмельницкого...

Заседание открывается обстоятельным докладом члена комитета военных депутатов г. Рябцева, подробно излагающего историю вопроса. Собравшиеся в Киеве солдаты-украинцы утверждали, что их не только 3000, что у них много единомышленников в разных городах и на фронте, которые только и ждут вести об образовании украинского полка, чтобы двинуться на Киев.

Нам — говорит г. Рябцов — стало ясно, что создается угроза всему фронту. Все военные части, где имеются украин-

---

¹³ Киевская Мысль.— 1917.— 21 апреля.— № 101.— С. 2.

цы, могут заколебаться, Целость армии может нарушиться, все украинцы потянутся сюда и может возникнуть серьезнейшая опасность для свободы России.

Комитет военных депутатов после долгих прений вынес известную резолюцию, в которой определенно заявил, что в данный момент сформирование 3000 украинцев в особый полк может дезорганизовать и уничтожить боевую способность армии перед грядущими решительными боями. На объединенном заседании нач. военного округа ген. Ходорович и нач. его штаба ген. Бредов выяснили вопрос и с технической стороны и доказали, что в данный момент технически невозможно формирование особых войсковых частей.

На следующий день ген. Ходорович отправил ген. Брусилову следующую телеграмму: «На киевском распределительном пункте собралось около 3000 солдат украинцев преимущественно дезертиров. Несмотря на все принятые меры отправиться в свои части не желают, требуя формирования в Киеве украинского полка и зачисления себя в таковой. Соглашаются отправиться, но как отдельный украинский отряд в специально назначенную фронтом украинскую часть.

Все меры воздействия исчерпаны. Придется применить или силу, или если будет признано возможным, укажите фронтовую часть, как украинскую, куда эти 3000 человек могли бы быть теперь же отправлены. Благоволите срочно ответить».

В ответ на это ген. А. А. Брусилов прислал на имя комиссара К. М. Оберучева, комитета военных депутатов и ген. Ходоровича следующую ответную телеграмму:

«Благоволите принять меры для объявления этим солдатам, что я не имею ни права, ни возможности формировать экспромтом новые полки, меня удивляет, что исполнительный комитет киевского военного округа бездействует. Очевидно, тут действует какая-нибудь провокация, которую нужно устранить».

В киевском гарнизоне достаточно военной силы, чтобы главный начальник округа совместно с вами привел в порядок бесчинства.

Украину одинаково защищают все войска фронта...»

После этого — продолжает г. Рябцов — в день праздника первого мая к дворцу подошли 3000 украинцев-солдат, кото-

рые потребовали, чтобы мы, военные депутаты, приветствовали их как организовавшийся уже первый украинский полк имени Богдана Хмельницкого. Понятно, что после принятой нами резолюции мы этого сделать не могли и обратились к украинцам, как представителям народа, как переодетым в серые шинели товарищам рабочим и крестьянам. Но им этого было мало. Им нужно было, чтобы мы тут же под открытым небом немедленно признали в них украинский полк и когда председатель совета солдатских депутатов Таск хотел обратиться к ним, они не дали ему говорить. И, если они не совершили насилия, то это было грань к насилию. А затем явился ген. Ходорович, который стал говорить какие-то мягкие слова, давать неопределенные обещания. И этой своей неопределенностью ген. Ходорович — тот самый ген. Ходорович, который накануне отправил ген. Брусилову телеграмму о дезертирах — привел к тому, что украинцы-солдаты стали приветствовать его, как своего генерала. А затем украинцы-солдаты послали во дворец генерала Ходоровича — того самого генерала Ходоровича, который только что получил приведенный выше ответ ген. Брусилова. А военные депутаты были при этом в стороне. Так отдельно они удалились на свое совещание, а ген. Ходорович, очутившись на другой стороне, устроил второе совещание с делегатами украинского полка. И на этом совещании ген. Ходорович продолжал оставаться на той же неопределенной позиции.

Сегодняшнему собранию предстоит решить два вопроса. Первый вопрос: как отнестись к тому, что в Киеве, вопреки постановлению общественных организаций, образовался явочным порядком первый украинский полк? Говорят, что это явление стихийное. Но какая это стихия — разрушительная или созидательная?

Второй вопрос — это отношение объединенного заседания к резолюции военных депутатов. Можно ли оставить солдат-украинцев в Киеве на 3, а то, как говорят специалисты и на 4 месяца, пока они не сформируются окончательно. Комитет военных депутатов не касается совершенно национального вопроса, а ставит вопрос только в узкой, чисто армейской плоскости. Мы полагаем, что во имя свободы России нельзя нару-

шать целостности армии, Враг один, и армия должна быть одна. А что если кроме украинцев начнут поднимать свои знамена и стяги и другие многочисленные народности России — и татары, и грузины, и другие? Не чувствуете ли вы, что в этом начало гибели нашей свободы? Я это чувствую».

Затем слово предоставляется приглашенным на заседание представителям украинских партий и организаций.

Представитель центральной украинской рады В. Винниченко (соц.-дем.) заявляет, что создавшееся положение очень беспокоит также и украинцев, которые тоже ищут выхода. Создание украинского полка — это явление стихийное, вызванное царизмом и вековым угнетением украинского народа. Украинцы питают недоверие даже к русской демократии, ибо за все время угнетения украинцев русская демократия проявляла чисто-отрицательное. (Аплодисменты одних. Крики других: неправда, неправда!!!). Несколько раз в госуд. Думе подымался невинный вопрос об украинском языке в народной школе, но госуд. Дума отвечала отказом.

Голоса: При чем здесь демократия?

Винниченко: А Родичев даже заявил: Нужно дать им украинскую школу, пусть сами себя дискредитируют.

Крики: При чем здесь Родичев? Какой Родичев демократ?

Винниченко. В ответе Родичева — ответ всей русской демократии.

(Крики «неправда! Правда!» Шум)...

Я с удовольствием слышу крики возмущения. В этом я вижу основу нашего схождения. Единственный выход — это отправить украинцев в виде отдельной украинцев войсковой части на фронт. В этом проявится признание национальной идеи, признание идеи украинского войска. Если вы это сделаете, все украинские организации берут на себя обязательство добиться того, чтобы с фронта не один украинец не убыл, чтобы комплектование дальнейших украинских полков производилось лишь за счет тыловых частей. Если вы этого не сделаете, вы пошлете на фронт 3.000 агитаторов, не удовлетворенных, больно задетых в своем национальном чувстве. И за последствия этого мы не ручаемся.

В заключение В. Винниченко оглашает следующее заявление от имени центральной украинской рады:

«В виду упорно циркулирующих в городе слухов, что украинская центральная рада, а также украинские организации принимали активное участие в агитации за формирование украинского полка из 3000 случайно собравшихся в Киеве солдат, комитет украинской центральной рады категорически опровергает эти слухи и со своей стороны заявляет:

1) Движение возникло совершенно стихийно без какого-либо участия организованной части украинского общества. Комитет центральной украинской рады произвел самое тщательное расследование и может с полной уверенностью сказать, что ни одна из киевских или провинциальных организаций никакой агитации ни среди этих «трех тысяч», ни вообще среди воинских частей не проводила.

2) Насколько удалось выяснить, создавшемуся течению среди солдат-украинцев способствовал главным образом всем известный факт о формировании на Украине и в России из поляков-солдат национальных польских частей. Этот факт дал очевидно толчок пробужденному революцией активному национальному самосознанию демократических масс и дал лозунг аналогичного польскому формированию национальных частей.

Этому же способствовала, по словам делегатов этих же «3000», неосведомленность воинского начальства на местах, которое отсылало из провинции в Киев солдат, заявляющих ему о желании присоединиться к украинским частям. Очевидно местные коменданты приняли слухи о предполагающемся образовании украинских легионов из добровольцев за свершившийся факт формирования украинских частей из призванных уже воинских чинов.

3) Считаясь с свершившимся помимо его ведома, участия и воли фактом, комитет украинской центральной рады в интересах успокоения в крае, в интересах обороны на фронте и укрепления революционных достижений, считает необходимым огласить в полном тексте резолюцию комитета центральной рады, принятую на заседании 15 апреля».

Резолюция украинской центральной рады гласит: «Что касается до 3000 солдат, которые случайно, без всякой агитации со стороны украинских организаций, по неосведомленности военных властей, собрались в Киеве и, по примеру польских

легионов, добиваються формування їх в український полк, центральна рада не видить ніякого вихода, як сформування з них українського полка і задоволення їх бажання відправити негайно на фронт в вигляді української військової одиниці. Інакше це стихійне рухання, не направлене в відповідальне русло, може викликати беспорядки в тилу і на фронті і тим пошкодити справі оборони і укріплення нового строю. Формування дальніших українських частин може виробитися тільки з запасних тилowych, а не фронтowych частин. Приналежні до фронтowych частин, котрі випадково очутилися б в майбутньому в Києві, не можуть претендувати на формування з них особлих українських частин. Образування особлих українських частин на фронті представляються бажаними, але в даний момент воно може бути вирішено вищими військовими властями»¹⁴.

«Дев'ять зборів Київського Губерніального Виконавчого Комітету. Засідання почалося позачерговою заявою представника Українського Військового Клубу, який прибув на збори спільно з представником української секції Ради солдатських та офіцерських депутатів, а також з представників від 3-х-тисячного гуртка воїнів українців, що пробувають на місці зборів війська.

Зміст заяви такий: «Український Військовий Клуб одержав дозвіл від військової влади організувати полк з українців-добровольців; але дозволу на заснування українських легіонів (на зразок польських) він ще не відібрав, хоча вже й має принципіальну згоду Гучкова та Попова. Тим часом, багато воїнів-українців з Київських полкових частин та частин інших міст звертаються до Клубу з проханням аби їх прийняли до Українських полків, і Клубові жоден раз доводиться відмовляти їм. Зараз до Клубу звернулись представники тих 3000 воїнів-українців, що перебувають в Києві на місці зборів війська, під час повороту з дому до армії. Дізнавшись від Клубу, що українські полки ще не заснуються Клубом, представники гуртка, з поради Коменданта, звернулись до Ради солдатських офіцерських депутатів з проханням аби вони поклопоталися

¹⁴ Киевская Мысль.— 1917.— 21 апреля.— № 101.— С. 2—3.

лись перед військовою владою, щоб з цих 3000 було засновано український полк, з офіцерами-українцями, українським найменням та національним прапором. До цього представники додали, що, коли їхні домагання буде задоволено, вони нині же згодні йти на позицію. Зважаючи на те, що офіцерські та солдатські депутати відмовили їм стати у допомозі, вони, як мешканці переважно Київщини, й звертаються до Губерніяльного Виконавчого Комітету, аби він вжив відповідних заходів. Разом з цим вони посвідчують, що не отримують харчування і не мають де ночувати. Представник Клубу зазначає, що не дістали згоди від Ради солдатських та офіцерських депутатів через те, що вони, либонь, мають на увазі,— як тільки б українські легіони було засновано,— то безліч би вояків потяглося з фронту до цих легіонів, це би дало можливість ворогові прорвати десь нашу заставу. Але ж на думку представника так гадати зовсім безпідставно, бо українська військова організація ніколи не йшла і не має наміру йти наперекір постановам головної військової влади. Тим часом скупчення людей на місці зборів війська, подібно цьому гурткові, може мати небажані наслідки. Через це й слід би було, аби це часткове питання (про організацію з теперішнього гуртка українського полку, а також загальне вирішення цього питання) було розв'язано в том розумінні, що й надалі будуть засновуватись українські полки. Отже представники й прохають Губ. Викон. Комітет, щоб він допоміг в цій справі.

Обміркувавши це питання, Комітет визнав: а) що Збори вважають таке становище загрожуючим; б) що Губ. Викон. Комітет зможе допомогти представникам гуртка та Клубу тільки тим, що звернеться до військової влади, але не розглядатиме подробиць цього питання; в) що допомагаючи розв'язати це часткове питання, треба клопотатись про те, аби було виділено вояків-українців в осібні полки з усіх частин армії; г) що, підчас одправки вояків на фронт, буває багато зловживань на шкоду солдатів; д) що для помешкання солдатів маютьяся бараки Земського та Городського Союзів і незайняті помешкання одного німецького підданця.

Збори ухвалюють: 1) Послати Військовому Міністрові мотивовану телеграму, щоб було виділено вояків-українців в осібні

частини, відповідно цьому випадкові; 2) Обрати двох осіб — членів Комітету за для поалагодження справи українського військового гуртка з Радою салд. і офіцерських депутатів та інших організацій Києва. 3) Прохати Губ. Комисара звернутись до Керовничого Округою, щоб було дано помешкання за для 3000 гуртка вояків-українців і давати їм продовольчій пайок. Представниками від Комітету в цій в цій справі обрано: О. Ф. Степаненка та М. М. Стасюка. Остаточне вироблення змісту телеграми збори відложили до слідуячого засідання»¹⁵.

Представник громади імені д. Ган, доложує зборам, що міський виконавчий комітет не звернув уваги на домагання вояків-українців і запропонував їти негайно на фронт, а тим часом справа ця дуже серйозна і домагання їх про утворення українського полку, задовольнити зовсім легко.

Врешті, збори визнали провину військової, яка допустила скупчення 3000 вояків на місті зборів війська і, щоб уникнути якихсь непорозумінь, — треба негайно вирядити їх на фронт під найменням «Українського полку» як вони сами цього бажають, остаточне ж формування їх в бойовий полк, повинно бути зроблено на фронті»¹⁶.

«Вчера в здании педагогического музея открылся украинский войсковой съезд, созванный по инициативе украинской центральной рады и комитета по организации укр. войска, из представителей украинских групп и организаций, фронтовых и тыловых военных частей, балтийского и черноморского флотов...

Съезд открывает председатель центральной украинской рады проф. М. С. Грушевский. [...] На очереди выборы президиума, по поводу которых разгораются страстные прения.

Представитель центральной рады В. Винниченко... предлагает от имени рады избрать председателем съезда представителя трех армий, служащего земского союза, известного писателя С. В. Петлюру.

Кандидатура С. В. Петлюры (соц.-дем.) встречается шумными аплодисментами.

---

¹⁵ Вісті Київського Губерніяльного Виконавчого Комітету.— Дев'яті збори, 1917 р.— 15 квітня.— С. 2–4.

¹⁶ Вісті Київського Губерніяльного Виконавчого Комітету.— 10 збори, 1917 р.— 17 квітня.— С. 11.

Председатель войскового клуба имени гетмана Полуботко поруч. Михновский (национал-демократ) протестует против кандидатуры Петлюры. Съезд — говорит Михновский — военный, во главе его должен стоять военный человек, а не человек штатский, каким является Петлюра.

Группа членов съезда предлагает избрать председателем съезда поруч. Михновский.

Против этого предложения возражает В. Винниченко, указывающий, что Михновский — адвокат, председатель небольшой организации — клуби Полуботко, сидит все время в Киве и на фронте никогда не был, а Петлюра — хотя и штатский человек, но все время находится на фронте и на съезд приехал также, как представитель фронта.

Группа делегатов, поддерживая поруч. Михновского..., указывают, что поруч. Михновский много содействовал созыву съезда. Между тем, центральная украинская рада, предлагающая теперь своего кандидата, ничего для созыва съезда не сделала.

В. Винниченко заявляет, что центральная украинская рада — это своего рода украинский парламент, избранный волею всего организованного украинского народа. Инициатива съезда выходила от рады. Но техническое выполнение этой мысли и организация были поручены радой соответствующим организациям и поэтому вопросы по поводу неудачной организации съезда — если только они будут — надо направлять по другому адресу.

Прения по поводу о председателе приобретают все более страстный характер. В результате предлагается компромиссное решение: — избрать не председателя съезда, а коллективный президиум, из которого на каждое заседание избирался бы особый председательствующий.

В состав президиума избираются С. В. Петлюра (от фронта), поруч. Михновский (от тыла), матрос балтийского флота Письменный (от флота) и В. В. Винниченко (от центр. Украинской рады)...

Программа съезда:

...4) планомерность проведения одноименности полков и войсковых частей на южном и юго-западном фронтах без ма-

лейшего вреда для существующей военной организации; 5) вопрос об офицерах командного состава полков, организующихся на основании 4 / 6) вопрос о пополнении полков и воинских частей, организующихся на основании 4, исключительно украинцами»¹⁷.

... В речах последующих ораторов... слышится горькая нота недовольства, временем пылкого возмущения по адресу временного правительства, совета рабочих и солдатских депутатов и русского общества. По мнению ораторов справедливые национально-политические требования украинцев в большинстве случаев остаются гласом вопиющего в пустыне, от украинцев требуют проявления общерусского патриотизма и совершенно игнорируют жгучие вопросы украинской действительности;

Попутно ораторы приводят ряд фактов, иллюстрирующих отношение русской Военной власти к идее украинизации армии в частности к организации отдельных украинских войсковых частей (Брусиллов), причем каждый раз указывается на примеры благосклонного отношения к организации в особенности польских легионов (которые широко комплекуются даже украинским малосознательным элементом, затем к организации латвийских и эстонских полков. Вспоминается неразрешенный до настоящего времени вопрос о 3000 украинских солдат, желающих идти на позиции под украинским знаменем. С настойчивостью ораторы подчеркивают тот факт, что Украина не была, как Польша завоевана, а добровольно присоединилась к русскому государству... и в настоящий момент очутилась в положении отверженного Лазаря. Как бы то ни было, теперь более чем когда-либо украинцы не хотят оставаться в этой унижительной роли...

...Выступление рядового, а затем командира (полковник Капкан) первого формирующегося украинского полка встречается взрывом долго несмолкаемых аплодисментов и возгласами: «Слава українському полкові!». Оба представителя объясняют, что украинский полк еще до настоящего времени не получил надлежащей санкции, что даже титул его «1-й украинский имени гетмана Богдана Хмельницкого полк» высшей

---

¹⁷ Киевская Мысль.— 1917 г.— 6 мая.— № 115.— С. 2.

военной властью не признан и что он пока именуется только «особым украинским полком», хотя в полку числится 3200 человек отборной боевой силы. Председатель съезда (Петлюра) поясняет, что в настоящий момент образована особая комиссия, которая намерена заняться вопросом расследования нежелательных осложнений, тормозящих санкцию этого полка со стороны высшей военной власти.

Успокоительное настроение вносит в собрание речь Винниченко, предлагающего умерить страсти и не вносить огня туда, где и без этого может вспыхнуть губительный пожар...

...Назначается перерыв, во время которой в залу съезда два конвойных вносят знамя украинского полка. Это вызывает взрыв энтузиазма»¹⁸.

«Первый украинский войсковой съезд постановляет: принимая с одной стороны во внимание, а) что принятая при старом, деспотическом режиме система формирования войск из разных национальностей основана на антидемократических принципах и связана с совершенно напрасной тратой народных денег и разбитием моральных сил национальностей; с другой стороны б) принимая во внимание, что утомленные за три года войны армии на фронте не имеют уже былой боевой мощи, что падает дисциплина и дух сопротивления, что поэтому делу обороны угрожает большая опасность,— украинский войсковой съезд признает необходимым как можно скорее начать борьбу с таким упадком духовной и реальной силы армии. Одним из действительных могущественных средств для подъема духа, для скрепления войсковых частей в одно целое, могучее тело — съезд признает немедленную национализацию армии на национально-территориальном принципе. В частности съезд объявляет необходимость украинской национальной армии. В этом деле съезд предлагает:

а) что в существующих военных единицах в тыловых частях все украинские воины, как офицеры, так и солдаты, должны быть немедленно выделены в отдельные части;

б) в военных единицах на фронте выделение должно производиться постепенно, в зависимости от тактических и других...»¹⁹.

¹⁸ Киевская Мысль.— 1917.— 7 мая.— № 116.— С. 2.

¹⁹ Киевская Мысль.— 1917.— 9 мая.— № 117.— С. 2.

«Украинский генеральный комитет.

Для практического осуществления принятых постановлений украинский войсковой съезд решает создать временный украинский войсковой генеральный комитет при центральной украинской раде, который будет вести украинскими военными делами и работать в тесном контакте с российским генеральным штабом.

Далее следуют резолюции более частного характера:

«...а) Все старинные украинские знамена, хранящиеся в различных государственных музеях Петрограда, Москвы и других городов, должны быть немедленно переданы, в Киев, в украинский национальный музей.

б) «Положение об украинском отряде» переданное 4 апреля сего года верховному главнокомандующему и 6 апреля военному министру — должно быть утверждено без промедления.

в) Первому украинскому полку, формирующемуся в Киеве, утвердить название: «Перший український імені Б. Хмельницького полк»; всех солдат и офицеров, записанных в этот полк в количестве 3400 человек признать принятыми в данный полк»,

Резолюция принимается всеми голосами против одного... В торжественной выносят знамя первого украинского полка с портретом Б. Хмельницкого. Представитель полка, знаменосец заявляет, что под этим знаменем полк «свои головы положит». Горячо приветствует съезд полковника первого украинского полка Капкана. С третьей резолюцией выступает от президиума В. Винниченко: «... украинский войсковой съезд, закладывая первый фундамент для организованной вооруженной силы украинской демократии, ставит себе своей главной задачей, чтобы украинская армия после войны сделалась армией народа (народной милицией), чтобы единственной целью ее существования и формирования была защита интересов и прав народа, а не господствующих классов, к какой бы нации эти классы не принадлежали...»²⁰.

В. Винниченко навіть і в цю мить марить в душі соціалістично-утопічних фантазій про «народну міліцію».

А тим часом військовий міністр О. Керенський проїздом на фронт через Київ, призначає на нову посаду свого однопар-

²⁰ Киевская Мысль.—1917.— 9 мая.— № 117.— С. 1.

тійця — есера К. М. Оберучева: «Товарищи солдаты и офицеры. Поздравляю вас. Старый друг народа, известный революционный деятель Константин Михайлович Оберучев — ваш главный начальник киевского военного округа...»²¹.

«Украинские корпуса на театре военных действий. В ставке главнокомандующего армиями юго-западного фронта ген. А. А. Брусилова состоялось совещание, на котором обсуждался вопрос об образовании украинских воинских частей. Совещание пришло к заключению, переформировывать в настоящее время армию совершенно невозможно, равно как и образовывать новые полки. В виду же настойчивого желания украинских общественных организаций видеть воинские части под украинскими знаменами решено «украинизировать» три армейских корпуса, находящихся на юго-западном фронте. В эти корпуса будет вливаться пополнения исключительно из украинского элемента до тех пор пока все три корпуса не будут состоять целиком из украинцев. А. А. Брусилев утвердил постановление, и на днях будет отдано специальное распоряжение по этому поводу. Все входящие в украинские корпуса воинские части будут иметь свои украинские знамена»²².

«По вопросу о формировании украинских войсковых частей от украинской центральной рады была отправлена делегация в составе двух лиц: полковника Поплавко и укр. соц.-демокр. Ткаченко. Эта делегация выехала из Киева в одном поезде с военным министром А. Ф. Керенским и новым начальником киевского военного округа К. М. Оберучевым. По дороге делегация имела возможность в течение двух часов беседовать с министром и в достаточной степени выяснить интересующий ее вопрос. Затем этот вопрос был детально обсужден во время аудиенции делегации у ген. Брусилова. Как военный министр, так и главнокомандующий юго-западным фронтом, по отзыву делегации, отнеслись к вопросу о формировании украинских войсковых частей вполне доброжелательно. Подробности переговоров уже возвратившейся из поездки делегации пока неизвестны. Сообщаем пока содержание присланной частным образом телеграммы:

---

²¹ Киевская Мысль.— 1917.— 13 мая.— № 120.— С. 2.

²² Киевская Мысль.— 1917.— 14 мая.— № 121.— С. 2.

«Военный министр утвердил 1-й украинский казачий им. Богдана Хмельницкого полк, как запасной, утвердил украинский войсковой генеральный комитет, ведающий и ответственный за все войсковые организационные комитеты. Главнокомандующий юго-западным фронтом назначил три корпуса для пополнения их украинцами»²³.

«Приказ по киевскому военному округу. 23 мая 1917 г.: Распоряжениями временного правительства даны ответы на пожелания, высказанные организованными украинцами относительно формирования украинского войска.

Утвержден состав украинского войскового генерального комитета, избранного на войсковом украинском съезде в Киеве.

Утвержден состав организационного комитета для формирования 1-го украинского полка и назначен наблюдающий за этим формированием. Разрешено формирование одного полка из добровольцев невоеннообязанных в кадре в 500 человек и, хотя полк укомплектован не добровольцами из невоеннообязанных, а солдатами, в большинстве, самовольно оставившими свои части, тем не менее военный министр, по соглашению главнокомандующим армиями юго-западного фронта, нашел возможным удовлетворить ходатайство съезда о признании этого полка «1-м украинским полком имени гетмана Богдана Хмельницкого», но при условии, чтобы до окончания войны не было дальнейших формирований войсковых украинских частей, на что дал согласие председатель центральной рады профессор Грушевский.

Разрешено украинцев-солдат направлять в особые три корпуса, для укомплектования их только украинцами...

...Выражаю уверенность, что организованные украинские силы, не заинтересованные, конечно, в том чтобы, движение приняло стихийный характер насильственных выступлений и не вызвало бы призрак гражданской войны, примут все меры к тому, чтобы, находясь в постоянном контакте со мной, вовремя предупреждали насильственные действия.

Главный начальник округа отставной полковник Оберучев»²⁴.

²³ Киевская Мысль.—1917.— 16 мая.— № 122.— С. 2.

²⁴ Киевская Мысль.— 1917.— 25.— № 129.— С. 2.

Ірина ПОПОВА,

старший науковий співробітник
відділу «Київ в період 1917–1991 рр.»
Музею історії міста Києва

ДЕЩО ПРО КИЇВСЬКІ «ЧЁРНЫЕ ДОСКИ» 1920 РОКУ

Загальновідомо, що газетні публікації є важливим джерелом вивчення політичних, економічних, культурних подій суспільства.

Крім того, газети мали і мають неабиякий вплив на формування необхідної для панівної влади чи опозиції свідомості масової аудиторії. Не винятком були і нечисленні, дозволені більшовицькою владою, періодичні видання, які друкувалися у Києві 1920 року. Тому, з метою глибшого і детальнішого вивчення історичних подій у Києві того часу було здійснено наукове опрацювання номерів газети «Известия Киевского Революционного Комитета. Вести Київського Губерніяльного Революційного Комітету».

Ця щоденна газета з настирливо-хронологічною чіткістю, відверто ідеологічною спрямованістю друкувала накази, розпорядження, статті та заклики чинної влади. Спектр інформації, що надавалася цією газетою, був вельми широкий, але на певну увагу (на думку автора) заслуговують «Чёрные доски» «Аттестационной комиссии».

«Чёрные доски» 1920 року суттєво відрізнялися від сумнозвісних «Чёрных досок» 30-х років, на які заносилися цілі села й райони, повністю ізольовані від зовнішнього світу «за невиконання плану по хлібоздачі», що стали одним із «інструментів» знищення частини населення України голодом.

«Чёрные доски» 1920 року з самого початку їх виникнення були спрямовані не на фізичну розправу, а на економічну і політичну ізоляцію буржуазії Києва. Київські «Чёрные доски» 1920 року виконували роль так званого «вовчого квитка» для прошарку міського населення.

У 1920 році Губревкомом міста Києва було створено так звану «Аттестационную Комиссию». Виникнення цієї комісії можна пояснити кількома причинами:

- по-перше, загостренням класової боротьби і потребою остаточного знищення ідеологічного ворога, яким вважалася буржуазія;

- по-друге, небезпідставним побоюванням можливого підриву радянської влади зсередини;

- по-третє, активним формуванням громадської думки, на-самперед спрямованої на виявлення ворогів радянської влади, а також намаганням переконати маси у абсолютній правоті дій чинної влади.

Газета «Вісті» № 28 за 25 січня 1920 року надрукувала таке: *«От Аттестационной Комиссии. При Губревкоме образована аттестационная комиссия. Она должна проверить состав служащих во всех советских учреждениях.*

Укрепление коммунистического строя, добытого ценою жизни сынов трудящегося люда, требует того, чтобы во всех органах рабоче-крестьянской власти были люди, соответствующие своему назначению и своей службой помогающие установлению порядка и продуктивности работы того учреждения, где они находятся.

В советских учреждениях не должно быть места тем, кто явно или либо под какой маской является врагом революции. Комиссия будет выметать тех, кому не место в органах, исполняющих волю революционного пролетариата и задачей которых является устройство жизни на новых началах.

Комиссия считает, что она с успехом сумеет выполнить свое задание, если все преданные делу революции придут ей на помощь. Она обращается к рабочим организациям, к рабочим и гражданам с просьбой сообщать ей о всех лицах, которые не достойны занимать места в советских учреждениях. Комиссия помещается в доме Ревкома, Крещатик 28 4-й этаж. Председатель Аттестационной Комиссии — Данильский. Секретарь — Цесарский»¹.

Надалі на своїх шпальтах газета «Вісті» друкує низку детальних розпоряджень, спрямованих на виконання завдань «Аттестационной Комиссии» при Губревкоме.

Оскільки окремим об'єктом дослідження були саме оригінальні тексти газетних публікацій, розпорядження «Аттеста-

---

¹ Известия.— 1920.— 25 января.— Ч. 28.

ционной Комиссии» подается повністю із збереженням оригінальної стилістики і орфографії.

«Аттестационная Комиссия при Губревкоме приступила наконец к своей деятельности. Пора! Советские учреждения засорены буржуазной пылью до такой степени, что невозможно больше терпеть. Значительная часть писем и статей, получаемая ежедневно редакцией от товарищей рабочих, посвящена этому вопросу. Понятно чувство жгучей обиды, которое испытывает всякий преданный работе — крестьянскому делу, когда он видит, с какой быстротой и лёгкостью, подхалимы буржуазии присасывается, к советскому аппарату, и даже не только присасывается, а даже умудряется занять самые «выгодные» места с пайком и довольствием, не имея при этом решительно никаких специальных знаний.

Для того чтобы работа аттестационной комиссии не превратилась в канцелярскую процедуру, необходимо заранее твёрдо установить её цели и средства. Цель не только в том, чтобы выловить десяток крупных прохвостов активных денюкинцев, пробравшихся в советские учреждения. Задача должна быть поставлена шире: очистить советский аппарат от той пыли, которая своей массой отравляет нашу работу. Надо открыть отдушину и создать такую тягу, чтобы эта пыль уносились целой струёй.

С первого дня Советской власти в учреждения хлынула масса буржуазной интеллигенции и просто буржуазии. Сюда входят бывшие советские служащие, которые при Деникине рыло топтали в грязь наше Красное знамя, сыновья и дочери людей зажиточных, которым советская служба нужна для сохранения поколебавшегося бюджета и для страховки на случай всяких непредвиденных возможностей, и наконец обывателя, которые Советской власти ничем не могут быть полезны. Может быть со временем, когда машина будет запущена в ход по настоящему, когда разовьётся советская работа, их можно будет использовать, хотя и с большой осторожностью. Но теперь в отношении к ним Аттестационная комиссия должна приложить максимум неуступчивости и непримиримости.

Для разрешения этой задачи обращение к партиям и гражданам с предложением сообщать о всех лицах, которые не до-

стойны занимать места в советских учреждениях — нельзя признать достаточным. Чтобы действительно проверить личный состав советских органов, надо опубликовать имена всех советских служащих для всеобщего сведения, раскрыв псевдонимы под которые прячутся страдающие дальновзоркостью советские служащие. Утаивание имени от органов контроля должно караться, как определённая контрреволюция.

Затем Аттестационной Комиссии должны быть известны адреса всех служащих, чтобы она могла во всех сомнительных случаях посетить служащего на дому; домашняя обстановка самый верный учитель.

В третьих, Аттестационная Комиссия должна предложить скомпрометированным советским служащим открыто заявить комиссии о своём прошлом, представив всё, что они могут сказать в своё оправдание. Предприниматели, жены бежавших денкинецов, повинные в белогвардейщине не активной, а только пассивной, поступят гораздо осторожней, если сами об этом заявят Аттестационной комиссии.

Советские служащие должны проникнуться сознанием, что работа в учреждении сама по себе отнюдь не является ликвидацией прошлых грехов. Наоборот, она их усугубляет, заставляя опасаться нового предательства. Для того, чтобы те, кто по трусости, малодушию или мелкобуржуазной уступчивости изменили Советской власти, могли доказать, что они к ней вернулись, нужны несравненно более веские доказательства, чем удостоверения о советской службе. Работа на опасных местах по тифу, тяжёлый физический труд по заготовлению дров может показать, что это раскаяние искренно. А бумажка за подписью, о чём она говорит? Разве только о том, что обладатель её достаточно приспособляем и юрок.

Чуждым Советской власти элементам, которые пошли в учреждения с целью взорвать советский аппарат, выгоднее открыто самим сказать о себе аттестационной комиссии, чем ждать пока они будут уличены и переданы суду Трибунала².

Про серйозність подібних намірів влади щодо знищення «антиреволюційних» елементів свідчить чітке і досить конкрет-

---

² Известия.— 1920.— 27 января.— Ч. 29.

не формулювання діяльності Головної Атестаційної Комісії, викладене в інструкції, вміщеній у газеті.

«Инструкция для Аттестационной Комиссии при Губревкоме.

§ 1. Главная Аттестационная Комиссия имеет своей задачей:

а) Контролировать личный состав всех без исключения Советских учреждений Киева и Губернии в политическом, социальном и качественном отношениях.

б) Расследование всякого рода жалоб на действия отдельных служащих Советских учреждений и их коллегий.

§ 2. Главная Ат. Ком. является основным отделом Губревкома и складывается из лиц, названных Губревкомом по представлению входящих в него партий и Ц.Б. Профсоюзов и Председателя назначаемого Губревкомом. Секретарь и Заместитель Председателя избираются Комиссией и утверждаются Губревкомом.

§ 3. Главная Ат. Ком. имеет право вызывать к себе для допроса или дачи объяснений каждого без исключений служащего советских учреждений, ответственных партийных работников и т.д.

§ 4. Члены и сотрудники Гл. Ат. Ком. имеют право: свободного входа во все Советские учреждения, контроля работы на местах, проверки книг, документов и пр. касающихся служащих, а так же имеют право распорядиться при посещении Сов. Учреждений о снятии с работы служащих, давая это распоряжение через заведующих отделами, при чём, не позже следующего служебного дня должно быть представлено письменное распоряжение от Гл. Ат. Комиссии об увольнении снятых с работы служащих.

§ 5. Решения Гл. Ат. Ком. могут быть обжалованы Губревкомом, причём до решения Губревкома, уволенные Гл. Ат. Ком. служащие не могут быть допущены к работе.

§ 6. Фамилии служащих, уволенных Гл. Ат. Ком. без права поступления на Советскую службу помещаются на «Черную доску» и опубликовываются в «Известиях» и др. местных газетах.

Примечание: Фамилии уволенных за сокращением штата на «Ч.Д.» не публикуются.

§ 7. О занесённых на «Ч.Д.» служащих Гл. Ат. Ком. сообщает Ревтрибуналу или ЧеКа.

§ 8. За приём на службу помещённых на «ЧД» местные Ат. Ком. предаются суду партии и Рев. Трибунала.

§ 9. «ЧД» должна быть вывешана во всех учреждениях на видном месте.

§ 10. Гл. Ат. Ком. учреждает местные Ат. Комиссии:

а) в каждом основном отделе Губревкома; б) в военных учреждениях Киева, имеющих вольнонаёмных служащих.

§ 11. Местные Аткомы состоят из трёх лиц: председателя, секретаря и члена комиссии и избираются на общем собрании служащих отделов (совместно с подотделами) состоящих членами партии входящих в Губревком.

Примечание: В состав Комиссии обязательно входит один из членов коллегии отдела.

§ 12. Местные Аткомы: а) Проверяют способ поступления личного состава служащих (по специальному ли приглашению, через биржу труда, по командировке партий, по рекомендации и т.д.) для чего аткомы требуют предоставления анкет служащих, удостоверений личности и пр. документы по мере необходимости, при чём должно быть обращено особое внимание на то, чтобы служащие не служили под чужой фамилией; б) Контролирует приём новых служащих и увольнения; в) Контролирует работоспособность служащих, также степень необходимости данного штата для выполнения всякого рода распоряжений Советских властей по отношению к служащим сов. учреждений.

§ 13. Местные Аткомы не вправе самостоятельно принимать и увольнять служащих, а обязаны руководствоваться пунктом 16.

§ 14. Приём новых служащих производится исключительно через Биржу труда по требованию заведывающих отделами.

§ 15. Посланные Биржей Труда служащие подают заявления местной Ат. Комиссии с приложением: карточки Биржи Труда, заполненной анкеты для служащих, паспорта или другого вида на жительство, явленного в милиции, и др. документа по усмотрению Комиссии.

Примечание: Члены партий, входящих в Губревком принимаются на службу на основании выдаваемых им Губкомами мандатов.

§ 16. Местные Аткомы передают все поступающие им заявления, анкеты и пр. со своими мотивированными заключениями в Гл. Ат. Комиссию на окончательные решения. Предгубревкома Иванов Секретарь Колин Председатель Гл. Ат. Комиссии — Данильский»³.

Отже, представлені у роботі «Распоряжения Губревкома» є важливими (на думку автора) документами щодо вивчення суспільно-політичних процесів, які відбувалися у Києві 1920 року. Процесів, що з них можна зробити висновок про появу і початок функціонування ще одного «карального» органу — «Аттестационной Комиссии». Київські «Аткомы» були наділені майже необмежаними правами і можливостями. Не дотримуючись жодних правових норм, безпідставно, за суб'єктивним рішенням Комісії, що складалася з трьох осіб, проводилися так звані, «чистки» різноманітних установ. Київські «Аткомы» встановили жорсткий контроль і тотальний нагляд за кожним службовцем, втручаючись як у професійну діяльність, так і в особисте життя будь-кого «из советских служащих».

Досліджуючи роботу «Аткомів» міста Києва слід підкреслити особливу інтенсивність і широкомасштабність їхньої діяльності. Як приклад, наводяться «Приказы и распоряжения от Главной Аттестационной комиссии», надруковані в газетах «Вісти» числа 57, 62, 68.

*«От Главной Аттестационной Комиссии при Губревкоме»
Приказ № 1*

1. На основании утверждённой Губревкомом инструкции главная Ат. Комиссия предлагает немедленно избрать местные Аткомы согласно пунктов 10 и 11 инструкции.

2. Протоколы об избрании местных Аткомов прислать в Главную Ат. Комиссию.

3. Сообщить немедленно в Главную Ат. Ком. постоянные адреса и № № телефонов местных аткомов.

4. Местным Аткомам немедленно приступить к исполнению своих обязанностей согласно инструкции.

---

³ Известия.— 1920.— 28 февраля.— Ч. 57.

5. Проверка личного состава служащих должна быть закончена Местными Аткомами: в учреждениях, насчитывающих до 500 служащих — к 6-му марта, а свыше 500 служащих — к 15 марта с.г.

Примечание: Материалы присылаются в Главную Ат. Комиссию. По мере проверки.

6. Все учреждения должны немедленно представить в Главную Ат. Комиссию списки служащих с указанием занимаемых ими должностей.

Председатель Гл. Ат. Ком. Данильский»⁴.

«Настоящим доводится до сведения всех местных Атков о том, что несостоявшееся собрание представителей Атков 11 марта переносится на воскресенье 14-ое марта 12 час. Дня в помещении Главной Аттестационной комиссии (Прорезная 2, кв. 42)

Все представители Атков должны принести с собой списки коммунистов софрудников с указанием занимаемого поста, времени поступления на службу и № партийного билета (нового или старого образца). Участники собрания освобождаются от «воскресника».

«Извещения. Главной Аттестационной Комиссией вызывается гражданка Е. П. Калиновская 7 марта с.ч. в 11 ч.»⁵

Апогеем діяльності «Аттестационной Комиссии» стали, так звані «Чёрные доски», у яких друкувалися прізвища неблагонадійних службовців «несочувствующих советской власти» и принадлежащих к буржуазному классу». «Чёрные доски» стали ще одним відверто політичним інструментом чинної влади, яка урізноманітнила тактику знищення буржуазії, як окремого класу.

На шпальтах газет «Вісти Київського губерніального революційного комітету» за 1920 рік було виявлено три надруковані «Чёрные доски» у: № 72 четвер, 18 березеня 1920 р. № 77 четвер, 25 березня 1920 р. № 88 середа, 7 квітня 1920 р.

Для достовірності інформації надруковані «Чёрные доски» надаються у повному обсязі зі збереженням їх стилістичних і орфографічних особливостей.

---

⁴ Известия.— 1920.— 28 февраля.— Ч. 57.

⁵ Известия.— 1920.— 13 березня.— Ч. 68.

⁶Известия.— 1920.— 5 березня.— Ч. 62.

«Приказы и распоряжения от Главной Аттестационной Комиссии при Губревкоме».

ЧЁРНАЯ ДОСКА Список № 1

1) Калиновская Екатерина Павловна — Финотдел — за явно выраженное контрреволюционное настроение.

2) Еленский А. Г. — Опродкомгуб. а) сын состоятельных родителей и в службе не нуждается. б) за стремление проникнуть в советские учреждения с целью злоупотребления своим положением по службе.

3) Штремер Карл Вильгельмович — Опродкомгуб — начальник расчётного подотдела финансового счётного отдела. За дачу неправильных показаний в анкете.

4) Миллер М. Г. — Опродкомгуб. За явно несочувствие Советской власти.

5) Ярошевская — Бернштейн Ева Яковлевна — Совнархоз. Лицо не нуждающееся в службе, принадлежащее к буржуазному классу.

б) Бернштейн — Совнархоз. Лицо не нуждающееся в службе, принадлежащее к буржуазному классу.

1. За приём на службу помещённых на Чёрную Доску местные Аткомы передаются суду партии и Ревтрибунала.

2. «Ч.Д.» должна быть вывешена во всех учреждениях на видном месте.

Председатель Главной Аттестационной комиссии — Ахматов. Секретарь — Бодрый»⁷.

ЧЁРНАЯ ДОСКА Список № 2

1) Йосиф Драгошевский — б. начальник административно-мобилизационного отдела Губревкома, за самовольное оставление им службы.

2) Олександра Ивановна Секацкая — сотрудница военного учреждения. За сокрытие имущества бежавшей буржуазии.

3) Анна Фёдоровна Лезель — б. сотр. Жилотд. — владельца дома № 50 по Крещатику. Как лицо принадлежащее к буржуазному классу.

4) Александр Николаевич Гесс — сотр. Жилототдела, домовладелец. Как лицо принадлежащее к буржуазному классу.

---

⁷ Известия.— 1920.— 18 березня.— Ч. 72.

5) Шимон Йосифович Сатановский — он же Семён Осипович Семёнов — б. сотр. Жилотдела. Как лицо проникшее на Советскую службу под чужой вымышленной фамилией.

6) Алексей Фёдорович Гендрихов — сотрудник Жилотдела. Как служащий в денкинских учреждениях, ведавших ликвидацией Советских учреждений.

7) Иван Антонович Царенко — сотрудник Жилотдела — за враждебное отношение к Советской власти.

8) Соломон Аронович Березин — как лицо принадлежащее к буржуазному классу.

Председатель Главаткома Ахметов Секретарь Кулишов»⁸.

ЧЁРНАЯ ДОСКА Список № 3

1) Максимов Владимир (каптенармус батальона), как спекулянт владелец колбасного магазина по Михайловской, 11.

2) Фельдман Ефим (сотр. Губсовнархоза) — как лицо, не внушающее политического доверия.

3) Бранько Савва Иванович (Опродкомгуба) за сокрытие в анкете факта своей службе при царизме в полиции.

4) Новицкий (С.Н.Х.) Продрасмет, секция стельмаш), как лицо явно враждебное советской власти.

5) Шлезенгер (инженер, жил по ул. Олександр, 45 б. сотр. Губкожа, служ. ОВСУ), как спекулянт, явно настроенный против Советской власти.

6) Кабановский В. (зав. хоз. частью в С.Н.Х.) как спекулянт, владелец писчебумажного магазина по Фундуклеевской, 22.

7) Шафраненко А. М. (сотр. Опродкомгуба) как лицо не внушающее политического доверия⁹.

Останне розпорядження Аткому про «Чёрные доски» було надруковано газетою «Вісти» у № 88 за 7 квітня 1920 року.

«Приказы и распоряжения. От Главной Аттестационной Комиссии Губревкома».

⁸ Известия.— 1920.— 24 березня.— Ч. 77

⁹ Известия.— 1920.— 7 квітня.— Ч. 88

Приказ № 4

Постановлением Главаткома отныне будут заноситься на Чёрную доску все те служащие в Советских учреждениях (военных и гражданских), которые своими действиями дискредитируют Советскую власть. Что касается лиц принадлежащих к буржуазному классу и в службе ненуждающихся, то таковые лица не будут заноситься на Ч.Д., но лишаться права службы в Советских учреждениях, причём списки таковых будут отдельно опубликовываться¹⁰».

Результатом наукового пошуку стало виявлення у НБУВ матеріалів, що стосуються так званих «Чёрных досок» у газеті «Известия Харьковского Военно-Революционного Комитета» за № 93 11 апреля 1920 г., № 109 2 мая 1920 г., № 96 16 апреля 1920 г., № 120 14 мая 1920 г.

Харківські «Чёрные доски» виникли майже на місяць пізніше київських «Чёрных досок» і були в основному спрямовані на громадське засудження членів партії більшовиків, яких позбавляли партбилетів за: «...нарушение профессиональной рабочей дисциплины», «...самовольную отлучку», «...шкурничество».

На певну увагу заслуговує публікація «На Чёрную доску», надрукована у газеті «Известия Харьковского Военно-Революционного Комитета» у «№ 110 2-го мая 1920 г.», де було наведено перелік волостей Харківського «уезда», які не виконали «продрозверстку». Цікаво й те, що Губревком м. Харкова не зробив будь-яких «оргвыводов» (принаймні, про це не згадувалося у газетних публікаціях). «На Чёрную доску. Население Пересечанской волости, харьковского уезда, отказывается выполнять государственный продовольственный наряд мативирья отказ отсутствием продуктов. Сеньковская, Боревская, Купянская, Ольшанская волости Купянского уезда не выполнили хлебной развёрстки»¹¹.

Отже, спираючись на газетні публікації як на важливе додаткове джерело вивчення історичної ретроспективної інформації, досліджено тенденції розвитку і зміни громадського се-

---

¹⁰ Известия.— 1920.— 7 квітня.— Ч. 88

¹¹ Известия Харьковского Военно-Революционного Комитета.— 1920.— 2 мая.— № 110.

редовища, у якому почали діяти нові інститути влади — «Аткони», як громадський «каральний» орган. Окреслено, що сумнозвісні «Чёрные доски» вперше з'явилися в Києві 1920 року. «Чёрные доски» — яскравий приклад жорстокої класової боротьби, що точилася у Києві 1920 року. Вивчення таких явищ, як «Чёрные доски» уможливує розширення уявлення про політичні події та поступовий розвиток процесів, що призвели до масштабних репресивних дій влади проти власного народу. Втім, ще багато аспектів зазначеної теми потребують додаткових досліджень із залученням нових інформативних матеріалів, які відображають тогочасні події.

Андрій АМОНС,

полковник юстиції у відставці,
колишній начальник відділу реабілітації
Військової прокуратури центрального регіону України

ТАЙНА БЫКОВНЯНСКОГО ЗАХОРОНЕНИЯ

20 марта 1937 года решением Киевского Горисполкома для специальных нужд НКВД УССР на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества был выделен участок местности в 4 га, на котором в течение трех месяцев органами НКВД создано тайное захоронение, огражденное высоким забором и обеспеченное круглосуточной охраной. Именно здесь в ночное время хоронили тела жертв массовых политических репрессий периода 1937–1941 годов.

С 4 мая 2011 года на этой территории были продолжены поисково-эксгумационные работы, проводимые совместной украинско-польской археологической экспедицией с целью выявления всех захоронений периода сталинских репрессий, создания полной карты этого лесного кладбища, а также поиска реальных документов, подтверждающих функционирование спецучастка и определение категорий граждан, тайно захороненных в этом месте.

5 мая 2011 года в процессе раскопок, выявленных на территории 19-го квартала Днепровского лесничества, в погребении под № 127 среди сохранившихся фрагментов человеческих останков, найдена крышка от карманных часов фирмы «Мозер» с именной надписью на ее поверхности. После предварительной очистки удалось прочесть фамилию владельца часов — Шелыгин Яков Павлович.

Из текста надписи следует, что Яков Павлович до ареста проходил службу в органах рабоче-крестьянской милиции киевской области, являясь начальником Политотдела областной милиции. Захоронение ранее неоднократно раскапывалось, но до конца исследовано не было, поэтому значительная часть человеческих останков осталась в нем до настоящего времени.

Еще в ходе раскопок 1971 года на этой территории среди найденных вещей обнаружена именная пластинка к портфелю с такой же фамилией.

Первые официальные раскопки на территории бывшего спецучастка НКВД, в Быковнянском лесу, на месте которого находилось тайное захоронение расстрелянных в период политических репрессий 1937–1941 годов людей, проводились без огласки в течение четырех дней весной 1971 года военнослужащими органов МВД УССР. Несмотря на их кратковременность и нежелание государственных структур объективно и всесторонне исследовать выявленные захоронения тайно погребенных людей, скрыть обнаруженные там личные вещи погибших и результаты проведенных исследований в полной мере не удалось.

Тем не менее, найденные в захоронениях письма, копии процессуальных документов, личные записи погибших были собраны в 5 мешков и уничтожены. Часть личных вещей, принадлежавших расстрелянным, была перезахоронена в братском погребении, однако некоторые вещи, все же, остались. Вместе с документами они подтверждают объективные результаты этих раскопок.

Не составлена карта раскопок, нет детального осмотра территории захоронения, описания и привязки выявленных захоронений, но из того, что осталось, все же, можно сделать реальные выводы о захороненных здесь людях и месте их погребения.

Полученный материал дал основания для поиска архивных документов о совершенных в то время преступных акциях.

Отсутствие информации о раскопках, найденных документах, личных и индивидуальных вещах погибших должны были скрыть от населения правду о выявленном в этом лесу тайном захоронении жертв сталинских репрессий. Осуществленная сотрудниками НКВД акция, приписывалась немецким оккупантам, якобы расстрелявшим и захоронившим во время оккупации Киева в этом месте советских граждан и плененных военнослужащих Советской армии.

Первым, кто попытался установить правду о тайных лесных захоронениях под Быковней, стал следователь по особо важным делам Киевской городской прокуратуры Игнатьев. Он в составе следственной группы тщательно и объективно провел расследование обстоятельств найденного захоронения, установил не только места массовых расстрелов советских граждан в

киевских тюрьмах, но и места их тайного захоронения. Ему удалось реально доказать когда, кто, на основании каких документов и в какое время проводил в Киеве массовое уничтожение советских людей. Он указал, кто являлся организатором этих массовых политических акций на Украине.

Именно Игнатьеву удалось доказать, что расстрелянные и погребенные здесь люди — это жертвы коммунистического режима, а не немецких захватчиков, на которых советское руководство пыталось списать это страшное преступление. Он доказал, что проведение расстрелов в киевских тюрьмах из немецкого оружия — это хорошо замаскированная ширма, за которой пытались длительное время скрывать преступления советских руководителей, выступавших против собственного народа.

Раскопки 1989 года под руководством Игнатьева явились первым официальным звонком, позволившим через десятилетия непростых исследований и поисковых работ наконец-то раскрыть полную картину совершенного преступления, указать места тайных погребений и назвать почти все фамилии тайно погребенных здесь людей. Пусть еще не удалось получить из Российских архивов все списки и акты расстрелянных и погребенных здесь людей, но то, что уже найдено в архивах Украины, и те доказательства, которые получены в результате раскопок 2001, 2006, 2007, 2011 годов, дают реальную возможность объективно и достаточно полно говорить об осуществленных преступлениях на территории бывшего тайного кладбища НКВД.

Безусловно, многое было утрачено безвозвратно, но то, что сделано и удалось найти, позволяет восстановить историческую правду, дает возможность по фамилиям перечислить погребенных здесь людей, показать родным и близким места их погребения, поставить достойный памятник этим людям.

Эта крайне тяжелая и очень непростая работа, проводившаяся десятилетиями с преодолением массы трудностей, все же дала положительные результаты, позволила открыть людям всю историческую правду о периоде развернутого строительства социализма на Украине.

Среди других удалось разыскать дело расстрелянного в киевской тюрьме и тайно захороненного в Быковнянском лесу капитана милиции Шельгина.

Впервые услышать эту фамилию довелось в начале 90-х годов XX столетия, когда, работая в составе группы военных прокуроров ВП КВО, занимались реабилитацией жертв политических репрессий 1930–1950-х годов на Украине.

Вторично я столкнулся с ней в 1994 году, расследуя уголовное дело о массовых захоронениях советских граждан на территории 19-го квартала Днепроовского лесничества у поселка Быковня.

Именно тогда среди архивных материалов, приобщенных к уголовному делу, встретилась ксерокопия приговора военной коллегии Верховного Суда СССР, которая в сентябре 1938 года осудила к ВМН — расстрелу бывшего начальника Черниговской областной милиции капитана Шельгина Я. П.

Как видно из справки, его расстрел был произведен в тот же вечер, и труп капитана милиции, среди десятков таких же, был тайно доставлен на территорию засекреченного специального участка, где захоронен в одной из заранее подготовленных для этого ям. Только 4 мая 2011 года удалось выявить это захоронение под № 127 и найти в нем именную вещь репрессированного советской властью капитана Шельгина. Пуля, полученная им в подвале киевской тюрьмы, явилась последней наградой советского государства за многолетнюю безупречную службу в органах милиции, борьбу с преступностью и установление советской законности.

В третий раз довелось встретиться с фамилией Шельгина 5 мая 2011 года, в ходе раскопок, когда принесли поднятую из 127 раскопа крышку именных часов. После предварительной очистки удалось сквозь покрывшую поверхность крышки часов ржавчину прочесть уже знакомую фамилию Шельгина.

Это была вторая встреча с именной вещью погибшего капитана, вторая весточка о нем из безымянной могилы, где его впопыхах закопали ночью 23 сентября 1938 года. Крышка от часов говорила о многом. Она дала возможность не только найти в архиве Службы Безопасности Украины уголовное дело по обвинению Шельгина Я. П., но и узнать подробности его ареста, пребывания в тюрьме, осуждения и самого расстрела, к которому его приговорила выездная сессия ВК ВС СССР, постоянно работавшая в Киеве.

Находка позволила найти и список расстрелянных вместе с Шельгиным в ту роковую для него ночь. Именно в этом списке из 56 фамилий он значился под № 53, т.е. 53-м был расстрелян тогда. Именно эти 56 трупов сентябрьской ночью были спешно погружены в 3 грузовых автомобиля и в сопровождении сотрудников НКВД вывезены на территорию спецучастка, а затем захоронены в одной могиле. Он был одним из 56 расстрелянных и закопанных в этой могиле. Об их судьбах родные ничего не знали многие десятилетия. Там же находились трупы сотрудников милиции, НКВД, прокуратуры, суда, ответственных советских и партийных работников. Всех людей, которым 23 сентября выездная сессия Военной Коллегии Верховного Суда СССР присвоила почетный титул «врагов народа» и, не раздумывая, вынесла приговоры о немедленном уничтожении.

Вторая именная вещь Шельгина, а вернее первая, найдена в той же могиле при первых раскопках далекого уже для нас 1971 года.

Тогда, по указанию 1-й Правительственной комиссии, проводились раскопки, а вернее зачистка ранее раскопанных мародерами погребений жертв политических репрессий. Их захоронения были раскопаны, хотя не всегда полностью, а ценные вещи, находившиеся в них, расхищены. Времени было мало, и поэтому, собрав разбросанные возле могил человеческие останки и отдельные вещи, лежавшие в ямах, солдаты просто закидали песком эти безымянные погребения.

Тем не менее, было найдено несколько именных вещей погибших: крышки от карманных часов, кольца, перстни, документы, записки и некоторые другие вещи. Все это исполнители этой непростой работы сдали курировавшим раскопки сотрудникам КГБ и МВД.

Среди этих находок была именная пластинка от портфеля капитана милиции Шельгина Я. П., лишь в начале 1989 года попавшая к следователю Игнатьеву, который по найденным в ходе раскопок 1971 и 1989 годов вещам, назначил экспертизу, проведенную специалистами киевского института судебных экспертиз. Именно в экспертном заключении фигурировала пластинка с фамилией Шельгина. В нем указывалось, что выполнена она на металлической основе с нанесенным на ней текстом:

«Заместителю Начальника Управления Частей Особого Назначения ГПУ-УССР тов. Шельгину Якову Павловичу — лучшему воспитателю и руководителю частями Особого Назначения ГПУ-УССР от бойцов и комсостава 9-го Отдельного дивизиона ЧОН-ГПУ. 19 20.06. 32 г».

Вывод: табличка могла крепиться к кобуре пистолета или портфелю. Так оно и было. Найденная табличка была прикреплена к портфелю капитана Шельгина, изъятого у него при аресте 23 февраля 1938 года сотрудниками киевской тюрьмы НКВД. (1)

Листая небольшое, всего из 70 листов дело Шельгина, хотелось бы остановиться на некоторых документах, приобщенных к материалам его дела.

Итак, лист № 1 — справка. В ней указывается, что обвиняемый — бывший начальник УРКМ УССР Бачинский в своих показаниях от 20 сентября 1937 года заявил, что во второй половине 1936 года им завербованы в антисоветский заговор три человека. Это бывший начальник паспортного отдела УРКМ НКВД УССР, а затем начальник отдела по борьбе с хищениями УРКМ УССР капитан милиции Барг-Давыдов Эммануил Маркович; бывший начальник Киевской областной милиции, а затем начальник Донецкой областной милиции майор милиции Ряботенко Александр Иванович — бывший боротьбист и любимец Балицкого, а также начальник Политотдела Киевской областной милиции, а затем начальник Черниговской областной милиции капитан милиции Шельгин Яков Павлович. Указанные лица дали свое согласие на участие в данной организации.

Указанный документ был отправлен в Москву и доложен наркому внутренних дел СССР товарищу Ежову, который 15 февраля 1937 года начертил на нем резолюцию: «Всех 3-х арестовать. Ежов». (2)

Данная резолюция послужила основанием для возбуждения уголовного дела в отношении капитана милиции Шельгина. В постановлении о возбуждении уголовного дела (без даты) помощник оперуполномоченного 5-го отдела УГБ сержант ГБ Терещенко указал, что капитан милиции Шельгин Я. П. является участником антисоветского заговора, существующего в органах милиции и аппарате НКВД Украины и совершил преступление, предусмотренное ст. 54-1 «б» УК УССР.(3)

16 февраля им выносится постановление об избрании меры пресечения в отношении капитана Шельгина Якова Павловича — заключения под стражу с содержанием в киевской тюрьме НКВД. (4)

Лишь 23 марта 1938 года Военный прокурор Пограничных и Внутренних Войск УССР Гомеров дает санкцию на арест капитана Шельгина с заключением его под стражу в тюрьму г. Киева. (5)

Тем не менее, еще до этого, 23 февраля 1938 года за № 1900 наркомом УССР Успенским выписывается Ордер на проведение обыска и ареста капитана милиции Шельгина Якова Павловича. (6)

Накануне — 22 февраля — Шельгина Я. П. вызвали из Чернигова в Киев на совещание. По его окончанию он был арестован сотрудниками НКВД и доставлен в городскую тюрьму. При аресте, помимо документов, оружия и боеприпасов, у него изъяли именную портфель с наградной табличкой, карманные имешные часы фирмы «Мозер», описание которых в документах отсутствует, орден «Знак Почета» и Знак «15-летия Р.К.М.» с документами. Оружие, документы и награды по квитанциям сданы на хранение в соответствующие органы. (7)

Именно эта табличка с дарственной надписью была сфотографирована и описана в экспертных материалах, приобщенных к уголовному делу № 50-0092, расследованному Военной прокуратурой Центрального региона Украины. (8)

Второй предмет, принадлежавший Я. П. Шельгину — именные карманные часы фирмы «Мозер», были изъяты у него при аресте, что подтверждается протоколом обыска и квитанцией, содержащимися в его деле. (9)

Крышка от них с именной надписью: «Шелигину Я. П. За самовідданість по охороні соц. будівництва, за зразкову службу від Головної Управи Р.С. міліції У.С.Р.Р. 1917 15/6 32 р. НКВС № 831», оказалась в его захоронении и была найдена в яме под № 127 в мае 2011 года. (10)

Возможно, эти предметы как доказательство его безупречной службы в милиции были оставлены у него для предъявления их на суде как смягчающие его вину обстоятельства, которые не были учтены при вынесении приговора и остались при погибшем.

В последующем находки именных вещей дали возможность в ходе поисков обнаружить в архиве СБУ архивно-уголовное дело капитана Шелыгина, а затем найти список лиц, расстрелянных на основании приговоров выездной сессии Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 23 октября 1938 года, где под № 53 значится осужденный к высшей мере наказания — расстрелу — Шелыгин Яков Павлович. (11)

Таким образом, на основании найденного списка можно утверждать, что после завершения работы в/с ВК ВС СССР, ночью 23 октября 1938 года все 56 осужденных к ВМН были расстреляны в подвальном помещении здания НКВД (бывший Октябрьский дворец). В ту же ночь трупы тайно вывезли на территорию спецучастка НКВД у поселка Быковня, где захоронили в специально подготовленной для этого яме, значащейся на карте раскопок под номером 127.

В чем же обвинялся арестованный органами НКВД УССР начальник Черниговской областной милиции?

Почему столь суровое наказание было применено к нему и расстрелянным вместе с ним осужденным, чьи останки найдены в упомянутой под № 127 яме?

Какие люди после расстрела нашли свое последнее пристанище рядом с ним в безымянной могиле?

Ответы на эти вопросы можно найти среди уголовных дел и архивных материалов выездной сессии ВК ВС СССР, хранящихся в архиве СБУ и российских архивах.

Согласно документам, сохранившимся в деле арестованного начальника Черниговской областной милиции Шелыгина, он в течение 35 дней по делу фактически не допрашивался, хотя в деле подшито его заявление с копией на имя наркома Внутренних Дел УССР Успенского от 24 февраля. (12)

В нем он признает свою вину в совершенном преступлении, называет себя участником заговора, обличает Бачинского, завербовавшего его в данную контрреволюционную организацию. Далее он перечисляет членов контрреволюционной организации, в том числе: заместителя начальника ГУ РКМ Купчика, арестованного в 1937 году, начальника УРКМ по Киевской области Ряботенко А. И., заместителя начальника УРКМ по Киевской области Доброжинского Р. Н., руководившего охраной порядка; начальника отдела УРКМ НКВД УССР Комарова К. С., начальника отдела службы УРКМ НКВД Михайлова А. М., начальника отдела подготовки УРКМ НКВД УССР Семенова — бывшего царского офицера, командира кавалерийского дивизиона милиции Гренберга (арестован в 1937 году), начальника отдела уголовного розыска УРКМ НКВД Шадзевича (арестован в 1937 году). Также указывает, что лично им завербован в организацию командир дивизиона ведомственной милиции Скрыпник — бывший офицер. (13)

28 марта ему под роспись предъявляется обвинение в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54-1-б, 54-8, 54-9, 54-11 УК УССР. Однако допросили его в качестве обвиняемого почему-то накануне — 27 марта 1938 года. (14)

В ходе допроса, признав себя виновным, Шельгин подтверждает обстоятельства своей вербовки в контрреволюционную организацию в период пребывания на должности начальника Политотдела Киевской областной милиции, на которую был назначен в 1932 году. Он называет известных ему участников контрреволюционной организации, указанных в своем заявлении от 24 февраля, а также дает показания на лиц завербованных им лично для враждебной работы в органах милиции. О себе говорит, что 27 июля 1937 года был переведен в Чернигов на должность начальника областной милиции, враждебно отнесся к политике партии на селе, считая ее неправильной. Дополнительно называет завербованных им в организацию лиц: Домашенко — начальника милиции Володарско-Белоцерковского района и Гребенюка — начальника милиции Уманского района. (15)

В дальнейшем, проводивший расследование следователь общает к делу выписки из протоколов допросов обвиняемых по

аналогичным делам: Бачинского Н. С. от 17–20 сентября 1937 года, Ряботенко А. И. от 28.06.1938 года. 27 июля он проводит очную ставку Шельгина Я. П. с Ряботенко А. И. для закрепления выбитых из Шельгина показаний о его преступной деятельности в контрреволюционной организации. После этого приобщается к делу протокол допроса единственного свидетеля, который фактически ничего не может сказать о преступной деятельности Шельгина, и справка, в которой указывается, что во время руководства областной милицией капитаном Шельгиным, милиция была засорена социально чуждыми элементами: шпионами, троцкистами, петлюровцами, контрреволюционерами, раскулаченными, бывшими офицерами. После ареста Шельгина из милиции уволено 63 человека, из которых 11 арестовано. (16)

На этом следствие заканчивается и 21 сентября начальником 2-го отделения 6 отдела УГБ младшим лейтенантом ГБ Букаренко составляется обвинительное заключение, где в общих чертах описывается преступная деятельность капитана милиции Шельгина Я. П., которая квалифицируется им по ст. 54-1-б, 54-8, 54-9, 54-11 УК УССР. В этот же день оно утверждается наркомом Успенским и помощником Главного военного прокурора РККА бригадиром Калугиным. (17)

Довольно скромное уголовное дело на 70 листах, без реальных доказательств вины бывшего начальника Черниговской областной милиции капитана Шельгина сфабриковано за 9 месяцев группой сотрудников УГБ НКВД УССР, которые даже приобщенные к делу документы не могли правильно датировать, составляя их без дат, что заметно невооруженным глазом.

Масса процессуальных ошибок при составлении документов и их подделок не могут скрыть 35-дневного сопротивления Шельгина, когда сотрудники НКВД не могли получить от него нужных им показаний. В последующем, написанное задним числом заявление на имя наркома Внутренних Дел УССР, допрос обвиняемого и отдельные документы, заполненные задним числом, имитировали эффективность проведенной следственной группой работы.

Сам факт привлечения к расследованию данного дела большой группы сотрудников НКВД, составление процессуальных

документов разными лицами, длительный срок следствия по делу, говорят о «поточности» следствия в органах НКВД, когда каждое дело расследовалось не одним следователем, а целыми группами сотрудников НКВД, каждый из которых набивал руку на составлении лишь отдельных документов. Арестованные люди длительное время допрашивались в тюрьме без оформления процессуальных документов до тех пор, пока под воздействием психических и физических методов давления не подписывали заранее сфабрикованные протоколы допросов, очных ставок и иных нужных следствию документов.

Все дела по ст. 54 УК УССР являлись «поточными», в них вкладывался минимум необходимых и, как правило, сфальсифицированных документов, которые монтировались в дело и направлялись на рассмотрение судебных органов, включая и выездные сессии Военной Коллегии Верховного Суда СССР. Такой суд за 15 минут рассматривал любое дело на очередного врага народа, заранее зная ожидающую жертву меру наказания.

Так было и с делом капитана Шельгина, судьба которого оказалась predetermined с момента подписания справки на его арест самим Н. Ежовым. Проведенное следствие и судебное заседание в/с ВК ВС СССР являлись лишь техническим оформлением заранее вынесенного ему и другим подсудимым приговора о ВМН.

Тем не менее, нельзя не указать, что дело с обвинительным заключением 21 сентября было направлено в Военную Коллегию Верховного Суда СССР, заседавшую в это время в Киеве.

Уже на второй день в ходе подготовительного заседания было принято решение о рассмотрении его в ходе ближайшего судебного заседания без участия защиты, обвинения и вызова свидетелей в соответствии с Законом 1934 года.

В тот же день копия обвинительного заключения была доставлена в тюрьму НКВД и вручена под расписку Шельгину Я. П.

Ознакомившись с ней, он реально представил себе, что является членом антисоветского заговора в органах милиции, где проводил подрывную вредительскую вербовочную работу с целью подготовки вооруженного восстания против советской власти и непосредственно руководил частью заговорщиков. Ока-

зывается он, по заданию завербовавшего его в организацию Бачинского, засорял аппарат милиции антисоветским враждебным элементом, т.е. обвинялся в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст. 54-7, 54-8, 54-11 УК УССР. Его дело было направлено на рассмотрение Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР с применением к нему закона от 1 декабря 1934 года. Шелыгин реально понимал, что процесс будет тяжелым, но надеялся, что в случае дачи требуемых от него показаний, ему сохранят жизнь.

ПРИГОВОР

Именем Союза Советских Социалистических Республик
выездная сессия
Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР
в составе:

Председательствующего Диввоенюриста А. М. ОРЛОВА
Членов: Бригвоенюриста ГАЛЕНКОВА С. И. и военюриста 1 ранга КЛИМИНА
При секретаре военном юристе 1 ранга КУДРЯВЦЕВЕ Л. И.
В открытом судебном заседании, в г. К и е в е
23 сентября 1938 года, рассмотрела дело по обвинению
ШЕЛЫГИНА Юоза Павловича, 1900 г. р., б/мн, вл. ч. УРМ по Чехословацкой области, капитана милиции - в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-7, 54-8 и 54-11 УК УССР.

Предварительными и судебным следствием установлено, что подсудимый Шелыгин Юоз Павлович, участник войны, активнейшей организаторской деятельности, в составе группы в начале 1936-го года, организовал и руководил группой организации - бандитской. По заданию украинской коммунистической организации, руководимой Шелыгиным, проводил вредительскую работу в органах НКВД, в частности, в Киевской области, проводил восстание много состава милиции в нескольких антикоммунистической организации, организовал работу антикоммунистической организации, в частности, в Киевской области. По заданию украинской коммунистической организации, руководимой Шелыгиным, проводил вредительскую работу, в частности, в Киевской области.

Наступившая осенняя ночь отделяла его от заранее подготовленного смертного приговора, который ожидал не только его, но и остальных узников киевской тюрьмы. (15)

23 сентября утром группа арестантов была доставлена на заседание выездной сессии ВК ВС СССР, которая, как обычно, с утра начала свою работу. Ждать пришлось долго. Только под вечер его вызвали в зал судебного заседания. На часах 18.15.

По заранее отрепетированной на сотнях подобных процессов обвинительной схеме, председательствующий по делу диввоенюрист А. М. Орлов в присутствии членов суда: бригвоенюриста Галенкова и военюриста 1 ранга Климина, при секретаре — военюристе 1-го ранга Кудрявцеве, — начал проведение судебного заседания.

Убедившись в присутствии подсудимого, наличии у него копии обвинительного заключения, отсутствии претензий и отводов составу суда, он вкратце допросил его по обстоятель-

ствам дела и, получив ответ о признании подсудимым вины, вместе с членами суда удалился в совещательную комнату. Выйдя оттуда через несколько минут, хорошо поставленным голосом объявил стандартный для таких случаев приговор, согласно которому Шелыгин Яков Павлович лишился звания капитана милиции и подвергнулся высшей мере наказания — расстрелу с конфискацией всего, принадлежащего ему имущества. Приговор окончательный и на основании постановления Президиума Ц.И.К. СССР от 1 декабря 1934 года подлежал немедленному исполнению. Заседание закончило свою работу в 18 часов 30 минут.

Уже через несколько часов приговор был приведен в исполнение в подвале тюрьмы НКВД и тело казненного начальника Черниговской областной милиции под покровом ночи вывезено на спецучасток НКВД.

Родные долгие годы ничего не знали о его смерти, надеясь на скорое возвращение.

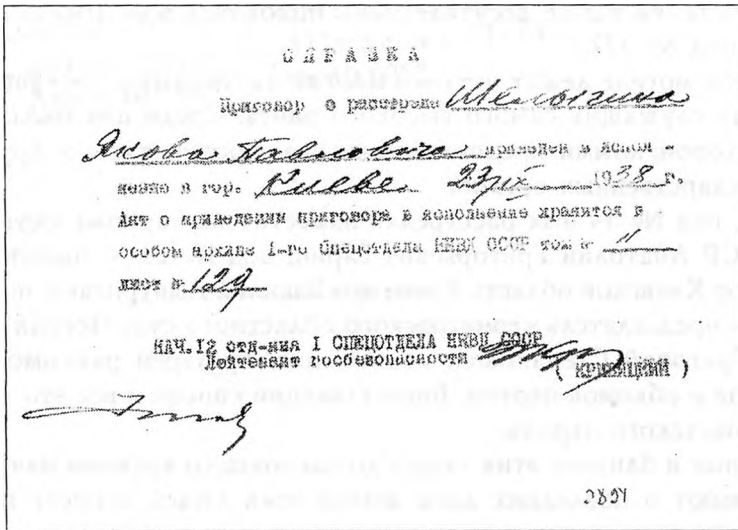
Жена Якова Павловича также не избежала ареста, который был произведен сотрудниками Черниговского УНКВД 21 мая 1938 года. Около 7 месяцев ей пришлось отсидеть в черниговской тюрьме как жене врага народа. Только 7 декабря 1938 года дело в отношении нее было прекращено. 16 декабря Шелыгину-Вольфсон С. Э. освободили из-под стражи, однако вскоре она скончалась.

22 декабря 1995 года Шелыгина-Вольфсон С. Э. реабилитирована посмертно Черниговской областной прокуратурой. Ее муж — капитан милиции Шелыгин — также реабилитирован посмертно, но ранее — 26 октября 1957 года Военной Коллегией Верховного Суда СССР, прекратившей его дело за отсутствием состава преступления.

Их сын — Шелыгин Анатолий Яковлевич, проживающий в Москве по улице Горького 28, кв. 46, уведомлен о реабилитации отца в ноябре 1957 года, однако до настоящего времени не знает места его захоронения.

Не только Анатолий Яковлевич, но родные и близкие остальных 55-ти расстрелянных, останки которых были найдены в захоронении под № 127, до настоящего времени не знают места захоронения своих погибших родственников.

Среди них есть проходившие по аналогичным делам сослуживцы капитана Шельгина: Михайлов Аркадий Михайлович — начальник отдела наружной службы УРКМ, Давыдов-Барг Эммануил Маркович — начальник ОБХСС УРКМ, крышка от карманных часов которого была обнаружена в данном захоронении еще при раскопках 1971 года; Комаров Константин Васильевич — начальник управления Одесской областной милиции. Все они осуждены выездной сессией ВК ВС СССР в один день с Шельгиным. (18).

26 сентября 1938 года был осужден еще один сослуживец Шельгина, проходивший по материалам его дела — Ряботенко Александр Иванович — начальник Киевской, а затем Донецкой областной милиции, тело которого также тайно вывезено в Быковнянский лес и погребено по соседству с могилой капитана Шельгина.

Еще несколько офицеров милиции были осуждены в этот день выездной сессией ВК ВС СССР. Среди них: Казаков Сергей Иванович, Шепелинский Виктор Адамович, Шепетов Николай Иванович, Ярыга Марк Александрович, а также несколько офицеров государственной безопасности, обвиненных в контрреволюционной деятельности и участии в заговоре. Все они были приговорены к ВМН и расстреляны ночью 23 сентября в подвальном помещении тюрьмы НКВД в Киеве.

Их останки также десятилетиями покоились в безымянной могиле под № 127.

В этой могиле лежат останки многих партийных и государственных служащих самого высокого ранга. Среди них оказались захороненными представители суда, прокуратуры и других государственных органов.

Так, под № 14 был расстрелян заместитель наркома юстиции УССР Анатолий Григорьевич Гарин, под № 23 — бывший прокурор Киевской области Еременко Василий Дмитриевич, под № 49 — председатель черниговского областного суда Чередниченко Григорий Степанович, несколько секретарей райкомов, горкомов и обкомов партии. Впечатляющий список и все это — враги советского народа.

Родные и близкие этих людей до настоящего времени ничего не знают о последних днях жизни этих людей и месте их погребения.

В Быковнянском лесу нет памятника погибшим. Никто не знает их фамилий и мест погребения. Только безымянная братская могила под большим крестом напоминает нам о десятках тысяч безвинно осужденных и расстрелянных советских граждан, уничтоженных по распоряжению Сталина и его соратников.

Список использованной литературы

1. Архив ВП ЦРУ, д. № 50-0092.
2. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 1–2.
3. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 3.
4. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 4.
5. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 5.
6. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 6.
7. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 7.
8. Архив ВП ЦРУ, д. № 50-0092.
9. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 7–9.
10. Личный архив, т. 1-1 раскопки 2011 года.
11. Архив ВП ЦРУ, д. № 50-0092.
12. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 19.
13. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 22.
14. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 29.

15. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 30–57.
16. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 58–62.
17. Архив СБУ, д. № 45379 фп, л.д. 71–74.
18. Архив ВП ЦРУ, д. № 50-0092.

Людмила ШИЛОВА,

провідний науковий співробітник
відділу «Київ в період 1917–1991 рр.»
Музею історії міста Києва

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ О. П. ОГЛОБЛИНА ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ м. КИЄВА 1941–1943 років

19 вересня 1941 року, опівдні, у Київ вступили війська 6-ї німецької армії під командуванням генерал-фельдмаршала фон Рейхенау, які упродовж 72 днів намагалися захопити місто. Вступ німецьких військ кияни сприйняли по-різному: одні з боєм спостерігали за тим, як вулиці наповнювалися зеленувато-сірими мундирами, інші з неприхованою цікавістю виходили з помешкань, оглядаючи техніку, екіпіровку солдатів та офіцерів.

З перших днів окупації німці почали створювати свої органи адміністративної влади у місті, що стало центром Київського Генерального округу. Проте, німецьке керівництво не відмовилося від використання вороже налаштованих до радянської влади прошарків населення окупованої території, як допоміжної сили. Поряд з існуванням німецьких окупаційних органів влади, які стали господарями в місті, німецьке командування дозволило створення і місцевих українських органів влади — міську управу. Ось як описує її створення Ф. Єфременюк, який з вересня 1941 року до вересня 1943-го працював у відділі культури і освіти київської міської управи: спочатку інспектором, а потім — завідувачем відділу: *«В конце сентября 1941 года инициативная группа в составе Багазия Владимира Пантелеймоновича, Волконовича Всеволода Деомидовича и Фролова (имени и отчества я последнего не знаю) обратились к немецкому командованию с просьбой дать свое согласие на организацию в гор. Киеве местной украинской власти, на что немцы согласились и было назначено время на оформление этой власти. В назначенный день в одной из средних школ гор. Киева (школа № 9 на Подоле) явились немцы для оформления Городской Управы. Туда пришли профессор Оглоблин (имени отчества которого я не*

помню), профессор Штена Константин Феодосьевич и некий Иванцов (имени и отчества его я не знаю). Вышеупомянутые лица: Оглоблин, Штена и Иванцов, как оказалось в последствии, также составляли инициативную группу, которая обращалась к представителям немецкого командования с просьбой организовать в Киеве самоуправление из местного населения. В результате переговоров с представителями этих инициативных групп была создана Городская управа, в состав которой вошли: профессор Оглоблин — председатель горуправы, Багазий Владимир Пантелеимонович — заместитель председателя горуправы; профессор Штена Константин Феодосьевич — зав. отделом культуры и просвещения; Медяник — зав. отделом торговли и снабжения; Мищенко — зав. финансовым отделом; Иванцов — зав. секцией высшей школы отдела культуры и просвещения; Я — Ефременюк — был назначен старшим инспектором отдела культуры и просвещения»¹.

За згодою німецького командування професор Оглоблин шість тижнів (з 23 вересня до 29 жовтня 1941 року) керував Київською міською управою. Олександр Петрович енергійно взявся до розбудови міського апарату, добираючи штат співробітників. Уже наприкінці вересня 1941 року його зусиллями головним чином було сформовано відділи Київської міської управи. 6 жовтня 1941 року за його підписом виходить постанова № 12 «Про затвердження відділів Київської Міської Управи, керівників цих відділів та їх заступників», §1 якої остаточно затверджено 10 відділів, крім затверджених окремими постановами: фінансового, культури та освіти, охорони здоров'я, пропаганди та преси, праці, кадрів, суспільної опіки, житлового, міських підприємств, торгівлі та харчування. В §2 зазначено: «Зобов'язати керівників згаданих відділів протягом тижня скласти проект положення про структуру та штат відділів і подати його на затвердження Президії Міської Управи»². Ось що про добір кадрів розповів Ф. Єфременюк: «После формирования горуправы отдел культуры и просвещения приступил к подготовительной работе к открытию школ и укомпи-

¹ГДА СБУ, ф. 6, д. 73416 ФП, арк.100, 101.

²ДАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 3, арк. 13.

лектованню соответствующими кадрами. Прежде всего были подобраны и утверждены отделом культуры и просвещения кадры райинспекторов, а также подбирались кадры для школ, в первую очередь директоров. В подборе кадров я также принимал участие. Кадры, как для райинспекторов, так и для должности директоров школ, подбирались из лиц недовольных Советской властью, или же убежденных украинских националистов (бывших активных петлюровцев, быв. репрессированных Советской властью, которые так или иначе были настроены антисоветски. Менее строгие требования предъявлялись учителям при назначении их на должности учителя школы. Активные советские учителя, в большинстве случаев на должности не назначались. Укомплектование школ учителями проводилось на местах в районах инспекторами, совместно с директорами школ»³.

За зразком міської управи організовано 11 районних управ. Їх було затверджено постановою № 14 «Про утворення Районових Управ м. Києва.» 13 жовтня 1941 року: Богданівська, Подільська, Софіївська, Печерська, Шевченківська, Залізнична, Ярославська, Володимирська, Святошинська, Дарницька, Київська. §2. цієї постанови призначені голови та їх заступники до вищеперелічених Управ»⁴ Кількість відділів та їх складові не були стабільними упродовж усього періоду окупації. Вони змінювалися, залежно від обставин, ситуації у місті, досить часто змінювалися і їхні керівники.

Для забезпечення чіткої роботи відділів Київської міської управи постановою № 47 «Про регламент робочого дня Київської Міської Управи» 24 жовтня 1941 року було встановлено такий регламент робочого дня:

«1. Робота в усіх відділах Міської Управи розпочинається о 7 годині 30 хвилин ранку, закінчується о 16-й годині з перервою 1 годину на обід. Тривалість робочого дня 5 годин 30 хвилин.

2. В суботу робота розпочинається о 7 годині 30 хвилин ранку і закінчується о 13 годині дня без перерви на обід. Тривалість робочого дня 5 годин 30 хвилин.

³ ГДА СБУ.— Ф. 6, спр. 73416 ФП, л. 101.

⁴ ДАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 3, арк. 15.

4. Категорично заборонено робітникам Міської Управи відвідувати їдальню та буфет в часи роботи.

6. Попередити всіх робітників Міської Управи, що в разі їх недисциплінованості щодо додержання регламенту робочого дня, встановленою цією постановою, на них будуть накладатися стяг аж до звільнення з роботи.

7. Встановити такі години прийому відвідувачів по особистим справам з 1-ої до 3-ої години дня»⁵.

До роботи в міській управі О. П. Оглоблин запросив відомих фахівців: К. Т. Штепу, Л. О. Окишевича, І. П. Кавалерідзе, С. М. Драгоманова.

Міська і районні управи організували свою діяльність під суворим контролем німецької військової комендатури. Це був украй складний час. Головним завданням німецької влади, якому підпорядковувалися всі дії адміністративних органів, була експлуатація ресурсів окупованих районів для потреб німецької промисловості та армії. Уже з перших днів окупації у місті гостро постало питання продовольчого постачання населення. При відступі Червоної армії більшість продовольчих запасів було вивезено на Схід або знищено, частину люди зуміли розібрати по домівках. Однак наявних продуктів вистачило у кращому разі на кілька тижнів. Тому головне завдання цивільної адміністрації полягало у забезпеченні громадян міста продуктами харчування, паливом, підготовку до зими. Міська управа мусила працювати, налагоджувати, не маючи жодних матеріальних і технічних засобів, нормальне життя міста серед вибухів, пожарищ, жорстокого окупаційного терору і винищення частини населення. За підписом О. П. Оглоблина виходять ще кілька постанов, якими намагаються налагодити нормальне життя у місті: з метою всебічного охоплення робіт по впорядкуванню міських підприємств та міста Києва міська управа постановою № 21 від 16 жовтня 1941 року утворила відділ Міських підприємств та відділ Впорядкування міста⁶; постановою № 24 від 17 жовтня 1941 року створено Паливний відділ⁷; з метою повної інвентаризації та приведення до ладу всіх промислових

⁵ ДАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 3, арк. 48.

⁶ Там само, арк. 30.

⁷ Там само, спр. 4, арк. 154.

підприємств, що є на терені міста Києва та його околиць Київська Міська управа ухвалює постановою № 29 17 жовтня 1941 року утворення Промислового відділу⁸

Важливим чинником розбудови економічного життя мала бути споживча кооперація. Цим питанням також зайнялася Київська міська управа та її голова — професор О. П. Оглоблин. У постанові № 31, підписаній ним 17 жовтня 1941 року, зазначалося:

«1. Організувати в м. Києві Міську Спілку Споживчої кооперації».

2. Передати Міській Спільці Споживчої кооперації всі товари, матеріали, приміщення підприємств та бази промисловості».

3. Для проведення організаційної роботи затвердити Оргбюро Міськспоживспілки в складі 5 осіб»⁹.

Це питання піднімається і в постанові № 72, яку він підписав 29 жовтня 1941 року, в останній день свого перебування на посаді голови управи: *«В зв'язку з вимогами кооперативних організацій відновити роботу Всеукраїнського кооперативного банку. Передати в розпорядження будинки по вул. Хрещатик, 8б та Думська площа, 4 зі всім майном та устаткуванням Всеукраїнському кооперативному банку»¹⁰.*

Окупаційна влада взяла на облік за допомогою міськуправи весь уцілілий житловий фонд міста. У своїй практичній діяльності міська та районні управи спиралися на допомогу кербудів та двірників. Кербудам належало навести лад у справі обліку житлового фонду Києва, у підтриманні його на належному рівні. Водночас вони разом із двірниками мусили контролювати поведінку мешканців, повідомляти управу про будь-які підозри стосовно того чи іншого квартиронаймача чи власника приватного будинку. Про це йдеться у постанові № 34 «Про упорядкування житлового фонду м. Києва, переобрання керуючих будинками та заборону обміну квартирами», прийнятій Київською міською управою 17 жовтня 1941 року:

---

⁸ Там само, спр. 3, арк. 30.

⁹ Там само, арк. 32.

¹⁰ ДАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 3, арк. 77.

«1. Зобов'язати всіх керуючих будинками та домовласників скласти відомості про вільні приміщення де є в їх будинках і подати ці відомості до відомо Райжитлоуправ.

Райжитлоуправам скласти зведену відомість по вулицям та будинкам і подати її до Міської Управи не пізніше 25 жовтня 1941 року.

2. Запропонувати Райжитлоуправам протягом жовтня місяця перебрати керуючих будинками в присутності мешканців, що мешкають в приміщеннях, які є в віданні певного кербуда.

3. Категорично заборонити всім мешканцям, що посідають відповідну площу в квартирах, самовільне переміщення з одної квартири до другої без згоди на це Райжитлоуправи.

Райжитлоуправам подбати про те, щоб квартири та окремі приміщення в них, видавались виключно тим, хто має на це остру потребу»¹¹.

О. П. Оглоблин, як голова Київської міської управи, піклувався про відродження Києва. Він зробив спробу налагодити та організувати роботу мережі національного радіомовлення. На його прохання ініціативна група у складі Чемеринського, Музиченько, Татарю 16 жовтня 1941 року підготувала доповідну записку, де зазначалося: *«Українське радіо повинне проводити найжорсткішу боротьбу проти рештків більшовицької ідеології [...] проти всяких рецидивів советського режиму, а тим самим стане певної ваги чинником загально-єврейської боротьби проти більшовизму.*

Отже, спершу треба розв'язати питання про будову в м. Києві радіомовлення. Інші труднощі, хоч вони й великі, можемо ми подолати власними зусиллями, при умові відповідної допомоги з боку Міської Управи. Ми просимо Міську Управу:

1. Ухвалити організацію установи «Українське Радіомовлення».

2. Надати «Українському Радіомовленню» приміщення.

3. Ухвалити конфіскувати з майна советських утікачів грамофонні плити, нотні бібліотеки та музичні інструменти, потрібні для репетиційної та студійної роботи»¹².

---

¹¹ Там само, арк. 35.

¹² ДАКО, оп. 3, спр. 6, арк. 3.

Згодом почали працювати поштові відділення, театри, музеї.

Документи зафіксували, що, за завданням окупаційної влади, міські урядовці на чолі з ученим склали списки військових об'єктів і околиць міста, розглянули доповідні записки про стан і діяльність міських підприємств,

Значною заслугою вченого стали спроба відродження Української Академії Наук (УАН) та розгортання науково-дослідницької роботи. 20 жовтня 1941 року Оглоблин скликав нараду академічних сил у приміщенні будинку УАН (вулиця Володимирська, 55), на якій було продекларовано відновлення Української Академії Наук та призначено тимчасову Президію, а також затверджено штат керівників відділів і окремих науково-дослідних інститутів. У наказі № 281 відділів культури та освіти Київської міської управи 20 жовтня 1941 року зазначалося: *«Тимчасово призначити на керівні посади по Академії Наук:*

І Членів Президії:

1) В.о. керівника Фізично-математичного відділу проф. Чудинова.

2) В.о. керівника природного відділу проф. Шматько.

3) В.о. керівника технічного відділу — акад. Плотнікова.

4) В.о. керівника історичного — філологічного відділу — проф. Оглоблина.

5) Академіка — Шапошнікова

6) Академіка — Лисіна

II Т. в.о. директорів інститутів

1. Історичного — д-ра Андрусяка

2. Археологічного — проф. Полонську-Василенко

3. Мовознавства — проф. Горецького

4. Літератури та фольклору — проф. Марковського

5. Економіки та статистики — проф. Величківського

6. Геології — проф. Шматько

7. Математики — проф. Чудинова»¹³.

Було підготовлено звіт про загальний стан Академії Наук, в якому зазначалося: *«Після приходу німецької армії вся робота по Академії Наук була доручена двом уповноваженим: п. — Кірпиченко і п. Прилико. Уповноважені провели реєстрацію*

---

¹³ Там само, ф. 2356, оп. 6, спр. 172, арк. 12.

робітників, зібрали науковців, які залишилися в Києві, організували по всіх інститутах, інвентаризацію майна, яке не було вивезено або знищено, налагодили охорону майна і намагались навіть організувати роботу інститутів.

Стан окремих інститутів Академії Наук.

В окремих інститутах робота продовжується. Так, інститут мовознавства працює над німецько-українським словником і над правописом, а інститут літератури і фольклору — над виданням Кобзаря.

Працюють інститути: хімії, ботаніки, зоології, гідробіології, гідрології, електрозварювання, фізики, геології, економіки. Окремі з цих інститутів працюють над завданнями одержаними від німців.

...На сьогодні ще не звільнені інститути експериментальної медицини і мікробіології.

...В дуже важкому стані щодо приміщення інститути: археології, гуманітарних наук, історії України, органічної хімії і технології.

... В усіх Інститутах працюючий персонал, як науковий так і технічний, не оплачується, крім директорів і по одному — двох з технічних робітників.

Стан Головного будинку Академії Наук

В головному будинку Академії, що по вул. Володимирський, 55 міститься зоологічний інститут та Музей, гуманітарні інститути: інститут історії України, мовознавства, історії української літератури та фольклору, археології, лабораторія органічної хімії.

...З нез'ясованих досі причин, вода задержалась в радіаторах. При перших морозах ця вода замерзла, в наслідок чого розірвані були 30 радіаторів. Зараз ремонт майже закінчений і через 2 дні приміщення може бути приєднане до мережі, для ogrівання II, III, IV поверхів, а через 10 днів — для ogrівання всього приміщення.

...Другий поверх займає Інститут геології і геологічний Музей.

...За завданням німецького командування за останні часи були складені і передані замовцям доповіді:

1. Про горючі гази України.

2. Про нафту України.
3. Про родовища п'єзокварців на Волині.
4. Про родовище слюди України.
6. Про виготовлення алюмінія з коаліндів в Україні.

Для німецького командування геологічний Музей проробив таку роботу:

1. Зібрано картографічний матеріал, що залишився в геологічному інституті та Музеї для геологів німецького командування.

2. Ознайомлення з корисними копалинами та геологічною будовою України німецьких геологів.

3. Підібрано матеріали по п'єзокварцам для випробування в Берліні.

5. Виготовлення колекції по корисним копалинам України для Берліна.

7. Готується стратеографічна колекція кристалічних порід. ...Температура повітря в приміщеннях будинку нижче ніж на дворі і доходить до 50° холоду. Будь яка наукова робота зараз припинена і продовжуватися не може, хоч наукові робітники з охотою працюють»¹⁴.

Проте наукова праця не розгорталася. Холодні приміщення, зруйновані лабораторії, спустошені бібліотеки, перекидання інститутів з одного приміщення до іншого, коли науковці мусили самі переносити майно інститутів: книжки, експонати, музеї і бібліотеки Академії наук — все це не сприяло науковій праці. У січні 1942 року Українську Академію наук було закрито. Багато її скарбів, зокрема книжкових, вивезено окупантами до Німеччини.

Загалом наприкінці 1942 року у Києві працювало 1139 вчених: три академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших і 69 молодших наукових співробітників. З них істориків, філологів і мистецтвознавців — 109 чоловік¹⁵.

У перші місяці окупації спостерігалось відновлення церковного життя і релігійної свідомості населення. На радість віруючих у церквах міста розпочалася Служба Божа.

¹⁴ ДАКО, оп. 1, спр. 70, арк. 17–19, 20–22.

¹⁵ ДАКО, оп. 6, спр. 166, арк. 2–3; спр. 172, арк. 2.

Кияни почали масово хрестити дітей, брати церковні шлюби, замовляти інші церковні відправи. Особливо швидко почала відроджуватися цілковито знищена радянською владою Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Громада віруючих просила надати приміщення для церковних відправ. Міська влада пішла назустріч проханню церкви і постановою № 28 від 17 жовтня 1941 року Київська міська управа ухвалює:

«1. Задовольнити клопотання Київської Церковної Ради Української Автокефальної Церкви та передати собор Святого Володимира в її розпорядження.

2. Запропонувати відділу освіти негайно звільнити приміщення собору від книжкового архіву та передати собор в користування Церковної Ради для відправлення Божої Служби»¹⁶.

Постановою № 49 від 24 жовтня 1941 року

«передає Українській Автокефальній Православній Церкві для відправлення служби Божої такі церкви:

Св. Покровської — на Солом'янці.

Св. Вознесенської — на Деміївці.

Св. Георгія (ком. Видубицького) монастиря — на Звіринці»¹⁷.

За участі голови Київської міської управи було створено Комітет взаємодопомоги полоненим і хворим («Червоний хрест»). Постановою № 5 від 6 жовтня 1941 року Київська міська управа ухвалює організацію «Червоного Хреста» з метою надання найширшої допомоги військовополоненим, а також сприяння в медичній допомозі іншим верствам населення міста Києва та його околиць»¹⁸. У ряді постанов, прийнятих у жовтні 1941 року, стоять питання про діяльність та функціонування цієї організації. Так, постановою № 40 від 23 жовтня 1941 року «Про заходи щодо підсилення коштів «Українського Червоного хреста» Київська міська управа встановлює «...відрахування на користь «Українського Червоного Хреста» протягом 1941 року від зборів з видовищ — 20 %»¹⁹. Постановою № 42 від 22 жовтня 1941 року приймає рішення:

¹⁶ Там само, ф. 2412 оп. 2, спр. 3, арк. 29.

¹⁷ Там само, арк. 51.

¹⁸ Там само, спр. 4, арк. 233.

¹⁹ Там само, арк. 202.

«1. Зробити перший внесок до фонду «Українського Червоного Хреста» в сумі 10 тисяч карбованців.

2. Зобов'язати відділи Київської міської управи всебічно допомагати «Українському Червоному Хресту» в його повсякденній роботі, а саме:

- Автотранспортному управлінню по можливості допомагати УЧХ всіма засобами транспорту.

- Паливному відділу забезпечити їдальні та всі інші приміщення УЧХ достатньою кількістю палива (вугілля, дрова).

- Відділу Торгівлі та Харчування забезпечити можливість відкриття крамниці по купівлі носильних речей у населення, а також безперебійну роботу їдальні «Українського Червоного Хреста».

4. Дозволити «Українському Червоному Хресту» проводити серед населення збори на користь «Українського Червоного Хреста», як речові, такі і грошові.

5. Всі вистави на користь «Українського Червоного Хреста» звільнити від всяких аналогів та зборів.

6. Дозволити організувати лотерею на користь Українського Червоного Хреста»²⁰.

Під виглядом набору робочих на заводи та потреби міста Київська міська управа визволяла з полону військовополонених: «До німецької військової комендатури. м. Київ, вул. Керосинна. 22 жовтня 1941 року.

Так, Київська Міська Управа порушує клопотання про звільнення з полону українця п. Руденка Олександра Наумовича, народження 1908 року, мешкає в м. Києві. вул. Велика Житомирська, 26/4»²¹.

Серед відділів міської управи був відділ освіти і культури, який очолив професор К. Штепа²². До нього входила секція

---

²⁰ Там само, спр. 3, арк. 43.

²¹ Там само, ф. 2356, оп. 6 166, арк. 43

²²Штепа Костянтин Феодосійович (1896–1958), історик, професор. В 1910–1914 рр. вчився у Полтавській духовній семінарії, 1915 р. вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Брав участь у Першій світовій війни, потім — у Громадянській війні у складі військ генерала А. І. Денікіна та генерала барона П. М. Врангеля. 1922 року закінчив Ніжинський інститут народної освіти та вступив до аспірантури. 1924 року захистив кандидатську, 1927 — докторську дисертації. З 1930 р. працює у Київському

фізкультури і спорту²³, яка від імені міської управи оголосила про обов'язкову реєстрацію спортсменів міста. Спочатку, як свідчать архівні документи, зареєструвалися близько 200 чоловік, в основному ті, хто на момент вступу німців був у місті. Головною проблемою була необхідність відповідної легалізації в окупованому місті. Жорстокий режим, встановлений німецькими окупантами, не давав жодного шансу молодим, здоровим чоловікам залишатися у місті непоміченими. Заборонялося будь-яке вільне пересування цивільного населення, вводилася сувора система реєстрації усіх мешканців. Одним із перших заходів окупаційної влади стала реєстрація чоловіків віком від 15 до 60 років, а на початку жовтня з'явився наказ про реєстрацію усіх членів ВКП(б), працівників НКВС, комсомольців. Двірники і керівники будинків, згідно з наказом коменданта української поліції Орлика²⁴, були зобов'язані повідомляти про євреїв, працівників НКВС і членів ВКП(б), що проживають у їхніх будинках, упродовж 24-х годин. За порушення правил передбачалося покарання — розстріл. Реєстрація в секції фізкультури і спорту міської управи давала шанс отримати документи і unikнути відправки на роботу до Німеччини. Вводилася обов'язкова примусова праця як для дорослого населення, так і підлітків. Відмова від трудової повинності розглядалася окупаційною владою як саботаж і також каралася розстрілом. Хоча прямі докази щодо участі Оглоблина у цих репресивних діях німецького командування відсутні, але, безперечно, він, як голова Київської міської управи, несе відповідальність за все, що тоді відбувалося у місті.

29 жовтня 1941 року німецька адміністрація звільнила О. П. Оглоблина з посади голови міської управи.

3 квітня по 18 листопада 1942 року Олександр Петрович очолював Музей-архів переходової доби історії м. Києва, зас-

---

інституту професійної освіти, завідувач кафедри середньовічної історії Київського університету, одночасно старший науковий співробітник інституту історії Всеукраїнської академії наук. 18 березня 1938 р. заарештований органами НКВС УРСР, але був звільнений. З 14 грудня 1941 р. — редактор газети «Нове українське слово», у вересні 1943 р. виїхав з німцями.. З 1945 до 1952 р. проживав у ФРН, а потім виїхав до США.

²³ Секція фізкультури і спорту створена 23 вересня 1941 р., керівник секції — В. Дуб'янський.

²⁴ Орлик-Конкель Анатолій Костянтинович, (1900–?) білоемігрант, у вересні листопаді 1941 р.— комендант поліції в м. Києві.

нований у березні 1942 року. У наказі № 1 по Музею-Архіву переходової доби м. Києва. О. П. Оглоблин писав: «Згідно наказу Голови м. Києва від 26 березня 1942 р. з цього числа я приступив до виконання обов'язків директора Музею-Архіву переходової доби м. Києва»²⁵.

Одразу слід зазначити, що упродовж недовгого періоду свого існування Музей-Архів переходової доби залишався структурним підрозділом Київської міської управи, а вся його діяльність проходила під безпосереднім контролем німецької окупаційної влади та Київського міського голови. Останній, як керівник міської управи, 9 квітня 1942 року затвердив положення про діяльність Музею-Архіву переходової доби, а ще через тиждень новоствореній установі дозволили тимчасово зайняти 11 кімнат, загальною площею 296 м², на першому поверсі будинку на Олександрійській, 8 (нині — Контрактова площа) на Подолі. У Положенні про Музей-Архів переходової доби м. Києва було зазначено:

«I Характер і назва установи.

Музей — Архів переходової доби м. Києва є науково-дослідна установа при Київській Міській Управі і має назву «Музей-Архіву переходової доби».

2. Мета і завдання Музею-Архіву переходової доби м. Києва

Музей-Архів має за свою основу мету всіма засобами музейно-архівної роботи (збирання, консервація, систематизація, дослідження та експозиція) відбити:

а) всесвітньо-історичне значення боротьби, яку провадить великий німецький народ, під проводом фюрера Адольфа Гітлера.

б) визволення України, зокрема української столиці — м. Києва героїчною німецькою армією від большевицького гніту.

в) допомогу українському народу німецькій армії в її боротьбі проти большевизму за побудову нової Європи.

д) виявлення здорового українського національного духу в переборенні під керівництвом і за допомогою німецьких друзів і учителя Гітлера руйнацької большевицької спадщини.

---

²⁵ ДАКО, ф. 2412, оп.1, спр.1, арк. 1, рукопис.

3. Відповідно до цієї основної мети Музею-Архіву, його завданням є: збирати, систематизувати і охороняти, вивчати і експонувати весь історичний матеріал, що стосується данного періоду життя країни.

III. Структура і життя Музею-Архіву переходною доби м. Києва

5. На чолі Музею-Архіву стоїть директор, який призначається наказом Голови м. Києва.

6. Музей-Архів складається з двох основних відділів — музейного та архівного, з відповідними науковими кабінетами і спільним фондом та експозиційною частиною.

7. Для виконання завдань Музею-Архіву на найближній період встановлюється персональний штат співробітників у кількості 16 осіб»²⁶.

За час роботи Музей-Архів переходною доби зібрав унікальну документальну колекцію, що розкриває чимало білих плям вітчизняного радянського минулого, проливає світло на дійсні численні злочини комуністичної адміністрації та дозволяє зазирнути у майже не вивчені сторінки життя України під фашистською окупацією. Такого результату вдалося досягти, насамперед, завдяки надзвичайно високому рівню виконавців — наукового колективу Музею-Архіву переходною доби, що склався з яскравих представників української наукової еліти, які з різних причин не евакуювалися разом з радянськими військами і лишилися у Києві при німцях. Штат Музею-Архіву налічував 14 співробітників, колектив музею очолював професор О. Оглоблин, а серед наукових консультантів музею були історик Н. Д. Полонська-Василенко, етнограф К. Ф. Штепа, історик архітектури І. В. Моргилевський, колишній директор музею Західного і Східного мистецтв С. О. Гіляров, Лаврського музею П. П. Курінний, директор історичного архіву В. В. Міяковський, Софійського заповідника О. І. Повстенко.

На 1 червня 1942 року у його фондах налічувалося:

Документів — 2374;

Фотовідбитків — 180;

Негативів — 112;

---

²⁶ Там само, спр. 2, арк. 1–2

Малюнків — 131;

Плакатів, лозунгів, стенгазет, листівок — 276;

Схем, малюнків — 7;

Книжок — 8;

Газет — 555;

Разом (не рахуючи газет) — 3074²⁷.

На 15 вересня 1942 року в фондах Музею-Архіву налічувалося:

Документів — 3166;

Фото — 757;

Негативів — 237;

Рисунків — 197;

Плакатів — 183;

Газет — 1519;

Журналів — 152;

Книг — 110;

Разом — 6600²⁸.

Для проведення виставок співробітники Музею-Архіву залучали матеріали з інших музеїв та приватних осіб. Про це свідчить акт від 26. 06. 1942 року, підписаний О. Оглоблиним та директором Софійського музею О. Повстенко: *«Ми, нижчезазначені Софійський Музей в особі Директора п. Повстенко, з одного боку, Музей-Архів переходової доби м. Києва в особі Директора проф.. Оглоблина, з другого, склали цього акту в тому, що Софійський Музей передає, а Музей-Архів одержує в тимчасове користування для виставки на тему: «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у Києві» серію художника Лукомського «Трапезна при Микольському воєнному соборі» — малюнок на папері розміром — 31 x 50 см»*²⁹. А ось перелік негативів, переданих для експозиції Музею-Архіву 27 травня 1942 року фотокореспондентом Юрієм Івановим:

«1. Здание Городской Управы на Владимирской улице.

2. Тюрма на Лукьяновке, сожженная отходящими большевиками.

---

²⁷ Там само, спр. 3, арк. 18–20.

²⁸ Там само, спр. 6, арк. 27–28.

²⁹ ДАКО, ф. 2412, оп. 1, спр. 14, арк. 13, рукопис.

3. *Камеры тюрьмы после пожара.*
  4. *Укрепленный район на Дорогожицкой улице.*
  6. *Работа по восстановлению трамвайных путей на Лукьяновке.*
  7. *Халупы, в которых жили рабочие при Советах на Демиевке.*
  11. *Аккуратно сложенные снаряды возле пушки, так и оставшиеся лежать после панического бегства большевиков.*
  13. *Остатки фундамента Михайловского монастыря.*
  14. *Дом выстроенный на месте Георгиевской церкви.*
  - 32–41 *Поврежденные телеграф и АТС.*
- Всего 41 негатив»³⁰.*

Ще один цікавий документ, підготовлений О. П. Оглоблним: *«Господину Шефу Музеев г. Киева г. Клейну. Штаб Розенберга. Музей-Архив переходного периода приносит Вам свою глубокую Благодарность за материалы, любезно переданные Вами для выставки Музея-Архива.*

Прошу принять уверение в совершенном моём к Вам уважении.

Профессор — А. П. Оглоблин. директор Музея-Архива переходного периода г. Киева»³¹.

У травні 1942 року було скликано пленум наукових співробітників Музею-Архіву, на якому прийнято рішення у першу чергу почати роботу по відкриттю виставки, присвяченій руйнації пам'яток культури м. Києва і України більшовиками. Ось що розповіла про це вчений секретар Музею-Архіву Л. Рулина: *«...было решено в первую очередь начать работу по открытию выставки, посвященной разрушению памятников культуры гор. Киева и на Украине «большевиками». Был представлен общий экспозиционный план выставки, проект Оглоблина, который я докладывала на пленуме научных работников и он был принят.*

На указанном пленуме также были определены цели и задачи «музея-архива» переходного периода и выставок, которые сводились к тому, чтобы показать «историческое значение

³⁰ Там само, спр. 45, арк 209, рукопис.

³¹ Там само, спр. 32, арк. 282.

борьбы, которую ведет фашистская армия под руководством Гитлера, «освобождение» Киева от «большевистского ярма». Содействие украинского народа немецкой армии, в возрождении хозяйственной и культурной жизни гор. Киева при немцах.

...В июле 1942 г. первая выставка была открыта. В задачу нашей выставки входило показать населению, разрушение культурных памятников гор. Киева «большевиками» и расцвет «культуры» после прихода немцев на Украину. С этой целью на выставке были представлены документы и материалы следующего содержания: карикатура на одного из руководителей партии и советского правительства, разрушение памятников культуры в Архангельской области. Памятников Бобринского, Николая 1, Ольги в Киеве, Михайловского монастыря, Трехсвятительской и Георгиевской церквей в гор. Киеве, Успенского собора, Больничной церкви, Лаврских колоколов в Киево-Печерской Лавре, фотографии и экспонаты музеев. ...

На выставке был показан «расцвет» культурной и хозяйственной жизни Киева после прихода немцев, под руководством Гитлера и его клики. Фигурировали фотографии и портреты больших и маленьких фюреров, а также немецких руководителей и ставленников в гор. Киеве.

...Когда выставка была подготовлена к открытию, для просмотра приехали голова гор. Киева Форостовский, его заместитель Волканович и другие, которые после просмотра разрешили открыть выставку»³².

У газеті «Голос», що видавалася у Берліні 9 серпня 1942 року було опубліковано замітку «Руїни — спадщина більшовиків» (лист з Києва), яку написав професор С. М. Драгоманов про відкриття виставки «Руїнація більшовиками культурних пам'яток у місті Києві»: «П'ятнадцятого липня на Подолі в будинку № 8 на Олександрівському майдані відбулося відкриття першої виставки музею — архіву переходової доби м. Києва. Виставку відкрив директор музею-архіву професор О. П. Оглоблін. На пленумі був присутній голова міста Київ А. Г. Форостівський та його заступники В. Д. Волконович і А. А. Панасенко»³³.

³² ГДА СБУ, ф. 6, д. 69639 ФП, арк. 16–17 об.

³³ Голос.— 1942.— 9. серпня.— № 25. Німеччинна, Берлін.

У середині 1942 року колектив Музею-Архіву переходною доби розпочав підготовчу роботу до наступної виставки «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшевицького гніту і відродження господарського і культурного життя Києва». На відміну від першої, її експозиція мала бути побудована на документах окупаційної адміністрації та органів міського самоврядування. В наказі № 41 по Музею-Архіву переходною доби м. Києва від 18 липня 1942 року наголошувалось: *«Організувати згідно з планом Музею-Архіву виставку на тему: «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшевицького гніту». Вважати організацію цієї виставки першочерговим завданням роботи Музею-Архіву.*

Керування організаційною роботою по виставці покласти на вченого секретаря Музею-Архіву п. А. М. Руліну. Керівникові організаційної роботи по виставці п. А. М. Руліноі скласти загальний експозиційний план і кошторис витрат по виставці до 30 липня ц.р. До 10 серпня зібрати всі документальні та ілюстративні матеріали, до 25 серпня — всі речові експонати, до 20 вересня — закінчити монтування і художнє оформлення виставки. 19 вересня — день річниці визволення Києва — виставка мала бути відкрита.

Наукове керівництво виставкою покласти на наукового консультанта Музею-Архіву професора С. М. Драгоманова»³⁴.

«После открытия выставки,— розповідає А. Руліна,— наукими силами «музея-архива» переходного периода в т. числе и меня проводилась работа по подготовке к открытию 2-й выставки. Однако осуществитъ это не удалось. В конце октября 1942 г. по неизвестным мне причинам выставку немцы закрыли и штат сотрудников был уволен»³⁵.

Постійної експозиції у Музеї-Архіві переходною доби зроблено не було, зібрані експонати демонструвалися на тематичних виставках. Загалом відомо про підготовку трьох виставок під назвами «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у місті Києві», «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшевицького гніту і відродження господарського і культурного життя

---

³⁴ ДАКО, ф. 2412, оп. 1, спр. 1, арк. 18–19.

³⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69639 ФП, арк. 18.

м. Києва» та «Київ під час німецько-советської війни». Але фактично створити вдалося лише одну.

Певне уявлення про першу та частково другу виставки маємо з фондів Державного Архіву Київської області (ДАКО). Там зберігається робочий план виставки «Руйнація большевиками культурних пам'яток у Києві», підготовчі матеріали — документальні та ілюстративні, нотатки, кошториси та інше. Фонди Музею-Архіву сьогодні дають можливість познайомитися з унікальними документами, значення яких для вітчизняної історії важко перецінити. Умовно їх можна поділити на дві частини:

1. Документи радянського періоду (1918–1941 рр.);
2. Документи періоду німецької окупації України (1941–1942 рр.);

Збереження для майбутнього довоєнних радянських документів можна вважати справжнім науковим подвигом колективу Музею-Архіву, оскільки ще в середині липня 1941 року всі архівні установи України отримали обіжник, що зобов'язував архівістів першочергові фонди евакуювати, решту — знищити. Серед врятованих — безцінні документи про вилучення цінностей з храмів та музеїв Києва і подальший продаж їх за кордон, про руйнування культових споруд, пам'яток культури, про репресії інтелігенції. Особливе значення мають т.з. особливі фонди-спогади, щоденники, фотографії, передані на зберігання до Музею-Архіву переходною добою.

Документи про діяльність організацій і установ в окупованому німцями Києві є унікальною збіркою, що дозволяє дізнатися про перебіг життя українського населення під владою гітлерівської адміністрації. Тут зберігаються цінні документи про діяльність Київської міської управи, 11 районних управ міста: про створення української охоронної поліції, про перейменування київських вулиць, про роботу підприємств, утворення «Українського Червоного Хреста», загалом, про запровадження фашистського «нового порядку» і реакцією на нього місцевого населення.

Зрозуміло, що, працюючи під жорстким ідіологічним контролем, співробітники Музею-Архіву переходною добою були позбавлені можливості збирати документальні свідчення про драматичні сторінки німецької окупації. У фондах немає відомос-

тей про масові розстріли киян у Бабиному Яру, про знищення євреїв, радянських військовополонених, жодним словом не згадуються сумнозвісні київські концтабори.

Музей-Архів припинив своє існування наприкінці жовтня 1942 року, оскільки, з огляду на власні пропагандистські цілі, окупаційна влада переконалася у низькій ефективності цього закладу.

У червні 1942 року О. П. Оглоблин, на прохання Київської міської управи, очолив «Комісію для розгляду питання про українські емблеми». До складу комісії входили: О. Оглоблин (голова), Н. Полонська-Василенко, С. Драгоманов, В. Міяковський, П. Курінний, В. Шугаєвський. О. Оглоблин підготував довідку про «Герб міста Києва» і загальні «Висновки комісії». У протоколі № 1 «Засідання Комісії для розглядання питання про українські емблеми» від 15 червня 1942 року було записано: *«Просити проф. Н. Д. Полонську-Василенко прийняти на себе складання історичної довідки про герб «Тризуб», проф. О. П. Оглоблина — прийняти на себе складання історичної довідки про герб м. Києва, проф. С. М. Драгоманова — скласти довідку про герби міст у Західній Європі»*³⁶. Уже за тиждень, 24 червня 1942 року, на черговому засіданні комісії *«Слухали: Доповідь проф. Н. Д. Полянської Василенко про герб «Тризуб». ...Ухвалили: Доповідь прийняти за основу для історичної довідки по цьому питанню, яка має бути подана від імені Комісії до Міської Управи»*³⁷.

З наближенням до Києва радянської армії Оглоблин змушений був переїхати до Львова, де приєднався до роботи історичної секції Наукового товариства ім. Шевченка, організованої за ініціативи митрополита А. Шептицького Церковно-археологічної комісії. У березні 1944 року він переїхав до Праги, де викладав в Українському вільному університеті, згодом — до Мюнхена.

З 1951 року О. П. Оглоблин очолив Українське генеалогічне і геральдичне товариство у США, тривалий час він очолював Наукову раду Східно-європейського дослідного інституту ім.

---

³⁶ ДАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 204, арк. 3.

³⁷ Там само.

В. Липинського, був президентом Української вільної академії наук у США. О. П. Оглоблин — автор понад 700 публікацій з історії України, історіографії, джерелознавства й генеалогії.

Помер О. П. Оглоблин 16 лютого 1992 року у місті Лудлові (США).

Любов СТЕННИК,

історик, головний спеціаліст відділу Зводу пам'яток Київського науково-методичного центру по охороні та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій

ДО ІСТОРІЇ КЛАДОВИЩА «АСКОЛЬДОВА МОГИЛА» У КИЄВІ

1996 року релігійній громаді Української греко-католицької церкви було надано дозвіл на проведення реставрації культової будівлі-ротонди — колишньої церкви Святого Миколая на Аскольдовій могилі. Замовником робіт виступило Управління охорони пам'яток.

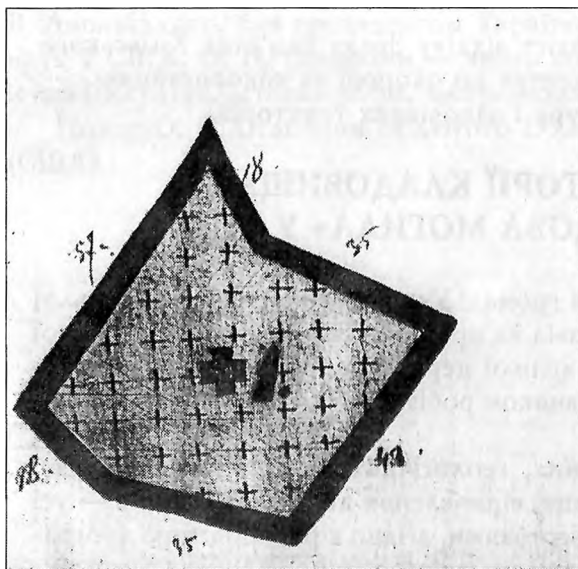
Комплекс інженерних, геологічних заходів щодо церкви, археологічні дослідження, відновлення втрачених об'ємів — усі ці роботи стали першочерговими, згідно з розробленою програмою робіт з відновлення ландшафтно-меморіального комплексу «Аскольдова могила». Черговим етапом у цій програмі передбачалася розробка концепції відновлення території колишнього кладовища на Аскольдовій могилі з претворенням його на меморіальний комплекс та встановлення меж колишнього історичного кладовища.

Для цього потрібен був план кладовища. Слід зазначити, що відома дослідниця київського некрополя Л. А. Проценко, яка вперше збирила й систематизувала матеріали з історії Аскольдової могили, вважала його втраченим.

У процесі пошуку згаданого документу було переглянуто цілий ряд архівних справ, пов'язаних із діяльністю Миколаївського Пустинно-Слупського чоловічого монастиря щодо благоустрою території кладовища, врятуванню його від руйнації, укріплення схилів, дренажних робіт тощо.

Цей блок документів датується першою половиною XIX століття, а на той час кладовище було майже заповнене, і для нього настали не кращі часи: *«Тут много памятников и надгробий, часто окруженных цветниками и газонами и в течение полубека погребения совершаются здесь только в фамильных склепах»*¹.

¹ Яцевский Г. Я. Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву.— 1912.

План кладовища «Аскольдова могила»

За даними, викладеними М. Стельмашенком, у зв'язку зі спорудженням фортеці на Печерську кладовище було закрито 1840 року і перенесено на Байкову гору. Згодом його знову відкрито для поховань заможних киян².

1847 року поховання були припинені через виникнення загрози руйнації частини території кладовища та церкви, яку від знесення врятувало особисте втручання імператора. Але на кладовищі ще довго не дозволяли здійснювати поховань³.

Збереглося багато звернень, листів до Київського губернатора та генерал-губернатора, митрополита з проханнями про дозвіл на поховання на цьому престижному місці та листів-відповіді з відмовою. Серед інших, наприклад: *«отказ купцу Смирнову о погребении в семейной его могиле его тела, где похоронены его жена и дети. Он жертвует в церковь ризы ценною в 250 руб. и 200 руб. Денег»*⁴.

На початку 1895 року на ім'я Київського генерал-губернатора надійшло звернення з багатьма підписами киян про дозвіл на перенесення останків померлих родичів у інші місця, оскільки їхні могили на кладовищі «Аскольдова могила» виявилися зруйнованими в результаті впливу атмосферних і ґрунтових вод.

На прохання Митрополита Київського і Галицького було утворено особливу комісію, висновки якої Київська Духовна

² Стельмашенко М. Кладовища м. Києва. – 1929.

³ ЦДАУ, ф. 442, оп. 44, спр. 37.

⁴ Там само, спр. 38.

консисторія надсилає 09.02.1896 року Київському генерал-губернатору: «...1895 г. произвели осмотр, как кладбища, так и местности, лежащей ниже к берегу Днепра, причем нашли, что площадь кладбища имеет трещины, которые повредили многие памятники и склепы, часть же местности обращена к Днепру, сползла, увлекла некоторые могилы и разрушила склепы. Необходимо: верхнюю площадку дренировать для отвода воды, дать стоки; сделать подробные исследования грунта, нивелировку всей площади и склонов, без чего окончательные исследования сделать невозможно.

Председатель: архимандрит Евлогий.

Члены: протоиерей Александр Брайловский, военный инженер-полковник Лилье, инженер С. Романовский, инженер путей сообщения А. Дараган, академик архитектуры В. Николаев, депутат от Никольского монастыря, иеромонах Вениамин»⁵.

26.04.1895 року до правління монастиря пропозиції щодо укріплення схилів кладовища надійшли від Київського кріпосного інженерного управління, генерал-майора Прохорова;

11.12.1896 року — записка інженера Флорина;

05.03.1901 року — висновки правління Київського округу шляхів сполучення в. о. начальника округу, інженера Лелявського⁶.

Попередній проект дренажу був розроблений начальником четвертої сухопутної дистанції, інженером С. Романовським⁷;

І лише 04.09.1903 року канцелярія Київського генерал-губернатора надіслала начальнику Київської округи водяних і шосейних шляхів сполучення «... отношение первого Викария Киевской Епархии Епископа Сильвестра на имя г. Начальника Края по вопросу о предстоящем в будущем году на Аскольдовом кладбище дренажных работ с целью ограждения кладбища от сползов горы».

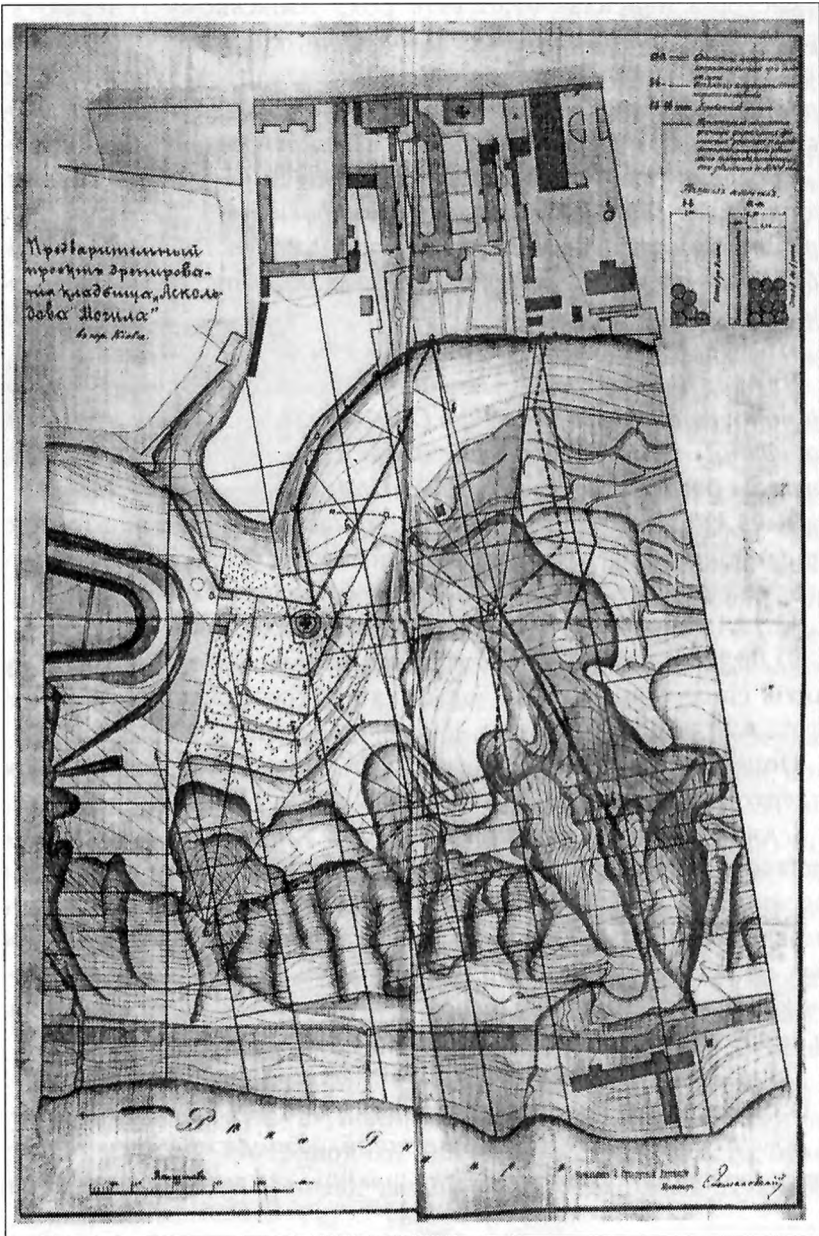
Серед архівних матеріалів зберігаються і висновки інженера О. Ессенза про виконані монастирем роботи.

«... В настоящее время местной администрацией проводятся некоторые работы по укреплению земли: часть северно-

⁵ Там само, оп. 648, спр. 35, арк. 40.

⁶ Там само, арк. 31–33.

⁷ Там само, арк. 41.

Проект дренавання кладовища «Аскольдова могила»

го склона спланована террасами, по ним проведені дерев'яні лотки для стока атмосферних вод і викопано декілька колодців з дерев'яними срубамі, соединеними между собою открытими лотками.

Склон же кладбища, обращенный к Днепру, не спланован и нет на нем колодцев и лотков.

Хотя и кое-что предпринимается монастырской администрацией с целью укрепления грунта в пределах кладбища, но меры эти не носят на себе характера систематичности и выполняются не вполне правильно с технической стороны»⁸.

1907 року монастир запросив гірничого інженера Антона Страуса (виконав систему буронабивних свай у будинку В. Городецького на вулиці Банковій, 10) для відведення підґрунтових вод і дренажу всієї території. Він зробив кілька бурових свердловин і визначив ґрунтове нашарування. У подальшому монастир також почав ретельніше слідкувати за будівництвом склепів, їх дозволялося будувати лише в місцях, захищених від зсувів.

1916 року знову виникла необхідність укріплювати схили кладовища. 1 січня 1916 року комісія ухвалила: «капитальное укрепление Аскольдовой могилы является необходимым так как происходящее ее разрушение в ближайшем будущем приведет не только к уничтожению ее, но затем неизбежно повлечет за собой и разрушение пока целой территории Никольского монастыря»⁹.

У рапорті правління монастиря 1918 року до Київської духовної консисторії повідомлялося про небувалі в минулі роки зсуви: «нижние террасы сползли вместе с надгробными памятниками и с гробами, так, что некоторые террасы пришлось временно закрыть для погребения покойников.

Необходимо устранить штольни, колодцы и дренажи, что по предварительному подсчету будет стоить не меньше 300 000 руб.

Принимая во внимание, что кладбище почти уже все заполнено могилами и свободных мест для погребения осталось са-

⁸ Там само, арк. 47–48

⁹ Там само, ф. 131, оп. 32, спр. 253, арк. 90.

мое незначительное число, правление монастыря находит справедливим повысити плату за могильные места и утвердити расценки: шестая терраса — 3000 руб., первая терраса — 5000 руб.»¹⁰.

1915 року ціни на поховання були такі: на 1 терасі — 1000 руб., на 5 терасі — 400 руб. Незважаючи на високі ціни і загрозу для збереження могил, правління монастиря не могло поскаржитися на недостатні прибутки від поховань.

При збільшенні грошових надходжень наприкінці ХІХ і на початку ХХ століття (1915 р.—2 9690 руб, 1916 р.— 38703 руб., 1917 р. — 47057 руб.) монастир надає увагу оформленню кладовища, зокрема його огорожі, входу, дзвіниці, тощо.

Архівні документи, датовані 1889 роком, свідчать, що адміністрація монастиря укладає договори з садівниками про висадження квітів та облаштування склепів.

Кам'яну огорожу навколо кладовища довжиною 20 пог. саж., вартістю 843 руб. 98 коп. було зведено 1866 року¹¹.

Цим же періодом, а саме 1865 роком, датується і документ з планом кладовища «Аскольдової могили», розроблений київським міським землеміром, колезьким асесором В. М. Поповим¹².

У вересні 1906 року чернігівським майстром Спиридоном Дмитровичем Биковим, (жив у Києві на вулиці Набережно-Либідській, 55) був побудований цегляний будинок для садівника і робітників кладовища.

Про площу кладовища ми дізнаємося із відповіді правління монастиря на запит Київської міської управи від 30.08.1918 року: *«Из всей усадьбы Киево-Никольского монастыря в количестве 8 дес. 2.079 кв. сажен считая овраги, бугры и оползни, под кладбище именуемое Аскольдовой могилой находится приблизительно 1 дес. и 897 кв. сажен сентябрь 2-го дня 1918 г.»¹³.*

У документах Міськомунгоспу за 1934 рік значилася площа кладовища у розмірі 1,7 га.

Надмогильні споруди Аскольдової були найрізноманітнішими — від розкішних склепів і надгробків до простих, металевих та дерев'яних хрестів, звичайних табличок.

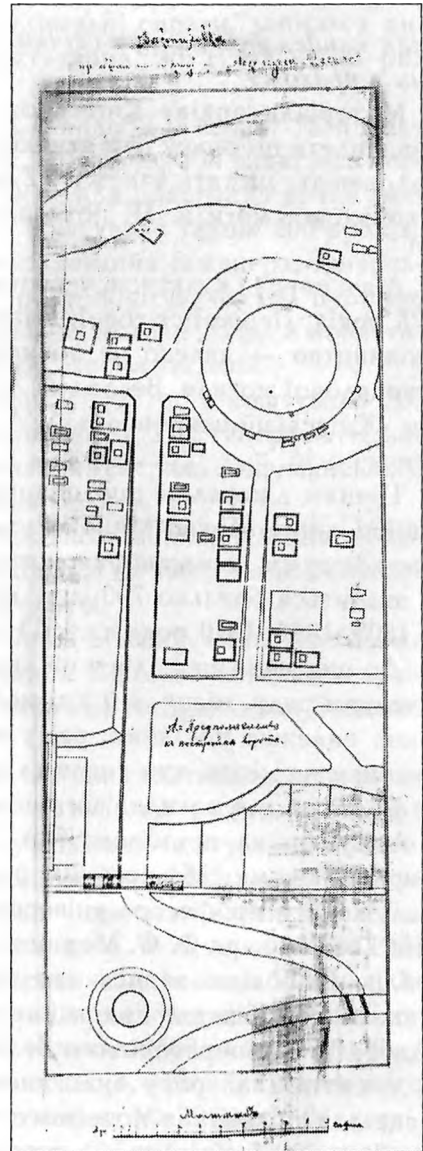
¹⁰ Там само, спр. 293, арк.9 1.

¹¹ Там само, оп. 30, спр. 1344, арк. 15.

¹² ДАМК, ф. 17, оп. 4. спр. 787-а.

¹³ ЦДАІАУ, ф. 131, оп. 32, спр. 239. арк. 92.

Свідок тотального поруйнування прекрасних і неповторних витворів мистецтва на Аскольдовій могилі Є. М. Мазур, який був на той час виконробом Київського міськкомунгоспу, так розповідав про красу цього некрополя: «Пам'ятники на цьому кладовищі я бачив, коли ще в юності гуляв тут з хлопцями. Особливо виділялася скульптура скорботної жінки в натуральну величину з білого мармуру, яка схилилася на коліно з хустинкою біля очей. Ще запам'ятались дві плити. Одна з білого мармуру, з розкидатими на ній букетами блакитних незабудок. За цією плитою вертикальна ніша сірого кольору з написом по іспанськи. Друга плита — у вигляді плескатога басейну з широким зеленим кольором, а в середині басейну — багато кам'яних, білих і жовтих лілій та латаття. Ззаду басейну вертикальна плита з лабрадориту з віршами французькою та російською мовами. Були невеликі скульптури ангелів з гіпсоліту (алебастру). Цегляні склепи були у вигляді каплиць з похилими та шатровими дахами. У двох з них встановлено стелажі з чотирма мармуровими колонами з конічними вертикальними жолобками. По

План Аскольдової могили
1865 р.

боках канделябри на три свічки. Тут було три цинкові домовини з прахом»¹⁴.

Матеріали архіву Київського історичного музею (1919), т. зв. анкети по опису пам'ятників, що проводився на київських кладовищах, містять також і 12 малюнків та описів надгробків Аскольдової могили. Ці поховання розміщувалися біля церкви¹⁵.

Діячі науки і культури, учасники воєн 1812, 1853–1856, 1877–1878 років, Першої світової; авіатори, колекціонери, меценати, духівництво — далеко не повний перелік категорій поховань Аскольдової могили. Всього на Аскольдовій могилі, за довідником «Київський некрополь» Л. А. Проценко, поховано близько 2 тисяч осіб.

Цінним джерелом про поховання на Аскольдовій є реєстраційні книги Києво-Миколаївського монастиря «для записи прихода сумм за места для могил на Аскольдовом кладбище», де значиться близько 700 імен похованих на цьому кладовищі за 1809, 1883–1890 роки та 1911–1918 роки.

До цих книг вносилися не лише прізвища похованих із зазначенням ряду, місця, а й відомості про те, до якого віросповідання належав покійник, де, у якій церкві його відспівували, розцінки на місце, хто ховав та ін.¹⁶

За місце для могили свого чоловіка, присяжного повіреного Л. А. Куперніка, приміром, К. Л. Купернік внесла до каси монастиря у лютому 1884 року 200 рублів, а Катерина Мерінг вдова заслуженого професора університету св. Володимира, знаного київського лікаря Ф. Ф. Мерінга, у жовтні 1887 року внесла 100 рублів. Відповідні записи про це зробив казначей, ієромонах Микола. За місце для поховання статського радника, камергера «Двора Его императорского Величества» О. В. Гудим-Левковича у квітні 1887 року було внесено 500 рублів сріблом, а за місце для поховання почесного спадкового громадянина Г. С. Чернова 200 рублів вніс у серпні 1886 року інженер Георгій Шлейфер, який упродовж 1884–1887 років, будучи членом міської

¹⁴ Мазур Є. М. Свідчення очевидця // Вечірній Київ.—1944.— 7 червня.

¹⁵ ІР НБУ, ф. 28, № 1097.

¹⁶ ЦДАУ, ф. 131. оп. 32, спр. 137, арк. 13.

управи, відповідав у Києві за будівельні справи, займався питаннями артезіанського водопостачання, збудував цілий ряд будинків.

За місце для поховання Є. Є. Кандиби у серпні 1886 року дворянин С. А. Кандиба сплатив 200 рублів, а із запису за червень 1890 року дізнаємося, що місце для поховання дочки академіка мистецтв О. Д. Антонеллі коштувало також 200 рублів.

Одне місце (напівсклеп) для поховання інженера, генерал-майора М. П. Фабріціуса 1915 року коштувало 400 руб. Цю суму, та ще 70 рублів на облаштування могили до каси монастиря вніс генерал від інфантерії К. А. Добржанський.

На 6-й терасі кладовища місце у 1917 році коштувало 500 рублів. 16 травня, згідно з квитанцією № 358, генерал Людвиг Лютте сплатив цю суму за поховання генерала Лопушанського М. Я. і 40 рублів за облаштування могили.

Лікаря О. В. Бочарова православного віросповідання, поховано 1918 року на 2-й терасі кладовища за 250 рублів. Відповідали померлого у Феодосівській церкві.

400 рублів за місце і 70 рублів за облаштування могили на 3-й терасі кладовища для поховання відомого академіка архітектури В. М. Ніколаєва вніс до каси монастиря Антон Зименко 11.11.1911 року.

1916 року графиня Параскева О'Рурк сплатила за одне місце на 3-й терасі для поховання таємного радника, графа М. М. О'Рурка 600 рублів, і 100 рублів за облаштування могили.

Місця на кладовищі продавалися і в запас. 17 квітня 1911 року за два місця на 5-й терасі сплатила Євгенія Олексіївна Демченко, де згодом було поховано її саму та 28.04.1914 року її чоловіка — Василя Григоровича Демченка. У записі за 1913 рік знаходимо відомості про те, що «действительный статский советник Георгий Шлейфер уплатил 2700 руб. за три места на первой террасе мерой пять аршин», про що свідчив його власний підпис. Того ж року квитанцією № 79 від 29.04. засвідчено, що до каси монастиря внесено 400 рублів за одне місце в запас К. О. Гудим-Левкович.

1916 року на 5-й терасі кладовища було продано одне місце для могили (в запас) на ім'я Є. С. Коцюбинської, поруч із могилою професора університету св. Володимира, лікаря кафедри фізіології і дерматології, учасника Російсько-турецької війни

1877–1878 років, гласного Київської міської думи С. П. Томашевського, якого було поховано у п'ятницю 11.03.1916 року після відспівування в Університетській церкві. 25.XI.1916 року генерал-майор М. С. Сомов сплатив за півтора місця на 1-й терасі для могили генерала І. М. Холявко 1500 рублів та за облаштування могили — 150 рублів.

Для облаштування на 1-й терасі могили (напівсклепа) князя М. О. Долгорукова, встановлення хреста і огорожі, якого відспівували в Олександро-Невській церкві, С. М. Долгоруков 9.07.1918 року вніс до каси монастиря 6000 рублів.

Володимир Берестовський сплатив 1900 рублів 11.06.1918 року за поховання М. Г. Берестовського на 2-й терасі кладовища, відспівували його у Трьохсвятительській церкві.

На цій самій терасі було поховано графа О. О. Мусіна-Пушкіна. За облаштування двох склепів вартістю 1000 рублів кожний Миколою Мусіним-Пушкіним до каси монастиря було внесено вказану суму 22.06.1918 року.

Поховання полковника К. А. Фон-Вітте на 6-й терасі Аскольдової коштувало 6000 рублів. Ховали покійника із військового госпіталя. П. Кизинець 17.03.1918 сплатив цю суму монастирю.

Відомості про похованих знаходимо і в інших монастирських документах, які фіксували надходження коштів у формі доповідних записок.

Так, зокрема, наглядач кладовища ієромонах Пилип 3.02.1918 писав настоятелю: *«Его преосвященству, Преосвященнейшему Димитрию, Епископу Уманскому, Настоятелю Киево-Николаевского монастыря.*

Честъ имею доложить Вашему Преосвященству, что мною 30 января 1918 г. продано на первой террасе Аскольдоваго кладбища одно место за 2000 руб. для погребения профессора Исидора Григорьевича Рекашева и получено за устройство могилы 30 руб. Покойник православного вероисповедования, отпетый при этом М.Благовещенской церкви г. Киева. Деньги 2030 руб. получены мною от Л. Рекашевой, которые при сем присылаю, ему же и квитанция выдана на № 370. Смотритель Аскольдова кладбища иєромонах Филиппъ. 3.02.1918».

Тут, на Аскольдовій, 1918 року було поховано загиблих у бою під Крутами на полях Чернігівщини юнаків. У подальшому

окремі поховання проводилися за відповідними рішеннями Міськради та на зарезервованих для родичів місцях.

Під час окупації Києва у 1941–1943 роках німці ховали своїх солдатів і офіцерів навпроти церкви. Біля ротонди було встановлено гранітний обеліск — бронзове погруддя німецького воїна у касці. Над могилами — однакові невисокі хрести. Ці поховання ліквідовано у 1944 році¹⁷.

Після визволення Києва від німецько-фашистських загарбників праворуч від церкви ховали Героїв Радянського Союзу, генералів і старший командний склад РСЧА, які загинули в боях під час Великої Вітчизняної війни.

Облікова картка Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР, датована 3.09.1947 роком, містить відомості про ці поховання¹⁸:

1. Могила Героя Радянського Союзу, старшини Гогічаїшвили М. І. 1903–1945.

Дата виникнення — 1945 р.;

2. Могила генерал-майора, кавалера ордена Суворова 2 ст. Склярова С. Ф. 1897–1943.

Дата виникнення — 1944 р.;

3. Могила полковника Зубарева Й. Є. 1907–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

4. Могила гвардії підполковника Малярова М. Ф. 1902–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

5. Могила гвардії полковника Колотушкіна І. І. 1903–1943. Кавалера чотирьох орденів.

Дата виникнення — 1944 р.;

6. Могила генерал-майора Сербіна В. М. 1896–1944. Орденосця.

Дата виникнення — 1944 р.;

7. Могила підполковника, Героя Радянського Союзу Проценка С. Ф. 1900–1943. Орденосця.

Дата виникнення — 1944 р.;

8. Могила гвардії інженер-полковника Захарова А. В. 1911–1945.

Дата виникнення — 1945 р.;

---

¹⁷ Україна. — 1944. — Березень–квітень. — С. 32.

¹⁸ ДАМК, ф. Р-1, оп. 1, од. зб. 14.

9. Могила гвардії капітана Новикова Ю. В. Кавалера двох орденів. 1923–1945.

Дата виникнення — 1945 р.;

10. Могила підполковника Фрідмана С. М. 1902–1943. Кавалера двох орденів.

Дата виникнення — 1944 р.;

11. Могила гвардії майора, Героя Радянського Союзу, кавалера трьох орденів, Леонова І. Д. 1915–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

12. Могила гвардії молодшого лейтенанта Ломакіна М. П. 1918–1944.

Дата виникнення 1944 р.;

13. Могила полковника Єлисеєва І. Г. 1903–1943.

Дата виникнення — 1943 р.;

14. Могила комісара державної безпеки, кавалера п'яти орденів Жукова О. О. 1900–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

15. Могила гвардії генерал-майора технічних військ Лавриненка М. І. 1903–1943.

Дата виникнення — 1943 р.;

16. Могила полковника, кавалера трьох орденів Ситникова М. С. 1902–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

17. Могила гвардії полковника Чернева В. В. 1907–1943.

Дата виникнення — 1944 р.;

18. Могила полковника Ромащенко І. Ф. 1903–1943.

Дата виникнення — 1943 р.;

19. Могила підполковника, Героя Радянського Союзу, кавалера трьох орденів Фоміна Ю. І. 1911–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

20. Могила ад'ютант-лейтенанта, орденосця Мадюді М. У. 1923–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

21. Могила майора, Героя Радянського Союзу, орденосця Луста П. В. 1913–1945.

Дата виникнення — 1945 р.;

22. Могила гвардії старшого лейтенанта, Героя Радянського Союзу Должанського Ю. М. 1923–1943.

Дата виникнення — 1944 р.;

23. Могила гвардії майора, Героя Радянського Союзу, кавалера трьох орденів Мончака М. С. 1915–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

24. Могила генерал-майора Пилипенка А. П. 1903–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

25. Могила полковника, Героя Радянського Союзу Малигіна С. О. 1898–1944.

Дата виникнення — 1944 р.;

26. Могила гвардії майора авіації, Народного Героя Югославії Вітрука А. Н. 1902–1946.

Дата виникнення — 1946 р.;

27. Могила генерал-майора інженерних військ Бабіна А. В. 1900–1946.

Дата виникнення — 1946 р.;

28. Могила генерал-майора танкових військ Громагіна М. О. 1902–1945.

Дата виникнення — 1945 р.;

29. Могила генерал-майора Чернишова М. Г. 1904–1946.

Дата виникнення — 1946 р.

Усі могили було обдерновано, обсаджено квітами, на них було встановлено білі мармурові пам'ятні знаки (дошки). Територія Аскольдової могили освітлювалася, тут було встановлено двозмінне чергування міліції.

Згідно з рішенням Виконкому міськради № 1435 від 3.09.1957 року, ці поховання разом з іншими, що знаходилися у київських парках, було перенесено в Парк Вічної Слави¹⁹.

Ліквідація кладовища «Аскольдова могила» розпочалася 1934 року. Півроку вирішувалося це питання. Склалися історичні довідки, комісії оглядали кладовище, велося листування. Комунгосп звернувся до Інспектури охорони пам'ятників ОблВНО з пропозицією передати кладовище, як заповідник, Всеукраїнському музейному містечку;

На думку ОблВНО, Музейне містечко мало коштом Міськомгоспу впорядкувати цвинтар, під обов'язковим та постійним наглядом з боку Київського обласного відділу Наросвіти. Інспектура охорони пам'яток мала б запровадити спеціальний штат екскурсоводів та видати путівник по кладовищу.

---

¹⁹ ДАМК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 916, арк. 105–106.

Музейне містечко рішуче заперечило проти передачі у його відання кладовища, мотивуючи це тим, що головним його завданням є антирелігійна пропаганда, а заповідник на Аскольдовій могилі нічого спільного з такою пропагандою не має. Зі свого боку, вони пропонували передати Аскольдову могилу тресту зелених насаджень. Незважаючи на думку ОблВНО і Комуногоспу, які пропонували передати кладовище, як заповідник, у відання музейного містечка, як відомий об'єкт радянського і, особливо, зарубіжного туризму, президія Міськради ухвалила Аскольдову могилу як кладовище ліквідувати. Згідно з актом комісії, яка за дорученням Наркома освіти, обстежувала кладовище, а також згідно з висновками, викладеними у листі Наркома освіти тов. Затонського було ухвалено церкву, що є на кладовищі,— закрити, надмогильні пам'ятники використати, як матеріали. Зазначалося, що при ліквідації пам'ятників слід залишити окремі могили, відмічені в акті комісії Наркомосвіти²⁰.

Постанову про ліквідацію «Аскольдової могили» було прийнято 28.05.1934 року.

Проте і стан Аскольдової могили, судячи з доповідної записки Комуногоспу, на той час був «... цілком незадовільний, вона має занедбаний вигляд, оскільки один-два вартових не в силі підтримувати належне впорядкування, на яке не передбачено асигнувань за бюджетом.

Вся територія густо вкрита насадженнями, що в процесі свого зросту зруйнували велику кількість пам'ятників, огорож та могил. Руїнуючий вплив на терен кладовища мають сповзи, проти яких проводять штольневі роботи ОШТ. Надзвичайно негативно відбилася на впорядкуванні кладовища вилучення брухту проведене «металоломом». Родичі підтримують не більше 10% могил. Здійснена минулого року перереєстрація виявила, що більшість з них є фактично безгосподарча. Кладовище використовується для заховання окремих осіб лише за спеціальними дозволами Міськкомгоспу та Міськради. Тепер це досить улюблене місце відпочинку пожильців Ленінки, робітників, червоноармійців.

Для виявлення цінних пам'ятників, поховальна Управа, проводить тепер інвентаризацію всіх споруд»²¹.

²⁰ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 6252.

²¹ Там само, спр. 6176.

Упродовж 1934–1935 років пам'ятники інтенсивно знищувалися, частину їх, на прохання директора Художнього інституту Кратка, було передано цьому інституту, частину перенесено на інші кладовища (Байкове, Звіриницьке, Лук'янівське).

1936 року рішенням уряду Київському міськвиконкому було запропоновано збудувати на схилах Дніпра зелений театр на 15–20 тисяч глядачів. Вибір випав на територію кладовища «Аскольдова могила».

Проектувальні роботи перепланування і опорядження території кладовища здійснював архітектор П. Г. Юрченко разом з групою архітекторів. Оформлення павільйону на могилі Аскольда здійснювали художники й архітектори:

Лисов Ф. Ф.— архітектор-художник, Дерегус М. Г.— художник, заслужений діяч мистецтв УРСР, Отрощенко С. Б.— художник, Вороніна Г. П.— художник-скульптор. Консультантами були: Шовкуненко О. О.— народний художник УРСР, Ткаченко М. М.— професор, історик, Гуслистий К. Г.— професор, історик²².

Зрештою, роботи зі спорудження зеленого театру було згорнуто, оскільки, за даними розвідувального буріння виявилось, що геологічна й гідрогеологічна будова схилу потребує надто великих витрат на спорудження штольневого дренажу. Було проведено роботи з укріплення схилів кам'яною набережною і створення системи парків.

1948 року постало питання про створення на місці поруйнованої Аскольдової спеціального кладовища-пам'ятки — некрополя видатних діячів радянської влади і культури. Спеціальна комісія Київської Міськради, до складу якої увійшли визначні діячі культури А. Бучма, П. Панч, А. Первомайський, О. Ватуля, оглядала стан могил діячів науки, літератури, мистецтва на Байковому кладовищі. На той час контора кладовища доглядала 32 могили, що перебували на державному обліку. Під час роботи комісії виявилось, що більшість цих могил, хоч і оправлені завдяки родичам, та перебували без надгробків і написів на довготривалому матеріалі. На багатьох було встановлено дерев'яні хрести, або стовпчики, зокрема на могилі П. Саксаганського —

---

²² Там само, ф. Р-986, оп. 1, спр. 9.

хрест із дерев'яних рейок, а поховання Дніпрової Чайки (Л. О. Василевської) і О. Пчілки — взагалі без написів. Комісія відзначила необхідність якнайшвидшого встановлення пам'ятників чи обелісків на могилах П. Саксаганського, О. Петрусенко, І. Нечуя-Левицького, О. Пчілки, С. Васильченка, Дніпрової Чайки та інших, відновити написи на них, відремонтувати оголодження, тощо.

У висновку роботи комісії зазначено, що ці заходи є лише попередніми і необхідні вони для затримання від подальшого руйнування могил, але це лише напівзаходи, оскільки: *«комісія вважає, що настав час подбати про гідне вшанування пам'яті діячів радянської влади і культури на Україні в більш широких масштабах, а тому пропонує поставити на черговій сесії Міськради на обговорення питання про створення спеціального кладовища — пам'ятника для видатних діячів радянської влади і культури на Аскольдовій могилі, куди й перенести останки їх з всіх київських кладовищ»*²³.

Натомість київська влада обмежилася встановленням пам'ятних знаків на вищезазначених могилах.

1955 року постало питання про повернення на Аскольдову могилу з Лук'янівського цивільного кладовища праху славнозвісного льотчика Петра Нестерова та встановлення йому пам'ятника.

Командуючий військами КВО, маршал Радянського Союзу Чуйков звернувся до Ради Міністрів України з цього приводу. Від виконкому Київської Міськради надійшла відповідь, що: *«пропозиція Київського військового округу про спорудження в м. Києві монументального скульптурного пам'ятника видатному російському льотчику П. М. Нестерову підтримується і Міськрада вважає за доцільне встановити його в Залізничному районі, на Солом'янці, біля Артучилища, на головній магістралі до аеродрому — Повітрофлотському шосе»*²⁴.

Пам'ятник видатному льотчику у місті Києві було встановлено, щоправда набагато пізніше — 1974 року — на території авіаційного виробничого об'єднання по проспекту Перемоги. З

²³ Там само, ф. Р-1, оп. 5, спр. 202.

²⁴ Там само, оп. 3, спр. 531, арк. 255 – 259.

майстерень цього авіапарку, де служив герой, створюючи літак власної конструкції, виріс завод.

Проект пам'ятника у вигляді бронзової постаті авіатора на тлі спрямованої в небо стріли і кільця — символа знаменитої петлі — розробив архітектор А. О. Сніцарєв. Саму фігуру створив молодий скульптор Є. О. Карпов. Робочі креслення і технологію виготовлення розробили працівники конструкторських відділів І. Л. Левківський, С. Ковальчук, Р. Докучаєв.

А перенесення праху П. Нестерова на Аскольдову могилу виконком визнав недоцільним, оскільки його могила на Лук'янівському кладовищі має намогильний пам'ятник з епітафією, утримується трестом поховального обслуговування у належному стані і перебуває під наглядом як історичний пам'ятник Міського управління культури.

В архіві визначного вченого — літературознавця С. І. Маслова, який описував Київський некрополь, зокрема і Лук'янівське кладовище, — є запис, де автор пише про відсутність на ньому праху П. М. Нестерова: *«Прах Нестерова перенесен на Лукьяновское кладбище с Аскольдовой могилы. Могила помещена на т.н. Красной площадке. Памятник сооружен летом 1939 г. на государственньй счет. В 1940г. слышал, будто праха Нестерова нет под этим памятником. После того, как все памятники на Аскольдовой могиле были уничтожены, получилось предписание из Москвы сохранить останки Нестерова. Их уже невозможно было отыскать. Но чтобы московское распоряжение не осталось все же без исполнения, решили, не перенося останков, ограничиться постановкой на Лукьяновском кладбище памятника из соответствующей надписью о заслугах Нестерова»²⁵.*

Дійсно, зараз ми бачимо на похованні льотчика надгробок із сірого граніту, верх якого прикрашає мармурова амфора, напівнакрита полотнищем — символом скорботи. На постаменті напис: *«Летчик Нестеров Петр Николаевич. 15/27.02.1887 – 26.08.(8.09.)1914. Русский летчик, совершивший первым в мире мертвую петлю 27.08.1913. Совершая впервые в истории беспримерный воздушный бой — таранил своим самолетом самолет противника и погиб вместе с ним 26 августа 1914».*

²⁵ ІР НБУ, ф. 33. 625–657.

У путівнику «Лук'янівське цивільне кладовище» (1998 р.) Л. А. Проценко зазначає, що на могилі П. Нестерова на Аскольдовій могилі стояв стовп з пропелером, на якому був напис: *«Остановись путник, перед тобою прах Нестерова»*²⁶.

Судячи із доповідної записки завідуючого музейним відділом НКО УРСР Макаровича, на момент руйнування Аскольдової могили на місці поховання П. Нестерова надгробок уже був відсутній. Ось як про це він писав наркомуну освіти УРСР: *«За вашим дорученням мною при участі директора Київського художнього інституту тов. Кратко і професора архітектури Моргілевського переглянуто надгробки кладовища «Аскольдова могила». З могил колишніх діячів нами відмічено такі:*

1. Подолінський Сергій Андрійович — був зв'язаний переноскою з Марксом. Політемігрант. На 2-й терасі, № 108.

2. Подолінський Андрій Іванович — поет часів Пушкіна. Батько С. Подолінського — похований в одній могилі з сином на 2-ій терасі за № 109.

3. Купернік Лев Абрамович — адвокат, часто виступав у політичних процесах, під час його похорон відбулась кривава сутичка з поліцією на Аскольдовій могилі, батько Щепкіної-Купернік, тераса № 2, № 45.

4. Нестеров — авіатор, що перший зробив «мертву петлю», якого там поховано в 1914 р. Крім нього, за часів радянської влади на «Аскольдовій могилі» поховано ряд авіаторів (Чипсов, Циба, Іванов, Стройко). На окремих могилах як ознака цих могил, залишаються частини ламаних машин. Більшість же могил, як і могила Нестерова залишаються без всяких ознак.

5. Соловцов Микола Миколайович — київський театральний діяч. На терасі № 1, № 110.

6. Тарновський Василь Васильович — збирач української старовини, організатор у Чернігові музею. На терасі № 1 під № 108.

7. З художніх пам'ятників нами відмічено один, на терасі № 5 під № 27, що належить невідомому. Художню фігуру цього пам'ятника треба перевести в друге місце.

---

²⁶ Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К., 2001.— С. 38.

8. *Треба залишити церкву на «Аскольдовій могилі» як архітектурний пам'ятник, що його дуже влучно можна буде використати в майбутньому парку. Треба негайно ліквідувати церковну общину Міській Раді організувати охорону матеріалів цього кладовища, особливо під час його розборки»²⁷.*

Сьогодні поховання П. М. Нестерова на Лук'янівському цивільному кладовищі є одним із таких, що користуються особливою увагою відвідувачів, причому не лише киян, а й мешканців усієї України та колишніх республік Радянського Союзу. Чимало людей приїздить до неї із далеких світів.

За документальними відомостями, на Лук'янівське кладовище мало бути перенесено поховання й інших авіаторів з Аскольдової, їх мали поховати у братській могилі, проте, вірогідно, це розпорядження міської влади виконано не було.

Із сімейного склепу на Аскольдовій могилі родичі перенесли на Лук'янівське цивільне кладовище тлін церковного і громадського діяча І. Наумовича.

І. Наумович закінчив курс Львівської духовної семінарії, був уніатським священиком у різних сільських приходах Галичини. 1871 року він заснував у Львові першу в цьому краї народну газету «Русская Рада» та відомий журнал «Наука». Ось як писала про нього газета «Киевлянин» у 1914 році: *«Как один из виднейших представителей Русской партии в Галиции в 1882 г. священник И. Наумович по поводу одного мелкого церковно-общественного недоразумения австрийскими властями признан был виновным в государственной измене и приговорен к восьмимесячному тюремному заключению и, кроме того, отлучен папою от церкви за приверженность к «схизме», т.е. к православию и переселился в Киев, где продолжал свою глубоководную деятельность на благо родного народа»²⁸.*

В Києві І. Наумович був приходським священиком церкви с. Борщагівки. Після його смерті на місці його поховання на Аскольдовій могилі Слов'янське благодійне товариство встановило надгробок з такою епітафією: *«Гонимому на родині, приня-*

---

²⁷ ДАМК, ф. Р-986, оп. 1, с. 9.

²⁸ Панихида по протоієреє І. Наумовиче и деятелях, павших в Галиции / / Киевлянин.— 1914.— 20 сентября.

тому в родной России, начальнику Галицкой Руси, протоиерею Иоанну Григорьевичу Наумовичу»²⁹.

Так само на Лук'янівське кладовище родичі перепоховали і останки двох друзів-крутянців Володимира Шульгина та Володимира Наумовича, яких 1918 року було поховано в родинному склепі Наумовичів. Завдяки цій обставині, маємо в Києві єдине реальне поховання учасників крутянського бою, оскільки на Аскольдовій могилі поховання молодих патріотів було знищено 1934 року під час руйнування кладовища.

Напевне можна сказати, що ідея щодо створення у Києві кладовища-меморіалу все ж знайшла своє втілення, хоча й на скромнішому — Лук'янівському цивільному кладовищі, колишньому — Центральному міському, яке стало останнім прихистком тисяч наших співвітчизників, видатних людей нашої держави: вчених, діячів культури, імена й творіння яких стали національним надбанням, увійшовши до скарбниці світової науки і культури, і які є гордістю держави Україна. 1994 року Лук'янівському цивільному кладовищу надано статус Державного історико-меморіального заповідника.

Знайдений автором архівний та іконографічний матеріал: план кладовища київського міського землеміра Полова В. М. (1865); попередній проект дренажу кладовища інженера С. Романовського (1896); вкопіровка із загального плану кладовища (1899) дозволив наблизитися до вирішення питання про визначення та встановлення меж колишнього історичного некрополя «Аскольдова могила» і позначення їх на території сучасного парку, що, зрештою, так і не було реалізовано.

---

²⁹ Там само.

Тетяна ЄВСТАФ'ЄВА,
завідувач відділу
«Київ в період 1917–1991 рр.»
Музею історії міста Києва

КУРЕНЕВСКАЯ ТРАГЕДИЯ В СВЕТЕ НОВЫХ ДОКУМЕНТОВ

В истории Киева довольно много трагических, черных страниц. Одна из них — Куреневская трагедия, произошедшая на рассвете 13 марта 1961 года, когда песчано-глиняная пульпа, которую на протяжении десяти лет закачивали в Бабий Яр, прорвала дамбу в третьем отроге, в результате чего громадный поток грязевых масс хлынул в сторону улицы Фрунзе, в считанные минуты залив окрестности.

Бабий Яр¹ — урочище в нынешнем Шевченковском районе. Согласно многочисленным документальным и картографическим источникам — территория от современной улицы Дорогожицкой до Куреневки (улица Фрунзе). До застройки здесь был один из самых больших на территории Киева оврагов, длиной — свыше 2,5 км, глубиной — от 10 до 50 м.

В годы Великой Отечественной войны в течение нескольких дней в Бабьем Яру было расстреляно почти все еврейское население города, а всего за два года оккупации погибло свыше 200 тысяч человек, из них 100 тысяч — в Бабьем Яру. Эта киевская местность стала символом страданий мирного населения во время войны.

Сразу после освобождения Киева от фашистских оккупантов встал вопрос увековечения памяти погибших в Бабьем Яру, и уже 13 марта 1945 года Совнарком и ЦК Компартии Украины приняли постановление № 378 «О сооружении монументального памятника на территории Бабьего Яра»². В нем говорилось о сооружении монументального памятника гражданам города

---

¹ Название Бабий Яр появилось в XV веке. Первое упоминание встречается в 1401 году, когда владелица этой земли, женщина (баба) — шинкарка продала ее Доминиканскому монастырю.

² ЦГАВОУ, ф. 4906, оп. 1, д. 6, л. 63.

Киева «зверски замученным фашистскими варварами». Планировалось положить в основу памятника эскизный проект и модель, разработанные архитектором А. Власовым, определить скульптора для выполнения скульптурных работ, заказать рабочие рисунки памятника и выделить средства из республиканского бюджета. Начать строительство памятника планировали в 1946 году, а завершить — в 1947-м. Стоимость работ — 3,0 млн. рублей, ассигновано на 1946 год — 1,5 млн. рублей. По замыслу архитектора А. Власова и скульптора И. Круглова, это должна была быть треугольная пирамида из черного гранита с барельефом в центре и композицией, напоминающей рельеф территории, где и произошла трагедия. Киевский горисполком и главного архитектора А. Власова этим же постановлением обязали выделить место и, соответственно, спланировать территорию для памятника. С этой целью поручалось привести в порядок всю территорию Бабьего Яра, распланировав ее под парк, провести необходимые земляные работы, проложить дорожки, аллеи и посадить деревья. То есть, еще в 1945 году на территории Бабьего Яра планировали разбить парк. Тогда же, в 1945 году композитор Дмитрий Клебанов написал симфонию № 1 «Памяти мучеников Бабьего Яра», в которой раскрыл трагедию массового расстрела евреев в период немецкой оккупации Киева в 1941 году. Премьера симфонии № 1 состоялась в Харькове в 1947 году, а в Киеве она была исполнена в 1948-м оркестром под руководством известного дирижера Натана Рахлина. Но политическая ситуация в стране изменилась, началась борьба с космополитизмом, и о памятнике забыли. Композитор Дмитрий Клебанов был подвержен критике, а симфония запрещена. Только в 1960 году в дополнении к постановлению ЦК КПУ и Совета Министров УССР под № 143 от 4 января 1960 «Об упорядочении дел по сооружению памятников на территории УССР» постановление № 378 от 13 марта 1945 г. о сооружении памятника в Бабьем Яру было отменено в связи с тем, что сооружение памятника на этом месте требует больших затрат на противоэрозийные работы, а киевскому городскому совету депутатов трудящихся предписывалось установить на территории Бабьего Яра памятную доску³.

---

³ ЦГАООУ, ф. 1, оп. 6, д. 3903.

После освобождения от немецко-фашистских оккупантов Киев лежал в руинах и был пустынным, в нем насчитывалось всего около 180 тысяч жителей. Наиглавнейшей задачей было восстановить город. Разбирали завалы, расчищали улицы, восстанавливали общественные и жилые здания. При этом максимально использовались местные ресурсы. Производительность киевских кирпичных заводов интенсивно росла. Восстановление и развитие промышленности, а также жилищное строительство города велось в эти годы ускоренными темпами. Началось возрождение киевских парков, садов, бульваров. Киевляне всегда любили и ценили зеленое убранство своего города, они умели превращать пустыри в уголки отдыха, цветущие сады. Только за два года, 1948–1950, в Киеве было разбито 30 новых городских парков. На улицах и скверах города после войны было высажено свыше 1 млн деревьев⁴. В пояснительной записке к «Плану восстановления и развития городского хозяйства города Киева на 1948–1950 гг.» читаем: *«Для доведения зеленого хозяйства к довоенному уровню запланированы следующие мероприятия:*

1. Восстановление садов, парков, скверов, а также внутри кварталное озеленение на площади 170 га на сумму 22 млн. руб. В том числе:

а) восстановление и постройка парков — Голосеевского, Святошинского, Дарницкого, Аносовского, в Бабьем Яру'...». И это не первое решение о строительстве парка в Бабьем Яру, еще в 1930 году по трехлетнему плану развития Киева здесь предполагалось строительство районного парка, а в 1940-м планировалась постройка лыжной базы и трамплина, но они так и не были реализованы.

К началу 1960-х годов свыше 50 % нового жилищного строительства в Киеве составляли крупные массивы на свободных от застройки территориях. Первый крупный массив площадью в 121,6 га — Первомайский — начали строить в 1956 году в Железнодорожном районе⁶. С 1959 года начинается строительство жилого массива Сырец⁷ площадью более 75 га — между

⁴ ЦГАООУ, ф. 1, оп. 24, д. 963, л. 2.

⁵ ЦГАООУ, ф. 1, оп. 79, д. 191, л. 281.

⁶ Ныне — Соломенский район.

⁷ Ныне — Шевченковский район.

улицами Новоокружной (современной улицы О. Телиги), Дегтяревской, Кузьминской, Петровской железной дорогой и началом улицы Петропавловской. Массив застраивался преимущественно пятиэтажными кирпичными и панельными домами, с вкраплением частных домов и 2–3 этажных домов «сталинского типа». Прокладываются новые улицы, и в целях получения полезной для застройки площади, а также во избежание роста оврага, находившегося в зоне города, было решено ликвидировать Бабий Яр. Планировалось залить овраг путем намыва грунта, транспортируемого сюда по трубам в виде пульпы⁸ из карьеров Петровских кирпичных заводов, где производилась добыча глины, идущей на изготовление кирпича. Проект передачи жидких грунтов был экспериментальным.

Вариант замыва отрогов Бабьего Яра был предложен в марте 1950 года и решением № 582 от 28 марта 1950 года Киевский горисполком утвердил этот проект. Этим решением, по сути, предполагалось полностью сравнять с землей весь Бабий Яр, начиная с его верховьев около современной улицы Дорогожицкой. Переводя отметку намыва на уровень поверхности земли, закладывали основание будущей катастрофы: над жилой частью города на высоких отметках создавалось хранилище грязи: при малейшей ошибке пульпа могла хлынуть на окружающие районы, что и случилось 13 марта 1961 года.

С 1951 года Киевское специализированное управление «Стройгидромеханизация» № 610 треста «Укргидроспецстрой» Министерства строительства УССР (бывшее Киевское отделение Всесоюзной конторы «Стройгидромеханизация») согласно договору с администрацией Петровских кирпичных заводов и в соответствии с техническим проектом начало вскрышные работы. Было решено непроизводительные земляные породы (вскрышные грунты) размывать гидромонитором и в виде пульпы подавать земленасосом на отвалы в отроги Бабьего Яра.

Согласно техническому проекту, намыв отрогов Бабьего Яра планировалось осуществлять на протяжении восьми месяцев в году (с апреля по декабрь), но работы велись круглый год. Пропуск ливневых и талых вод через овраг Бабий Яр был предус-

---

⁸ Смесь воды и грунта, получаемая при земляных работах гидравлическим способом.

мотрен неудовлетворительно, не учитывалось что Бабий Яр, имеет глиняное ложе, поэтому вода через него уходила плохо. Намыв же производился интенсивно, без перерывов на естественную фильтрацию воды. Согласно техническому проекту, работы по гидровскряше должны производиться в течение одной смены в сутки, а в последующее время производиться осветление воды и отвод ее с отвала. Фактически же намыв осуществлялся, как правило, в течение двух смен. Каждый год корректировались сроки и объемы работ вскрышных грунтов карьеров и намыв отрогов. Отдельно планировались работы и по отрогам № 1, № 2 и № 3. На протяжении 1951–1952 годов были намыты отроги № 1 и № 2. Тогда же решением горисполкома № 2546 от 2 декабря 1952 Петровским кирпичным заводам было разрешено заливать и отрог № 3 до «отметки поверхности бровки оврага»⁹, т.е. до уровня земли, и эти работы продолжались вплоть до 13 марта 1961 года.

В Бабьем Яру стала скапливаться вода, с которой не в состоянии была справиться существовавшая дренажная система. Задолго до аварии местные жители сигнализировали о том, что в овраге собирается вода, о появлении воды на стадионе «Спартак», о том, что может произойти затопление, и просили принять меры, но ничего не было сделано.

Территорию продолжали замывать и объем массы, которая должна быть уложена в отроги, увеличивался с каждым годом — от 1,25 миллиона кубических метров, как планировалось в 1950 году, до 4 миллионов кубических метров грунта, из них 3,2 миллиона кубических метров было намыто в третий отрог. Строительство гидроотвалов в третьем отроге осуществлялось участками (террасами) от нижней до верхней части оврага. По объемам, отметкам и срокам намыва участки третьего отрога характеризовались такими данными:

На участок № 1 в период до 1955 года было намыто до отметки 145 метров 568 тысяч кубических метров грунта.

Участок № 2 до высоты 155 метров и объемом 1,452 миллиона кубических метров намывался на протяжении 1956–1958 годов.

---

⁹ ДАК, ф. Р-1446, оп. 1, д. 3, л. 70.

Участок № 3 — объемом 1,076 миллионов кубических метров грунта намытого в 1959–1960 годах до отметки 165 метров.

Все три участка разделялись между собой намытыми для сдерживания земляной массы дамбами, высота которых равнялась: первой — 25 метров, второй и третьей — по 10 метров от подошвы до гребня. Для сброса осветленных вод, из которых предварительно изымались посторонние примеси, на участке № 1 построили два колодца с четырьмя водоотводными металлическими трубами и стояками диаметром по 350 мм каждый, а на участках № 2 и № 3 построили для этой цели только по одному колодцу с одной металлической трубой диаметром 450 мм в каждом.

В начале 1961 года специализированное управление «Гидромеханизация» № 610 должно было завершать работы в Бабьем Яру и передислоцироваться для выполнения аналогичных работ в Репяховом Яру. Однако, поскольку новый участок подготовлен не был, руководство СУ-610 дало указание продолжать намыв в Бабьем Яру, хотя, уже в начале декабря 1960 года, отроги были заполнены до проектной отметки и излишнее нагромождение разжиженного грунта могло привести к разрушению дамб. Этот вопрос в декабре 1960 года также являлся предметом обсуждения на производственном совещании СУ-610, но дальнейший намыв прекращен не был.

В феврале 1961 года, закончив намыв последней, третьей сдерживающей дамбы в третьем отроге до отметки 166, специализированное управление «Гидромеханизация» № 610 приступило к замыканию озера между дамбой № 3 и верховьем третьего отрога Бабьего Яра.

В результате работ на третьем участке образовалось сооружение — дамба-перемычка, которая поделила третий участок на два участка. Таким образом, была намыта не предусмотренная проектом, так называемая дамба № 4 высотой 1 метр, то есть образовался четвертый участок.

Осветленную воду с созданного озера между перемычкой и верхней частью отрога сбрасывала насосная станция, размещавшаяся наверху. Вода в колодцы нижних террас не поступала. 7 марта 1961 года демонтировали насосную станцию, а подача пульпы в озеро продолжалась до 7 часов утра 13 марта. Поскольку пульпа с 7 марта подавалась, осветленные воды не

сбрасывались, а талые воды прибывали, уровень воды в озере поднялся над отметками в нижней части дамбы на 90 сантиметров. В результате этого в верхней части третьего отрога Бабье-го Яра был накоплен огромный объем воды — 25–30 тысяч кубических метров, которая под воздействием сильного порывистого ветра волновыми ударами стала разрушать верхнюю кромку намывной дамбы, выполненной из песка.

В 6 часов 45 минут 13 марта 1961 года вода, размывая намытую дамбу-перемычку участка № 4, образовав промоину, начала поступать в колодец на третьем участке. Заметив это, работник СУ № 610 М. Соловей, который дежурил на отвале, пытался лопатой «залатать» промоину, но сделать это ему не удалось — грунт на участке и дамбе-перемычке был еще достаточно мерзлым. А вода продолжала прибывать. Колодец не мог пропустить всей массы, и вода стала переливаться через гребень третьей дамбы, снесла его, а затем и саму третью дамбу длиной 40 м, шириной 20 м и высотой 10 м. Разрушив на своем пути третью дамбу, вода начала прибывать на вторую террасу, и с нее часть сбрасывалась уже на первую террасу колодцем в то время, как основная масса активно разрушала уже вторую дамбу — через гребень второй дамбы возле правого склона отрога. После этого разжиженная песчаная масса, падая с высоты, быстро начала разрушать и первую дамбу. Разрушительную силу воды усиливал огромный перепад на первой дамбе, высота которой составляла 25 метров. Таким образом, первая и вторая дамбы, намытые из песка, вмиг были снесены потоком воды, и в 8 часов 30 минут громадный поток густой грязи высотой в 4 м, шириной 20 м, со скоростью 3–5 м в секунду стремительно понесся вниз — на Куреневку.

Разжиженная масса занесла часть жилых кварталов между улицами Фрунзе и Ново-Константиновской. Вследствие затопления было разрушено 68 жилых и 13 административно-производственных зданий. Приведены в негодность 298 жилых квартир, в том числе 163 в частных домовладениях, в которых проживало 353 семьи с общим количеством 1228 человек. Пострадали производственные постройки трамвайного депо им. Красина, экспериментального завода «Укрпромконструктор» и стройдвора Управления капитальных ремонтов горисполкома. Выведены из строя энергоснабжение, газоснабжение и частич-

но нарушена канализация прилегающего района. В связи с этим вынуждены были отключить газ из 544 жилых домов (5792 квартир)¹⁰.

Узнав о трагедии в Бабьем Яру, председатель Киевского горисполкома А. Давыдов сразу же обратился к Прокурору республики Д. Панасюку и к прокурору города Е. Ледниковой с просьбой провести отдельное расследование обстоятельств, приведших к гибели людей и нанесению значительного материального ущерба. По решению Прокурора УССР Д. Панасюка была создана оперативно-следственная группа, в состав которой вошли следователи по расследованию особо важных дел при прокуратуре республики. Были созданы Государственная экспертная комиссия по выявлению причин аварии в районе Бабьего Яра и Правительственная комиссия по ликвидации последствий аварии.

Для ликвидации последствий аварии привлечены воинские части Киевского гарнизона, части войск МВД, пожарные команды, милиция, строительные организации, необходимая техника.

Общий материальный ущерб от затопления и разрушений составил 3,7 млн рублей. При аварии выведены из строя 7 трамвайных вагонов, из которых 5 находились в трамвайном депо, один троллейбус, один автобус и 2 пожарных автомашины, бывшие для откачки воды из затопленных подвалов.

Городские власти сразу же приступили к ликвидации последствий аварии и уже с 20 марта было открыто движение городского транспорта по улице Фрунзе. *«К 22 марта всем потерявшим жилье предоставили жилую площадь в новых домах. Всего предоставлено 406 квартир жилой площадью около 12 тысяч квадратных метров»*¹¹. Согласно сообщению правительственной комиссии, в результате аварии погибло 145 человек, более 200 человек получили травмы. Некоторые исследователи считают, что погибло гораздо больше людей¹². Действи-

---

¹⁰ ЦГАООУ, ф. 1, оп. 24, д. 5358, л. 18.

¹¹ ЦГАООУ, ф. 1, оп. 24, д. 5358, л. 15–17.

¹² Анисимов А. в книге Куреневский потоп. Куреневская трагедия 13 марта 1961 г. – К., 2003. – С. 13 называет другую цифру: «по неофициальным данным Куреневская трагедия унесла жизни полутора тысяч киевлян».

тельно, в первый день после трагедии количества жертв никто не знал, особенно напугало людей сообщение, прозвучавшее в информационном выпуске радиостанции «Голос Америки» в 14 часов, была названа огромная цифра около пяти тысяч человек. Почему указана именно эта цифра можно предположить, вероятно, для подсчета погибших взяли цифру 4963. Именно таким было общее число всех, кто поступил в киевские морги с начала года. И еще об одном из вариантов появления такой цифры рассказывает работавший в это время заместителем прокурора Киева Р. Долинский: *«по приказу председателя Правительственной Комиссии И. Казанца с помощью милиции и домоуправлений был составлен список всех киевлян, не ночевавших дома или отсутствующих на работе с 13 марта 1961 г. Скупноулёзно разбирались по каждому человеку, брали у каждого собственноручно написанные объяснения. Люди признавались в разных прегрешениях. Немотивированных задержках в командировках и пьяных загулах, в проживании у семейных женщин и мужчин, поездке к родственникам, пребывании на охоте и прочих разных местах. Видимо эти списки, а они были строго конфиденциальны, ибо касались личной жизни граждан, кому-то попали на глаза»*¹³.

По заключению Государственной экспертной комиссии по выявлению причин аварии в районе Бабьего Яра: *«Согласно выводов привлеченных специалистов Академии наук УССР, Академии строительства и архитектуры УССР и проектных организаций, авария произошла в результате ошибок, допущенных в проекте, и нарушения технологии производства работ, производимых специализированным управлением № 610 Министерства строительства УССР, что привело к большому насыщению водой нижних слоев намыва и сосредоточению значительного количества воды в верховьях оврага»*¹⁴. Об избытке воды и нарушениях при производстве работ говорил 20 марта 1961 года член Государственной экспертной комиссии по выявлению причин аварии в районе Бабьего Яра, доктор технических наук, профессор Киевского инженерно-строительного института А. Дранников: *«У меня нет сомнений в том, что если*

¹³ Киевские ведомости.— 2008.— 25 марта.

¹⁴ ЦГАООУ, ф. 1, оп. 24, д. 5358, л. 15.

бы не было избытка жидкости, то не произошло бы аварии. Неужели жизнь людей должна была зависеть от метрового слоя валика, который должен был держать воду? ...Понятно, было нарушение и при производстве работ»¹⁵.

Сразу ликвидировать причину аварии было невозможно, и еще в апреле 1961 года, по заключению экспертов, существовала угроза повторного сползания намывного грунта. Чтобы избежать в дальнейшем повторения аварии в 1961–1962 годах проводились мероприятия по укреплению территории Киевской областной больницы, психиатрической больницы им. Павлова и других прилегающих территорий, а в мае 1961 года горисполкомом было принято решение № 752 «О прекращении производства кирпича на заводе № 2 Петровского заводууправления кирпичных заводов».

И еще один аспект, который никогда не затрагивался, так как находился под грифом «Совершенно секретно» — это реагирование жителей города на происшедшие события. Об этом говорится в справках и информациях, которые готовили для ЦК КПУ Председатель КГБ при СМ УССР В. Никитченко и начальник Управления КГБ при СМ УССР по Киевской области генерал-майор П. Тихонов. Приводятся выдержки из ежедневных справок и информации за период с 14 по 22 марта 1961 г.:

«От агентуры, доверенных лиц, продолжают поступать сообщения о реагировании населения на происшествие. Большинство лиц, с которыми общались агентура и доверенные положительно реагировали на сообщение Киевского радио¹⁶ о происшествии, однако отдельные лица высказывали нездоровые и неправильные суждения. [...] У нас ничего не сообщают по случаю подольской аварии, и сколько погибло людей и сколько убытков нанесено государству. А вот, когда за границей случается что-нибудь подобное, у нас моментально сообщается во всей прессе. [...] Там надо было бы памятник поставить, а не разворачивать такое строительство. [...] Наконец-то. А то, говорят, «Би-би-си» об этом сообщило еще 13 марта.

---

¹⁵ ЦГАООУ, ф. 1, оп. 24, д. 5360, л. 34–35.

¹⁶ Только 16 марта 1961 года городское радио сообщило о трагедии, радио не все слышали, а в газетах об этом не было ни слова. И передача велась только для Киева, в масштабах страны об этом сообщено не было.

...52 человека убитых — это выглядит преуменьшенно. [...] А виновники катастрофы указаны? Нет. Это безобразие! Виновники, безусловно, есть. Это те люди, которые отвечали за технику безопасности на строительстве. Их надо привлечь к ответственности. [...] Возмутительно, что газета «Вечерний Киев» сегодня не поместила правительственное сообщение. Радио слушали не все, а атмосфера в городе накалена. Лучше бы газета вышла позже, но с подробным материалом о событиях. [...] Напрасно наша пресса и радио так долго не сообщали о случившемся бедствии. [...] Наконец, молчание огласилось сообщением по радио. Уже нельзя было больше молчать, ибо в городе, да и не только в городе, люди знали о происшедшем. [...] В Киеве нужно объявить день траура, а по радио передают веселую музыку и пресса молчит. [...] Интересно, вчера по радио передали об этом «ЧП» — самая явная брехня. Одним словом, все очень возмущены этой передачей по радио. Кому врут? Ведь передавали только для Киева, где всем очень хорошо известно. Если бы эта передача была в более широком масштабе, тогда бы как-то оправдывалась такая ложь, чтобы не поднимать паники. [...] «Би-би-си» передало по радио об этой катастрофе, что в Киеве погибло и осталось без крова около 20 тысяч человек, а Киев сообщил, что погибло всего 54 человека. И те и другие страшно врут. Погибло 2–3 тысячи. [...] в результате общения оперативного состава Управления КГБ при СМ УССР по Киевской области с гражданами, осматривающими место происшествия выявлен ряд случаев, когда некоторые лица, в связи со случившимся, высказывают недовольство в адрес председателя горсовета т. Давыдова¹⁷ и считают, что советскими и партийными органами будут приняты меры к освобождению его от должности председателя горсовета. [...] Судя по рассказам, можно предположить, что действительно жертв было больше. Обидно только, что для того, чтобы снять, наконец, председателя горсовета с его поста, понадобилось столько жертв. Его ведь давно было пора прогнать из горсовета [...] В происшедшем виноват

---

¹⁷ Давыдову А. И. в марте 1961 г. был объявлен строгий выговор за отсутствие контроля со стороны горисполкома и его управлений за качеством выполняемых работ по гидронамыву в Бабьем Яру.

председатель горисполкома Давыдов, так как о том, что в месте прорыва уже давно просачивалась вода сообщали жители этого района в райисполком и горисполком. [...] Продолжают иметь место отрицательные высказывания в адрес Давыдова, при этом выражаются надежды о том, что он будет снят с работы.

[...] Сейчас уже достоверно известно, что бедствие на Подоле является следствием возмутительно халатного и преступного отношения руководителей карьерного хозяйства по добыче глины для кирпичных заводов [...].

[...] Часть лиц еврейской национальности продолжают высказывать нездоровые суждения, связывая строительство объекта в Бабьем Яру с жертвами, расстрелянными немцами в период Отечественной войны. [...] Надумали строить гнилой массив на Бабьем Яру, вместо того, чтобы построить там памятник погибшим евреям. [...] Это поднялись трупы евреев, расстрелянных немцами в период оккупации г. Киева. [...] Не надо было осквернять память погибших в Бабьем Яру, поэтому и случилось такое бедствие».

[...] Лица, из числа церковников, происшедшую катастрофу связывают с закрытием Киево-Печерской Лавры. [...] Лавру 11 марта закрыли и всех повыгоняли, а 13 марта на Куреневке случилось бедствие, погибли тысячи людей. От Кирилловской больницы шла валом вода, смешанная с песком и глиной, и все, что попадалось на пути, было сметено. Погибло много людей. Вот чудо и ужас. Гнев божий. [...] Отдельные лица из числа верующих, высказывают свое недовольство закрытием Печерской лавры. Наибольшую активность в этом проявляют реакционно настроенные верующие, проживающие в районе Печерской лавры, заявляя: Вот анархисты закрыли Лавру, нашли какие-то трещины, а Лавра с трещиной тысячу лет простояла, и еще тысячи лет будет стоять, потому что ее охраняют святые угодники. А те, кто закрыл Лавру слепые люди. Они малые трещины в Лавре увидели, а больших на Куреневке не заметили. И господь их наказал.

[...] Были зафиксированы случаи отправки писем в США, Индонезию и другие страны, в которых сообщалось об аварии»¹⁸.

¹⁸ ОГА СБУ, ф. 1, оп. 20, д. 10, л. 43, 44, 53, 77, 78, 80, 81, 92, 93.

То, что произошло, остается горьким уроком последствий халатности и безответственности. Ведь Курневской трагедии могло и не быть, если бы не пресловутый «человеческий» фактор.

По факту трагедии было возбуждено уголовное дело. Его рассматривала со 2 по 24 августа 1961 года Судебная Коллегия по уголовным делам Киевского областного суда. Был вынесен судебный приговор по статье 165 ч. 2 (злоупотребление властью или служебным положением, которые привели к тяжким последствиям). Признаны виновными и осуждены на 5 лет лишения свободы:

1. Ратьковский Евгений Николаевич — начальник Петровского участка СУ-610;

2. Иванченко Денис Кузьмич — главный инженер СУ-610;

3. Цепенюк Борис Иосифович — начальник СУ-610.

На 2 года лишения свободы:

1. Ромасько Евсей Савельевич — главный инженер треста «Укргидроспецстрой»;

2. Шепеленко Константин Григорьевич — главный специалист отдела горных и земляных работ, главный инженер проекта Государственного института «Проектгидромеханизация» г. Москва;

3. Анিকেев Иван Яковлевич — главный инженер Московской проектной конторы «Стройгидромеханизация», за то, что допустил выпуск технического проекта с ошибками.

В 1962 году принимается решение об окончательной ликвидации кладбища на улице Мельникова и перепланировке этой территории. В последующее десятилетие последовательно уничтожается Еврейское кладбище, где затем размещается спортивный комплекс ДСО «Авангард», здания областного архива и комплекс телецентра, старая часть Воинского (бывшего Братского) кладбища, на территории которого возводится телебашня. Мешающие строительству сооружения сносятся, зеленые насаждения вырубаются.

В 1980 году на территории Бабьего Яра в основном было завершено строительство парка культуры и отдыха Шевченковского района площадью 118 га (Архитекторы — В. Гопкало, В. Гречина, В. Коломиец) и овраг Бабий Яр практически исчез с

лица земли. Осталась нетронутой только небольшая часть верховья Бабьего Яра, где 2 июля 1976 года был открыт памятник «Советским гражданам и военнопленным солдатам и офицерам Советской Армии, расстрелянным немецкими фашистами в Бабьем Яру» (Скульпторы — М. Лысенко, О. Витрик, В. Сухенко, архитекторы — А. Игнащенко, А. Иванченко, В. Иванченков).

А о трагедии 13 марта 1961 года напоминает два мемориальных знака. Один — вблизи проходной Подольского трамвайного депо с именами погибших сотрудников. Другой — на улице О. Телиги у самого яра, установленный в 2006 году в память 45-летия трагедии.

Сергій Білокінь,

лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка,
доктор історичних наук

ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНОЗНАВЧОГО КЛУБУ «СПАДЩИНА»*

Українська незалежність утворилась 1991 року із багаторічних зусиль мільйонів українців. Визвольні змагання у точному сенсі цього виразу тривали добрих два століття після перемоги імперії над гетьмансько-старшинською державністю (Гетьманщиною) та років 70 від повалення української самостійності (1917–21). «Перестройка» й початок незалежності — найменш досліджений період історії Києва й України взагалі. Не дуже помітною для сучасників прикметою постгеноцидної доби було те, що в молодій державі при чільних посадах опинились досвідчені партійні, а за ними й комсомольські функціонери, що перехопили керівництво державних і громадських структур, а також фінансові потоки. Таким чином, своє головне завдання — зберегти позиції партноменклатури — перший президент України успішно виконав. На перші місця спиналися ті з «перекінчиків», хто не гребував засобами для особистого збагачення. Вони не соромились привласнити святині своїх учорашніх ворогів, проти яких активно боролися, — державні атрибути (герб, прапор, гімн), а за ними і все інше. З-поміж нових громадських структур, що виникали в роки «перестройки», вирізнялись ті, де провідну роль відігравали досвідчені політичні діячі, учорашні політв'язні. Але вони не мали державного, управлінчого досвіду й надто легко задовольнялись декоративними посадами, місцями в президіях тощо.

Нагадаю деякі дати.

У березні 1985 року М. С. Горбачов був обраний на генерального секретаря ЦК КПРС. Після короткого «прискорення» (з'явився жарт «ускоренье важный фактор, но не выдержал

---

* Публікується в авторській редакції.

реактор») наприкінці 1987-го — на початку 1988 року по всій території СРСР, крім України, розпочалась «перестройка».

Натомість у нас 26 травня 1986 року сталась катастрофа на Чорнобильській АЕС.

За півтора роки указом від 8 грудня 1988 року останні були звільнені із заслання Левко Лук'яненко (нар. 24 VIII 1928), Юрій Бадзьо (нар. 25 IV 1936) і Дмитро Мазур (нар. 5 XI 1939). Останнім совєцьким політв'язнем (1957–62, 1978–90) вважається Богдан Климчак (нар. 22 VII 1937), що сидів у таборі особливо-го режиму на ст. Всехсвятській. Був звільнений 11 листопада 1990 року¹.

Щербицького відправили на пенсію щойно у вересні 1989 року. Помер він 16 лютого 1990 року. П. Панченко, Ю. Шаповал та Я. Грицак твердять: «Ймовірно, покінчив життя самогубством»².

У цю бурхливу перехідну добу виявився стихійний рух «низів». Першою на рідних землях легальною демократичною організацією був Український культурологічний клуб (УКК). Партноменклатурники зненавиділи його, називаючи «т.п. «українським культурологічним клубом» в г. Києве, активисти которого используют проводимые сборища для националистической обработки политически незрелых лиц»³. УКК виник десь на початку перестройки. 6 серпня 1987 року в кав'ярні «Любава» на Оболоні ніби під патронатом Мінського райкому комсомолу відбулось перше засідання клубу — вечір-диспут «Українська культура: міфи та реальність»⁴. Статут було обговорено й затверджено на установчих зборах 16 серпня, що відбулися на дачі в першого голови ради клубу Аркадія Кирєєва⁵. Затвердив

---

¹ Рух опору в Україні, 1960–1990: Енци. довідник / Гол. ред. Зіпкевич Осип.— К.: Смолоскип, 2010.— С. 296–297.

² Історія України: Енци. довідник. Вид. 3.— К.: Генеза, 2008.— С. 1482.

³ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст.: Док. і мат.— К., 2011.— С. 534.

⁴ Київська весна / Упор. і редактор Олесь Шевченко.— К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005.— С. 12. У цьому виданні зазначено: «фасад і реальність».

⁵ Там само.— С. 19; Міжнародний біографічний (sic) словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Част. 2.— Х.: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006.— С. 1001.

статут відділ культури виконкому Подільської районної ради народних депутатів 25 вересня ⁶. Восени 1987 року відбувся знаменитий вечір УКК «Білі плями української історії» ⁷.

З історичної точки зору виняткову вагу має запис відвертої розмови на Хрещатику, 26 (міська адміністрація), коли всі маски було скинуто. Міську владу представляли заступник голови Київського міськвиконкому Галина Миколаївна Менжерес і завідувач відділу культури Микола Дмитрович Безверхий, УКК — Сергій Набока, Ольга Гейко-Матусевич, Леонід Мілявський, Катерина Зеленська (як кореспондент журналу «Україна») та Олесь Шевченко.

«М. Безверхий:

У статуті не виписано чіткого ставлення до комуністичної партії і радянської держави;

зовсім нічого в ньому не сказано про методологічну основу культурологічних досліджень та аналізів, яка вона — марксистсько-ленінська чи буржуазно-націоналістична;

нечітко сформульовано відносини з міським управлінням культури як організацією-засновником.

О. Гейко-Матусевич: *Вже одинадцять років існує клуб «Еврика», і ніхто не вимагає від них написати, як вони ставляться до радянської влади.*

М. Безверхий: *У нас складається враження, що ви уникаєте брати на себе чіткі зобов'язання.*

О. Шевченко: *Може, нам стати філіалом управління культури чи партійної школи?*

Г. Менжерес: *А чому б і ні? І немає необхідності в почесних членах, зніміть цей пункт. Ви - звичайне любительське об'єднання, то чи така вже велика честь бути вашим почесним членом?*

М. Безверхий: *Щодо членства у клубі потрібно визначити також вимоги політичного й ідеологічного характеру, я не хочу, щоб членами клубу могли бути націоналісти, екстремісти.*

Г. Менжерес: *Треба записати: член клубу зобов'язаний сприяти політиці, яку проводить комуністична партія. І у вас*

---

⁶ Київська весна.— С. 63.

⁷ Швець Ол. Театр тіней, або хто стоїть за лаштунками так званого «Українського культурологічного клубу» (УКК) // Вечірній Київ.— 19 жовтня.— 1987.

написано — «давати рішучу відсіч будь-яким проявам шовінізму і національної нетерпимості». Чому це давати відсіч проявам шовінізму? Треба ввести — «і українського буржуазного націоналізму».

М. Безверхий: Націоналізм всякий є, а от де ви бачили зараз шовінізм?

Г. Менжерес: Ну, можете не писати «буржуазного», напишіть — «українського націоналізму».

К. Зеленська: Це також застарілий термін.

Г. Менжерес: Ми вимагаємо від вас ідеологічної чіткості.

М. Безверхий: І зніміть положення про випуск клубного спецбюлетеня.

Г. Менжерес: У нас управління нічого не випускає.

О. Гейко-Матусевич: А ось клуб «Евфрика» має свій спецбюлетень.

С. Набока: «Евфриці» дозволили в часи застою, а зараз перебудова, тому вже не можна випускати бюлетеня.

М. Безверхий: Ще одне принципове зауваження: клуб не повинен збирати публічних вечорів. Пропаганду культури слід вести лише серед членів клубу. Саме так: ви працюєте для себе, виключно. І останнє — слід так записати: «Об'єднання працює під керівництвом управління культури. Організація-засновник має право розпустити клуб⁸».

Ця розмова вістувала кінець клубу. До речі, тоді наставав і кінець старої комуністичної системи. Як стверджує М. Сядристий, період незалежності — продовження радянської влади, оскільки усі нинішні державні діячі вийшли з комуністичних коридорів влади, рядів КГБ та кримінальних низів.

З березня 1988-го року до липня 1989 року в Київському університеті діяла студентська організація «Громада», до складу якої входили Володимир Чемерис, Вадим Дивнич, Олександр Коваленко, Тарас Компаніченко, Дмитро Корчинський, Костянтин Матвієнко, Олександр Ульяновенко, разом 30 членів і 7 кандидатів. В активі «Громади» була участь у студентському голодуванні на Майдані, що призвела до відставки голови Ради Міністрів УРСР В.А.Масола (23 жовтня 1990 р.), а також, разом із членами «Спадщини», участь у формуванні «Руху».

---

⁸ Київська весна.— С. 14–15.

У ці місяці й роки офіціоз був зацікавлений в такій організації, яку можна було протиставити не керованому з ЦК УКК і на яку можна було спертися. Голова КГБ М.Голушко 10 листопада 1988 року повідомляв першого секретаря Київського міського комітету КПУ К. Масика: *«Как альтернативные самостоятельные объединения (самодельными объединениям? — С. Б.) негативной направленности (УКК и др.) созданы и функционируют с января с.г. при Доме ученых АН УССР, украиноведческий клуб «Спадщина», с апреля с.г. при Институте истории АН УССР — молодежный дискуссионный клуб. Их целями являются просветительская деятельность, повышение уровня исторических, социально-политических знаний, участие в охране памятников истории и культуры, защита окружающей среды»*⁹. Начальник 5 Управління КГБ УРСР П.С.Підгайний 9 листопада 1988 року зізнався у своїй довідці, що «молодіжний дискусійний клуб» було створено за ініціативою ЦК ЛКСМУ й міськкому комсомолу¹⁰. Імперія руйнувалась у них на очах, і в документах партноменклатури видно страшний переляк. Начальство не задовольняв навіть такий клуб, що його створив Ю. Ю. Кондуфор у своєму інституті: *«[...] обращает внимание,— нарікали чекісти,— то, что на заседании молодежного дискуссионного клуба 3 ноября с.г. статьи В. Сарбей (sic) и Р. Симоненко «Правда истории — верность истории» были названы реакционными, мешающими «объективному восприятию исторических событий»*¹¹. Начальство сподівалось почути від своїх істориків зовсім інші слова.

Не треба дивуватися, що так легко пройшло створення «Спадщини», який формувався з молодих вчених, аспірантів академічних інститутів, хоча влада боялася саме його молодості й завзяття окремих членів. За таких обставин і виник українознавчий клуб, що існує й досі, тобто найдовше з-поміж згаданих — при Будинку вчених НАНУ. Завдяки цій підпорядкованості він ніколи не мав проблем із приміщенням. Усі його акції відбувались і досі проходять у Будинку вчених на Володи-

---

⁹ Шлях до незалежності.— С. 198.

¹⁰ Там само.— С. 190.

¹¹ Там само.— С. 199.

мирській, 45, щоправда, давно вже не раз на тиждень, а раз на місяць.

Молоді українські ідеалісти, переважна більшість яких мріяла передусім про свободу наукового пошуку й наукової творчості, розуміли, що для досягнення їхньої мети треба домогтися спершу свободи для України. На місці тієї будівлі, яку спорудила у їхніх душах радянська школа, будували храм національної органічної ідеології. У спішному темпі заповнювали прогалини в знаннях про батьківщину. Підставляли лікті й плечі тим, хто хотів присвятитися суто політичній діяльності. Брала участь у передвиборчій кампанії до Верховної Ради СРСР, у створенні Руху, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Всеукраїнського товариства «Меморіал», у всіх тодішніх акціях.

Головне джерело до історії початків «Спадщини» — її протоколи, які писала організаційний секретар клубу Луція Забава. Вона зберегла також список членів, що подали заяви про вступ до «Спадщини» протягом першого року її існування (182 особи). Оглядаючись на пройдений шлях, перші написали спогади про початки «Спадщини» двоє її функціонерів — Леонід Добрянський (дві редакції)¹² та Олексій Панасюк. Збирання джерел триває.

Наша діяльність проходила крізь очі офіціозу й відбивалась у тих документах, які цей офіціоз творив. Щойно Інститут історії України видав збірник 170 документів (грудень 1986 року – вересень 1989 року): більшість із Державного галузевого архіву СБУ, документи №№ 22, 24, 25, 117, 119, 130 та 160 — з інших сховищ. У їхньому кривому дзеркалі сучасні історики сподіваються побачити автентичні обриси давніх подій.

У праці «Спогади про перебудову в Києві 1987–1991 років» (2007) Леонід Добрянський розповідав: *«Після всебічного обговорення зібралась ініціативна група, яка пішла на прийом до директора Київського Будинку вчених — Майї Степанівни Романенко (Яковенко. — С. Б.). У цій зустрічі брали участь Ярослав Федорин, Іван Заєць¹³, Павло Загороднюк, Олександр Мо-*

¹² Його протокол зберігся в архіві голови Леоніда Добрянського. Протоколи, а також списки членів за перший рік існування — у Луції Забави.

¹³ Заєць Іван Олександрович (нар. 5 липня 1952, с. Лозниця Народицького району Житомир. обл.), політик, за освітою економіст-математик. Заступник го-

сінок ¹⁴, Леонід Шкляр ¹⁵, Михайлина Бородай, я, здається, ще хтось. Ми, як молоді співробітники Академії, що цікавляться питаннями української культури, мови, історії, запропонували створити українознавчий клуб “Спадщина”. В принципі вона з нами погодилась, але заперечувала щодо назви. Наполягала, щоб назвали “Спадщина і сучасність”. Ця дискусія про назву тривала ще кілька місяців, коли клуб уже діяв. Боялися, аби цей клуб не став чимось націоналістичним. Після зустрічі з директором ми почали розробляти Положення про клуб. Активну участь у написанні цього документу взяли на себе Іван Заєць та Леонід Дмитренко. В членстві клубу передбачили виділити окремо статус членів-засновників. 16 грудня 1987 року ми з Іваном Зайцем були запрошені на засідання Правління Ради Будинку вчених. Я виступив першим, аргументуючи необхідність створення клубу, потім Іван. Треба сказати, що в той час я був вченим секретарем інституту, членом КППРС, дійсним членом Будинку вчених — і цей мій офіційний статус багато в чому полегшив нам проходження всіх формальностей. А з іншого боку вже йшла “перестройка” і керівництво Будинку вчених не могло просто так відмовити ініціативі молодих науковців, хоч тема національного, українського все ще була

лови Ради колегій Руху (з 1990), член Проводу Руху (жовтень 1991 – березень 1999), голова Київського крайового Руху (з вересня 1992), заступник голови Народного руху України (жовтень 1997 – березень 1999), міністр екології та природних ресурсів України (31 січня 2000 – 29 травня 2001), член Ради національної безпеки і оборони України (лютий 2000 – серпень 2001),— Дж.: Хто є хто в Україні (2004). С. 283.

¹⁴ Мосіюк Олександр Миколайович (нар. 20 квітня 1955, м. Луцьк), політик. Один із засновників РУХу (1989), співавтор першої програми і статуту. Ініціатор і організатор виконання рішень Київради «Про українську національну символіку в м. Києві та підняття на щоглі перед будинком Київради синьо-жовтого прапора» (липень 1990), «Про дозвіл на проведення акцій протесту молоді на майдані Жовтневої революції» (1990), «Про припинення діяльності КПУ на території м. Києва», «Про демонтаж пам’ятника Леніну та перейменування площі Жовтневої революції в майдан Незалежності».— Дж.: Хто є хто в Україні (2004).— С. 557.

¹⁵ Шкляр Леонід Євдокимович (нар. 16 березня 1953, с. Хотянівка Вишгородського р-ну Київ. обл.), доктор політ. наук. Докторська дисертація «Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз». Заступник голови експертної ради ВАКу України (2004).— Дж.: Хто є хто в Україні (2004).— С. 557.

досить небезпечною. Правління затвердило створення клубу, його Положення і зобов'язало створити план роботи на січень-травень 1988 р. Почалась підготовка до Установчих зборів. Паралельно з нашим клубом, пам'ятаю, "пробивали" створення свого клубу прибічники вчення Порфирія Іванова»¹⁶. Так описує початки клубу Леонід Добрянський.

Дещо інакше про установчі збори клубу розповідала Л. Забава. За її спогадами, вони відбулися все-таки у грудні 1987 року. Фундаторами, що й писали перший протокол, були Іван Заєць, Леонід Добрянський, Віктор Кулинич і Луція Забава.

Л. Добрянський писав: «Установчі збори ретельно готувалися. За пропозицією Івана Зайця, щоб задати тон і рівень проблематики, на початку засідання мала відбутися доповідь Івана Дзюби "Українська національна культура як цілісність". Після цього ми планували відкрити збори. На жаль, керівництво Будинку вчених не ризикнуло дозволити цю доповідь. У нас не було виходу, і ми погодились. Замість І. Дзюби виступила О. Апанович з доповіддю про Володимира Вернадського. На цьому наполягла директор Будинку вчених М. Яковенко. Вона ж і вела самі Установчі збори. Ми з Іваном Зайцем теж сиділи в президії. Нам нічого не залишалось, як погодитися, бо вибору не було.

Зала була повна, близько 300 чоловік. Більшість була досить агресивно настроєна проти ведучої, на межі особистих образ. Мені доводилось раз чи два втручатись і заспокоювати виступаючих. Багато людей хотіло виступити і сказати про необхідність такого клубу, про наболілі питання, але не було можливості всіх вислухати. Збори пройшли дещо сумбурно. В першу чергу всі були обурені тим, що не було доповіді І. Дзюби»¹⁷.

Доповнив і скорегував цю розповідь Олексій Панасюк: «Не зовсім приємне враження в мене залишилося після виступу в Клубі фахівця з історії Запорізького козацтва Олени Апанович. Справа в тому, що вона, чи то від хвилювання, чи скоріше від того, що не володіла українською мовою, доповідала

---

¹⁶ Добрянський Леонід. Спогади про перебудову в Києві 1987–1991 років. – К., 2007. – С. 17. Рукопис в електронній формі (друга редакція).

¹⁷ Вечір І. Дзюби відбувся трохи згодом — 24 лютого 1988 року.

про Вернадського спочатку російською мовою, а коли аудиторія запропонувала їй перейти на українську мову, стала викладати матеріал таким суржилом та неправильною вимовою, що аудиторія збурилась. Було жаль дивитись на неї. Вона явно не чекала такої реакції. Волеслав Васильович Гейченко (тоді вперше я побачив цього високого та худорлявого чоловіка з сивою бородою¹⁸) різко покритикував доповідачку за незнання української мови. Це ще більше загострило ситуацію. Доповідь фактично була зірвана. Незрозуміло, як організатори могли запросити до виступу людину, яка була не в ладах з мовою народу, серед якого вона тривалий час проживала. Такі випадки траплялися, на щастя, рідко».

На засіданні 8 лютого 1988 року було обрано правління «Спадщини» (доповідав І. Заєць):

1. Добрянський Леонід Анатолійович, вчений секретар Інституту геологічних наук.

2. Заєць Іван Олександрович, інженер Інституту економіки.

3. Кулінич Віктор Пилипович, аспірант Інституту геохімії і фізики мінералів.

4. Шкляр Леонід Євдокимович, Інститут філософії.

5. Білокінь Сергій Іванович, співробітник Відділу наукової інформації із суспільних наук.

6. Яценко Леопольд Іванович, керівник фольклорного ансамблю. Будинок культури Метробуду.

7. Ажнюк Богдан¹⁹. Інститут мовознавства.

8. Майборода Олександр Микитович, с.н.с. Інституту історії.

9. Ярошенко ..... (оголосив самовідвід).

10. Бабій Олександр Іванович, інженер Інституту гідромеханіки (оголосив самовідвід).

За кілька місяців, 23 травня 1988 року розглянули питання про членів правління (Шкляр, Майбороду та Іваненка), які жодного разу не відвідали засідань. Їх було виведено зі складу прав-

---

¹⁸ Невдовзі його побачили на екологічному мітингу.

¹⁹ Ажнюк Богдан Миколайович (нар. 10 жовтня 1956, с. Білашів Мізоцьк., нині Здолбунів. р-ну Рівненськ. обл.), мовознавець, д-р філол. наук (2000). Вчений секретар Ін-ту мовознавства АН УРСР, провідний науковий співробітник Ін-ту укр. мови НАНУ.— Дж.: Енциклопедія сучасної України. Т. 1: А.— К., 2001.— С. 209 (Воронич Г. В.).

ління, а на їхнє місце дообрано чотирьох дійсних членів клубу: М. Жарких, А. Забаву, О. Панасюка та О. Федорук.

Глядачі з компетентних органів скреготали зубами. М. Голушко повідомляв В. Щербицькому: *«Одна из организаторов [экологического] митинга, представитель «Спащини», Федорук А. Г., 1946 года рождения, старший инженер института материаловедения АН УССР, в ходе его подготовки активно устанавливала контакты с представителями «Народных фронтов» и других самостоятельных объединений в республиках советской Прибалтики, Москве, Армении, областях Украины, инспирировала направление телеграмм в поддержку митинга, в том числе с предложениями о создании в республике «Народного фронта»»²⁰.*

На засіданні 29 лютого 1988 року вперше з'явився як голова клубу В'ячеслав Олександрович Кудін, кандидатуру якого лобювала директорка. А. Добрянський свідчить: *«Ми зустрілися з ним і ніби порозуміння було між нами, хоч усі усвідомлювали, що він даний нам “згори”, так би мовити для нагляду. Але він — людина толерантна, дипломатична, як пізніше з'ясувалось, він особливо не вдавався в подробиці поточних питань, на засідання не вчашав — це нас влаштовувало і його також».* Умовного способу історія не визнає, але можна уявити, який опір вчинив би колектив УКК, якби Кудіна посадили у крісло їхнього голови коштом дальшого існування. Зрозуміла річ, він міг відбитись і в засобах масової інформації зарубіжних країн. «Спадщина» опиратися тисковій адміністрації не могла.

Першою вершиною, на яку піднявся клуб, став екологічний митинг 13 листопада 1988 року.

Леонід Добрянський розповідав далі: *«Заява на проведення митингу була подана Голові виконкому Київської міської Ради 3 листопада. Митинг просили провести 13 листопада. Офіційна відповідь повинна була дана не пізніше 8 листопада».*

Заяву підписали відомі поважні люди — А. Скороход, Д. Гродзинський²¹, Ю. Ткаченко, С. Плачинда і ми, організа-

²⁰ Шлях до незалежності.— С. 201.

²¹ Гродзинський Дмитро Михайлович (нар. 5 серпня 1929, м. Біла Церква, нині Київ. обл.), фізіолог рослин, біофізик і радіобіолог, акад. НАНУ (2000).— Дж.: Енциклопедія сучасної України. Т. 6: Го - Гю.— К., 2006.— С. 515 (Хомляк М. М.).

тори: С. [Ю.] Дудко²², секретар “Зеленого світу”; А. Федорук і я. Заяву до органів влади ми носили разом із Анатолієм Пановим, активістом “Зеленого світу”. Було якось страшно вато йти з такою місією одному: ніби хтось міг переслідувати тебе».

Ніхто з них не знав, що того самого 3 листопада заступник голови КГБ А. Бихов доповів К. Масикові: «*Националистически настроенные элементы [...] планируют принять участие в готовящемся общегородскими клубами «Спадщина», «Зеленый свет» и объединением «Громада» экологическом митинге 13 ноября с.г., пытаются через Чемериса и Корчинского выдвинуть в ходе митинга подстрекательские требования о переизбрании руководителей республики, образовании национальных воинских подразделений и т.п.*»²³.

Наводжу дальшу розповідь А. Добрянського: «*Офіційну відповідь на нашу заяву нас запросили отримати 8 листопада в святковий день в приміщення Київської адміністрації. Від ініціативної групи були І. Заєць, А. Федорук, С. Дудко, А. Панов, Преображенська, [О.] Бердник, Ткаченко, [С.] Плачинда, В. Кулінич і я, можливо, ще хтось. Від адміністрації — вищі чини, в тому числі генерал міліції Васишин²⁴. Вів засідання сам [Валентин] Згурський²⁵, голова Київського міськвиконкому. Я зробив коротеньку доповідь, по суті зачитавши текст заяви. В процесі обговорення зав'язалась суперечка. Ми говорили українською, представники влади — російською. І тут, несподівано, заперечуючи Лесі, Васишин емоційно відповідає їй щирою українською мовою! Це було так несподівано, що всі розсміялись. Мітинг проводити дозволили, але не під “Аркою”, а на площі перед Центральним стадіоном. Після засідання Згурський відвів мене вбік і, по-дружньому поплес-*

²² Вчений секретар відділу Ради з виробничих сил.

²³ Шлях до незалежності.— С. 184.

²⁴ Васишин Андрій Володимирович (нар. 24 квітня 1933, с. Веснянка Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.), генерал внутрішньої служби України (1993). Дж.: Хто є хто в Україні / Укладачі та редактори Юрій Марченко, Олександр Телемко.— К.: К. І. С., 2004.— С. 113.

²⁵ Див.: Салій Іван Миколайович (нар. 2 XI 1943, с. Іржавець Ічнянського р-ну Чернігів. обл.). Обличчя столиці в долях її керівників.— К.: Довіра, 2008.— С. 154–197.

кавши по спині, сказав: “Ну що, хлопче, дозвіл ви отримали, але якщо щось буде не так — відповідатимеш ти. Май на увазі”. Злякатись я не злякався, бо знав, за що брався, але серйозність наслідків усвідомив».

На засіданні клубу 9 листопада, крім питання про двомовність, обговорювали підготовку до мітингу. За спогадами Л. Добрянського наводжу протокол засідання: «ІІ. Слухали:

Л. Добрянський: Інформація про підготовку до екологічного мітингу.

Зачитав текст дозволу Московського райвиконкому на проведення мітингу “Екологія і ми” 13 листопада з 13.00 до 16.00. Контроль за проведенням мітингу і громадським порядком покладено на районні установи МВВ, МВС, ДНД та ін. Необхідно вирішити такі організаційні питання: 1. Інформувати доповідачів (виступаючих) і учасників мітингу. 2. Влаштування і забезпечення гостей житлом. 3. Засоби підсилення голосу. 4. Підтримання правопорядку власними силами. 5. Засоби наочної агітації: емблема, плакати, гасла тощо. 6. Написання Відозви до населення і до Верховної Ради. 7. Розмноження відозв і збір підписів. 8. Залучення спонсорів. Держкомприроди виділяє 100–200 крб., які будуть використані на засоби підсилення голосу. Кошти ще необхідні: на радіозв’язок (Г. Гашко); готель або гуртожиток АН УРСР на вул. Доброхотова, будинок 24 для поселення близько 50 гостей (О. Панасюк) і харчування; емблеми (Л. Дмитренко); гасла і плакати (І. Юртин).

Пропозиція Г. Гашко: На випадок репресій проти ініціативної групи після мітингу — усім членам клубу підтримати їх.

Голосували: “за” — 30, “проти” — 1, “утримався” — 1.

Для створення текстів гасел створено комісію: І. Заєць, В. Кулінич, О. Федорук, С. Бачерикова, Г. Гашко.

Підготувати Звернення до Верховної Ради, у якому обов’язково вимагати:

1. Закрити Чорнобильську АЕС.
2. Заборонити будівництво Чигиринської, Кримської АЕС, Одеської АТЕЦ.

3. Жодного додаткового блоку на існуючих станціях.

4. Заборонити промкомплекс у Каневі.

5. Закрити Дніпровсько-Бузький лиман, заборонити будівництво каналу Дунай-Дніпро.

6. Створити і започаткувати республіканський екологічний бюлетень.

7. Заборонити будівництво залізничного вокзалу в Биківні.

8. Обнародувати перспективні плани економічного розвитку підприємств.

9. Республіканський госпрозрахунок.

10. Правовий захист екології.

Підписи на мітингу збиратимуть: С. Бачерикова, Фесенко, Кирієнко, Р. Сотникова, Медведєв, Г. Гашко.

А. Цірко забезпечує 2 касети для звукозапису виступів на мітингу.

Штаб-квартирою підготовки стала квартира Клавдії [Медфодіївни] Холявенко на Стрілецькій вулиці [, 28, помешк. 7, 3 поверх]. Тут писались тексти гасел, [художниками Олександром Шокалом та Василем Василенком] виготовлялись транспаранти. Крім членів “Спадщини”, тут працювали хлопці і дівчата з “Громади” — студентського товариства з Держуніверситету. Іван Заєць активно працював над списком ораторів, що мають виступити на мітингу. Список постійно мінявся. Сергій Федоринчик — активіст Зеленого руху з товариства “Ноосфера” і білоруський патріот — працював над текстом заключного документу мітингу. Для забезпечення мітингу звукопідсилюючою технікою я ходив у спеціалізовану організацію, заплатив гроші і замовив автобус із гучномовцями. Ярослав Федорин організував хлопців, які відповідали за підтримання порядку під час проведення мітингу. Напередодні мітингу всі активісти зібрались увечері в приміщенні “Зеленого світу” ».

Далі цитую протокол Луції Забави: «12 листопада (у приміщенні Комітету захисту миру) спільна Пресконференція організаторів (члени клубу «Спадщина», Асоціації «Зелений світ», об'єднання «Ноосфера» і «Громади») з діячами науки та культури УРСР і гостями, які приїхали на мітинг «Екологія і ми».

Дудко С.— Асоціація «Зелений світ» — представив організаторів, тему і мету мітингу.

Добрянський Л.— українознавчий клуб «Спадщина» — повідомив про хід підготовки мітингу, представив присутніх гостей і доповідачів, які зібралися обговорити важливі питання екології в республіці:

Ростислав Братунь — письменник зі Львова,

Юрій Щербак — письменник з Києва,

Іван Драч — поет з Києва,

Дмитро Павличко — поет з Києва,

Віктор Білодід — з Миколаєва,

[Сергій Іванович] Дорогунцов — з Києва²⁶,

Ігор Гринчак — з Києва,

Валерій Коваленко — з Києва,

Дмитро Гродзінський — професор з Києва,

С. Ольштинський — канд. геолог. наук, Асоціація «Зелений світ», Київ,

Пивоваров — д.т.н. з Сімферополя,

Шипунов — д.т.н. з Москви.

Запитання:

Анатолій Зубков — «Молодь України»: Чи обумовлена тривалість мітингу, фінансування, забезпечення технічними засобами?

Добрянський Л.: відповідно до дозволу МВК тривалість мітингу — 3 год., фінансування — Київське відділення Комітету охорони природи виділило 300 крб. Звукопідсилюючі машини і гучномовці — проблема №1, але на сьогодні вона вирішена.

Федорук О.: радіо, телебачення і преса не виявили до мітингу жодної уваги, бо це залежить особисто від тов. Кравчука Л. М.

Забава Л.: повідомила, що сьогодні вранці лише Всесоюзна радіостанція «Маяк» повідомила про те, що у Києві 13.11 відбудеться мітинг на актуальну тему «Екологія і ми», хоч інформація була передана на усі канали Всесоюзного та українського радіо і телебачення.

---

²⁶ Хто є хто в Україні (2004).— С. 241.

Виступили:

Ростислав Братунь (Львів) висловився на підтримку проведення екологічного мітингу. Висловив певні застереження щодо ведення мітингу, враховуючи досвід проведення мітингів у Львові. Зауважив, що проблема АЕС не одинока, є ще РАС, хімічні гіганти та інші підприємства. Запропонував зібрати гроші на мітинг.

Стефанків Ю.С. (Львів) запропонував обговорити ще дві проблеми: преса і фонди, які повинні підтримувати рух «Зеленого світу».

Микола Кагарлицький (Київ) представив клуб «Спадщина» при Будинку вчених АН УРСР як клуб, який стоїть на ленінських позиціях. На жодному із засідань не було жодних відхилень, жодних неприємних моментів. Робота ведеться дуже серйозно і розумно. Дуже важливо, що виступ клубу з пропозицією проведення мітингу поєднався з виступами депутатів на сесії Верховної Ради. Саме сьогодні на сесії Верховної ради вирішуються екологічні питання. Запропонував підтримати цей клуб у його прагненнях і роботі, допомогти у проведенні мітингу. Інформацію про мітинг офіційно не дозволено. Чому мітинг, який проводиться на захист міста, природи, проводиться без належної підтримки?²⁷

Людмила Тараненко, поетеса (Черкаси) підкреслила актуальність мітингу, бо сьогодні треба дбати не лише про екологію середовища, а й про екологію людської душі та свідомості. Важливо взяти під контроль не тільки підприємства хімічної промисловості, АЕС, а й продумати як контролювати бюрократичні відомства, від яких вони залежать.

Усі організації-організатори борються за важливу справу, але їх треба координувати так, як це робитьс я у Прибалтиці та Білорусії, де для цього створено Народні фронти.

---

²⁷ Автор довідки 5 Управління КГБ П. Підгайний мав відомості й про нього: «Писатель Н.Кагарлицький в своем выступлении 24 октября с.г. призвал членов «Спадщини» активно привлекать в свои ряды молодежь для борьбы за украинскую культуру: «... с правом критиковать наше «соединение» с Россией». Подобные выступления не получили объективной оценки со стороны руководства объединения, вызывали нездоровый ажиотаж в среде присутствующих» (Шлях до незалежності. С. 192).

Вимога до преси — опублікувати список шкідливих підприємств, які заплановано збудувати чи реконструювати. Довести до відома народу що йде на експорт і що купується за ту валюту, яку ціною здоров'я людей одержує держава.

Віктор Лінчевський: екологія — проблема людини. Ми висуваємо на мітинг такі гасла:

«Зелені» єднайтеся!

За безядерну Україну!

Клуб «Спадщина» за екологію мови, культури, природи!

Відповідальних до відповідальності!

Юрій Щербак підтримав Братуня Р. у визначенні мітинга як екологічного. Тривалість мітинга обмежена, щоб це не відбилося на атмосфері мітинга і ситуації в місті. Запропонував виступити комусь з представників Комітету захисту миру і заслухати звернення.

Василь Капкан — представник української громади м. Вільнюса за дорученням руху зелених і «Саюдіса» подякував за запрошення приїхати і привітав усіх присутніх.

Катерина Зеленська — журнал «Україна»: як проходило одержання дозволу? Інформація партійних органів, преси і радіо, що вирішити питання з поінформуванням населення. Висловила подяку письменникам І. Драчу, Ю. Щербаку, Д. Павличку та ін. за їхню самовідданість у боротьбі за важливі справи для людей, України і Києва.

Святослав Дудко запросив представників з МК КПРС і МВК м. Києва: Згурського [Валентина], Холоденка, Кочергу, Сергєєва, гол. УВД — Васишина [А. В.] та ін., представників райвиконкомів.

Перебіг мітингу буде залежати від самих виступаючих, головне — не порушувати регламент.

Віктор Лінчевський зачитав тези Відозви до народу.

Катерина Зеленська запропонувала зробити ще один документ і направити до Москви, де розміщуються основні відомства і міністерства, чий підприємства якраз і порушують екологію нашої республіки.

Юрій Щербак запропонував внести до резолюції мітинга пункти про винесення на всенародний референдум обговорення необхідності заборони Кримської, Чигиринської та Південно-Української АЕС.

Борис Резор попросив уточнень щодо ведення мітинга:

- Хто вестиме мітинг?
- Хто виступатиме?

Запропонував прийняти резолюцію з одним або двома найважливішими пунктами, щоб вимоги прозвучали дуже конкретні:

- референдум про АЕС;
- інформація про Чорнобиль.

Представник заводу «Ротор» (Черкащина), офіцер запасу, член Новосибірського відділення АН СРСР: «Политика в екології на Черкащині — геноцид. От людей скривається вся необхідна інформація согласно спеціальному Постановлению «О порядке выдачи информации главврачам санитарно эпидемиологических станций».

Станіслав Чернілевський запропонував:

- внести до резолюції пункт про розсекречення інформації;
- резолюція повинна містити аналіз і критику ситуації та конкретні пропозиції;
- регламент не обмежувати, а використовувати з повагою мікрофон і гласність.

Настільки деформована моральна свідомість, що люди, які пережили війну, відмовляються від демократичних нових поглядів.

Святослав Дудко висунув пропозицію висловити громадський осуд і недовіру Романенкові²⁸ та Бухарському.

Дмитро Павличко — СПУ: дикунське ставлення до екології, яким відзначається наша республіка, не можна ділити на духовність і природу, це залежить від морального рівня. Резолюція не готова, не монументальна. Там нема головного — оголошення створення Народного руху в Україні на підтримку перебудови. Є вже ініціативні групи для створення Народного руху. Парторганізація СПУ — за! Якщо буде така організація, її повинні узаконити в Конституції, тоді буде можливість збирати мітинги частіше і говорити про конструктивні справи. Назвати рух на підтримку перебудови «Дзвони Чорноби-

---

²⁸ Романенко Анатолій Юхимович (нар. 15 грудня 1928, с. Новопавлівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.), міністр охорони здоров'я УРСР (1979–85). Дж.: Хто є хто в Україні (2004).— С. 719.

ля» — дзвони як пересторога до будь-якої несправедливості. Записати в резолюцію: «Поставити на порядок денний питання перед творчою інтелігенцією, науковцями, господарниками, робітниками та іншими шарами населення — про створення Українського руху»».

Цей виступ Дмитра Павличка перед широким загалом став першим, на якому було зроблено заяву про створення Народного руху. Начальник Управління КГБ П. Підгайний 9 листопада 1988 року писав у своїй довідці: «По имеющимся оперативным данным, в последнее время отмечается активность представителей «Спадщини» в вопросах создания «Народного фронта» на Украине, выработке его программных документов. Указанное объединение выступило одним из инициаторов созыва экологического митинга в г. Киеве 13 ноября с.г. и проводит соответствующую организационную работу в этом направлении»²⁹.

Читаємо далі протокол А. Забави: «Юрій Ткаченко, режисер (Київ) запропонував Дмитра Павличка як трибуна на роль ведучого мітинга.

Дмитро Павличко висловив думку, що формою мітинга має бути вільне представлення виступаючих.

[Леонід] Мілявський — газета «Експрес-хроніка»: Чим викликана реєстрація гасел у міськвиконкомі?

Леонід Добрянський — відсутністю власного досвіду у проведенні таких заходів і порадами представників влади.

Людмила Гараненко: Черкаська ініціативна група підтримує Д. Павличка і виступає за створення Народного руху України. Результатом мітинга мусить бути прийняття рішення про його створення.

Василь Капкан (Литва) висловив пропозицію створити гайдпарк для проведення мітингів за досвідом Литви і Вільнюса.

Сергій Федоринчик — Асоціація «Зелений світ» — порадив не спішити зі створенням Народного руху, враховуючи гіркий досвід Білоруської РСР».

Коментуючи протокол А. Забави, далі пише А. Добрянський: «Узгоджувались останні деталі. Домовились, що мітинг

---

²⁹ Шлях до незалежності.— С. 192.

вестиме секретар “Зеленого світу” Станіслав Дудко. Тут же зав’язалась дискусія про те, що в Україні аналогічно іншим республікам СРСР, де створені національні фронти, потрібно започаткувати свою політичну структуру. Щоб вибрати правильну назву, по рядах присутніх був пущений лист для опитування. Були подані назви: Народний фронт, Народний рух та якісь інші. Потрібно було кожному позначити, що краще. Члени “Спадщини” запропонували підтримати назву «Народний рух».

Іван Заєць в ті часи провів величезну підготовчу організаційну роботу. Зокрема, він переконував і підтримував Дмитра Павличка і Людмилу Тараненко — письменницю з Черкас, щоб вони у своїх промовах на мітингу запропонували створення Народного руху. Це було досить небезпечно.

Перебіг мітингу

Щоб не було розбіжностей у питанні — де саме проходив мітинг, подаю його місце на плані Києва (на багатьох фото видно висотний готель “Спорт” — Вел. Васильківська, 55).

Мітинг вів Станіслав Дудко. Першим взяв слово Дмитро Павличко, потім виступили Володимир Яворівський, Юрій Щербак.

Виступ Дмитра Павличка (справа від нього — С. Дудко, В. Лінчевський).

Виступ Володимира Яворівського (на трибуні — В. Лінчевський, О. Федорук, В. Яворівський, С. Дудко).

Виступ Сергія Федоринчика (на трибуні — Д. Корчинський, О. Федорук, ?, ?, В. Чемерис, С. Федоринчик). Якраз під час його виступу начальство вирішило, що досить мітингувати, і вимкнуло трансляцію. Народ почав скандувати: “Мі-кро-фон! Мі-кро-фон!” Пізніше цей епізод ліг в основу кінофільма Ю. Щербака “Мікрофон”.

Виступ Леоніда Добрянського (після вимкнення мікрофона; на трибуні — ?, Л. Добрянський, К. Холявенко (?), І. Заяць).

Учасники мітингу

Людмила Тараненко у своєму виступі закликала створити в Україні народний рух сприяння перебудові. Робітник В.Калужний з виробничого об’єднання “Маяк” як представник влади заперечував проти створення такого Руху і був освистаний ауди-

торією. Виступили також письменник Ростислав Братунь, поет Валерій Бойченко, науковці: академік Дмитро Гродзинський, академік В.Смирнов, зав.лабораторією біосферних явищ Інституту літосфери з Москви Ф. Шипунов. Як представники влади, виступали заст.голови міськвиконкому В. Кочерга та представник Держкомприроди України Б. Кубрак. Від Черкаського товариства “Екологія” виступив Юрій Височин, від товариства “Громада” — Дмитро Корчинський. Від товариства “Ноосфера” — Сергій Федоринчик. Виступили представники з Латвії, Естонії. Від вірменських неформалів виступив Б. Єгіазарян. Почавши говорити про проблеми Нагорного Карабаху, [він] загострив ситуацію. До мікрофону пробився один із українських правозахисників [Іван Іванович] Макар. Іван Заєць весь час перебував на трибуні, слідував за черговістю надання слова ораторам. І тут ведучий мітингу Станіслав Дудко робить несподіваний хід. Він зіскакує з трибуни і щезає, давши, мабуть, якусь команду спеціалістам з гучномовного автобусу. Звук вимикається. Западає пауза. Якусь хвилину всі люди перебували в розгубленості, а потім почали скандувати “Мі-кро-фон, мі-кро-фон!”. Але звуку вже не було. Лінчевський без мікрофону прочитав заключний документ мітингу. Ще дехто намагався виступити, але без звуку це не мало ефекту. В кінці я теж вийшов на трибуну і, намагаючись перекричати шум людей, закликав розходитись, бо мітинг вже закінчено. Так дещо сумбурно, з відчуттям розчарування закінчився наш захід.

[Світлина:] *Організатори мітингу по його завершенню. Зліва на право: Ярослав Федорин, Мирослав Корбутяк, Павло Загороднюк, Леонід Добрянський, Микола Жарких.* Павло Загороднюк, Ярослав Федорин, Микола Жарких, Мирослав Корбутяк і я, забравши з собою плакати і транспаранти, залишили місце проведення. Але багато народу ще довго не розходилося з площі, обговорюючи цю подію. [Вважається, що на мітинг зібралося майже 100 тисяч душ.]

Документи мітингу

Допіру 23 грудня, більше як через місяць після мітингу, “Вечірній Київ” таки надрукував це звернення».

З протоколу № 18 засідання від 14 листопада 1988 року, на якому обговорювали результати мітингу «Екологія і ми»:

«З виступів членів клубу:

- Мітинг пройшов на високому рівні, але усіх присутніх схвилювало питання про те, чому преса, радіо та інші засоби масової інформації не сповістили людей, жителів міста заздалегідь. Де ж демократія і гласність? Чому влада боїться почути правду в очі?

- Була реальна підтримка організаторів присутніми, але лише присутніми. А скільки людей не змогли прийти на мітинг через непоінформованість?

- Як провокація прозвучав виступ токаря, до якого можна було звернутися лише з одним питанням – про які претензії до інтелігенції він може говорити, якщо сам слабкий і нічого не робить і не хоче робити на власному підприємстві. А організатори мітингу – щирі і чесні у своєму бажанні донести до людей інформацію про екологічний стан в Україні.

- Якщо багатьох людей цікавили деякі конкретні питання, то їм і треба у себе в колективах їх піднімати, а також створювати осередки людей, яких хвилюють такі проблеми. (Лящук).

- Інформація слабка. Чому зривалися оголошення вже дозволеного міськвиконкомом мітинга? (Гологуда М. І., Інститут кібернетики).

- Із запізненням отримано телефонограму з Полоцька від «Общественного совета по экологическим вопросам» на підтримку організаторів мітингу та проблем, які були висунуті для обговорення на мітингу. (Панасюк О. І.).

- Мітинг офіційно дозволений, за що спасибі, але оголошувати про нього будь-яким засобом інформації було заборонено. Тому прохання, з претензіями звертатися до влади. Претензії до організаторів на перший раз безпідставні. «Крига скресла» – Ленін. (Кагарлицький М.).

- Мітинг продемонстрував, що організатори мітингу – гідні сини Києва і України, не дивлячись на те, що вони є і представниками втраченого покоління молодих.

- СПУ надіється на «Спадщину». Всім членам клубу треба вирішувати питання з організацією первинних осередків Народного руху України на своїх підприємствах і в інститутах.

Заєць І.: Дивним для мене було, що на прес-конференції жоден з кореспондентів не запитав ні про що. Що це? Прово-

дити мітинги — це наше право, і його треба вимагати від влади, а не дякувати йому щоденно за дозвіл одного мітингу.

Кулінич В.: Стосовно документів, які були прийняті на мітингу. Звернення до народу організацій, які організували мітинг, буде роздруковане і доведене до трудових колективів.

На своїх підприємствах необхідно організовувати первинні осередки на підтримку створення Народного руху за перебудову і листи про них треба надсилати до СПУ.

Гейченко В.: запропонував Звернення подати в пресу, оскільки влада перервала мітинг і не дала змогу довести справу з резолюцією до кінця.

Тихий В. (Інститут ядерної фізики): Зібрати міську конференцію усіх груп «зелених», на якій можна було б ще раз обговорити і прийняти цю пропозицію.

Представник Асоціації «Зелене милосердя»: Треба вже наразі від балаканини переходити до конкретних справ.

Капкан В., представник української громади м. Вільнюса: Мітинг — це крок, може і не найкращий, але це рух. Це зрушення з мертвої точки».

1991 року наше життя різко змінилося. За умов незалежності наукова робота набрала обертів, яких ми навіть не уявляли, але в кожному з нас був і громадянин. Член-кореспондент Української технологічної академії (відділення «Технологія волокнистих і композиційних матеріалів і виробів з них») з 2000 року Луція Забава каже: «Протоколів подальших засідань правління та клубу я не писала, бо відвідувала їх дуже рідко за браком часу. Ще з листопада-грудня 1988 року почалася організаційна робота щодо проведення I Республіканського фестивалю сучасної української пісні та популярної музики «Червона рута», до якої мене активно залучила ініціативна група за рекомендацією Л. Танюка. А з лютого 1989 року почалася передвиборна кампанія до Верховної Ради СРСР, і я як довірена особа Л. Танюка очолила його виборчий штаб. Вдавалося спочатку поєднувати усі справи, але після виборів довелося зупинитися лише на підготовці фестивалю, бо роботи було дуже багато. Фестиваль відбувся у вересні 1989 року в Чернівцях. Після цього повернулася до роботи в клубі «Спадщина», але фрагментарно і не так активно, як на початку діяльності

клубу. На той час політичне життя в Києві активізувалося, тому час і увага розпорозувалися на інші справи та заходи». Від себе додаю до сказаного: Л. Забава брала активну участь у створенні Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Всеукраїнського товариства «Меморіал» тощо.

Важко скласти соціальний портрет спадщан. Усі ми були яскраво різні. Чи не найтипівіший серед нас спадщанин, як не дивно, був Микола Іванович Жарких (нар. 13 VI 1956, Кіровоград). Він чи не найбільше зробив для документування наших молодих поривів, видавши чотири випуски альманаху нашого клубу, що так і звався — «Спадщина». Головна праця його життя «Бібліографія Старої України» вийшла у десяти томах:

Жарких Микола Іванович. Бібліографія Старої України, 1240–1800 (Зошити 1–10. К., 1998–2002). Тираж 150–250 прим. У банку даних понад 40 тис. записів (літо 2002).

Зошит 1. К., 1998. 240 с. *Допоміжні науки історії України*. Бібліографія. Історіографія. Персоналії істориків. Джерелознавство. Допоміжні історичні дисципліни. Археологія. Довідники.

Зошит 2–3. К., 2000. 216 с. *Письмові джерела*. Описи архівів. Твори з історії, написані до кінця XVIII ст. Багатотомові зібрання документів. Окремі збірки документів. Публікації окремих документів. Мемуари. Картографія. Видання творів письменства XIII–XVIII ст. Видання фольклору. Видання іконографічних джерел (С. 7–161). *Загальні праці*. Синтетичні праці з історії України. Збірки праць окремих істориків. Збірники праць. Загальні проблеми історії України XIII–XVIII ст. (С. 162–191).

Зошит 4. К.: Прайм, 2000. 236 с. *Внутрішня історія*. Етнографія. Економіка; суспільні верстви. Політичний лад. Релігійне життя. Національні групи.

Зошит 5–6. К.: Прайм, 2001. 199 с. Біографії історичних діячів. Політична історія.

Зошит 7. К.: Прайм, 2001. 172 с. Історичне краєзнавство, зокрема описи мандрівок.

Зошит 8. К.: Прайм-М, 2002. 368 с. Історія суміжних з Україною земель. Білорусія, Литва, Росія, Польща, країни басейну Дунаю, Молдавія, Туреччина, Великий степ, Кримське ханство, Херсонес, греки, італійці, західний Кавказ.

Зошити 9–10. К.: Прайм-М, 2002. 455 с. Історія культури: загальні праці, архітектура, красне письменство, образотворчі

мистецтва, ужиткове мистецтво, книжкова справа, музика, братський рух, освіта, наукові знання. Історична белетристика: загальні літературознавчі праці, дослідження творчості окремих письменників, видання творів.

Цього мало. Він створив сайт «Мисленне древо». Коли настав час підсумків, Микола в електронній формі звів спадщанські матеріали до купи в один диск.

У інших спадщан життя пішло в інакшому напрямку. Леонід Добрянський закінчив свої спогади так: *«В січні 1991 р. Ярослав Федорин висунув ідею створити мале підприємство — з'явилося нове законодавство, яке лібералізувало підприємницьку діяльність. Павло Загороднюк, Ярослав Федорин і я зареєстрували у квітні 1991 р. науково-виробничий центр “Тера Україна” і взялися як спеціалісти-геологи розробляти програми, пов'язані з видобутком і використанням корисних копалин. Одним із комерційних проєктів, які народилися в нашому НВЦ “Тера-Україна”, було утворення об'єднання українських підприємств нафтогазового комплексу з метою експорту українських товарів і послуг і імпорту в Україну нафти і газу. Таке об'єднання мало бути створене під назвою корпорація. Після перебору кандидатур можливих керівників для цього проєкту, які ми провели з Павлом Загороднюком і Ярославом Федориним, а також після довгих роздумів, я вирішив покинути науку, незакінчену докторант цілком переключитися на бізнес. На цьому завершилась моя наукова кар'єра. 8 вересня 1992 р., на установчих зборах підприємств-учасників, я був обраний генеральним директором цієї корпорації. Так почалась нова сторінка мого життя».*

Додаток.

СПИСОК
членів клубу «Спадщина» за 1988 рік

№ п/п	Прізвище та ім'я	Науковий ступінь, посада	Місце роботи	Дата написання заяви
1	2	3	4	5
1. 2.	Мосіюк Олександр Миколайович Міщенко Наталка Михайлівна	Канд. фіз-мат. наук, ст.н.с. Інженер	ІФ АН УРСР Інститут економіки АН УРСР	5 січня 1988 року
3. 4. 5. 6. 7. 8. 9.	Шкляр Леонід Євдокимович Одрехівський Микола Васильович Павленко Юрій Віталійович Кулінич Віктор Пилипович Заець Іван Олександрович Добрянський Леонід Анатолійович Загороднюк Павло Олексійович	Канд. філол. наук, н.с. Аспірант Канд. іст. наук, н.с. Аспірант Інженер Канд.геолог.-мінерал. наук, вч. секретар Канд. геолог.-мінерал. наук, викладач	Інститут філософії АН УРСР Інститут кібернетики АН УРСР Інститут археології АН УРСР Інститут геохімії і фізики мінералів АН УРСР Інститут економіки АН УРСР Інститут геологічних наук АН УРСР ҚДУ, геологічний факультет	11 січня 1988 року

1	2	3	4	5
10.	Забава Луція Казимирівна	М.н.с.	ІІМ АН УРСР	18 січня 1988 року
11.	Білокінь Сергій Іванович	Канд.філол. наук, зав. груп. бібліографії	Відділ наукової інфор- мації і суспільних наук	
12.	Федорин Ярослав Володимирович	Канд. геолог.-мінерал. наук, ст.н.с.	Інститут геологічних наук УРСР	
13.	Денисова Олена Прокопівна	Зав. лабораторією	Держуніверситет	
14.	Войтович Сергій Іванович	Канд. філософ. наук, м.н.с.	Інститут філософії АН УРСР	19 січня 1988 року
15.	Берниковський Ростислав Всеволодович	Канд. істор. наук	Інститут археології АН УРСР	22 січня 1988 року
16.	Майборода Олександр Микитович	Ст. н. с.	Інститут історії АН УРСР	25 січня 1988 року
17.	Матійчук Віталій Іванович	Аспірант	Інститут історії АН УРСР	
18.	Гламосда Костянтин Юхимович	Наук. співроб.	Інститут історії АН УРСР	
19.	Усенко Ігор Борисович	Науковий співробітник	Інститут держави і права АН УРСР	26 січня 1988 року
20.	Яценко Леопольд Іванович	Керівник фолькл. анс.	Будинок вчених, Будинок культури Метробуду	27 січня 1988 року
21.	Дмитренко Леонід Юрійович	М.н.с.	Укр. відділення Ін-ту “Сільенергопроект”	
22.	Іщенко Владислав Сакійович	Кер. групи		

1	2	3	4	5
23.	Танцюра Борис Филімонович	Канд. сільгосп. наук	Боярська лісослідна станція СГА	
24.	Жарких Микола Іванович	Канд. хім. наук	Інститут колоїдної хімії АН УРСР	
25.	Шкарапута Марія Кононівна	Пенсіонер	Колишній викладач тех. механіки	
26.	Цайтц Олег Ернінтгельдович	Інженер	Інститут геологічних наук АН УРСР	
27.	Лящук Володимир Андрійович	Пенсіонер	-	
28.	Грицьак Ігор Андрійович	М.н.с.	Інститут держави і права АН УРСР	
29.	Чорнокожа Тарас Семенович	Ст. інженер	Ін-т загальної та органічної хімії АН УРСР	
30.	Кагарлицький Микола Федосійович	Письменник	На творчій роботі	
31.	Горошко Степан Іларіонович	Учитель історії	Жашківська СШ №1	
32.	Нагірний Василь Миколайович	Канд. геолого-мінералог. наук	Інститут географії АН УРСР	
33.	Чемерис Алла Трифонівна	Інженер	З-д "Арсенал"	
34.	Нічик Валерія Михайлівна	Зав. сектором	Інститут філософії АН УРСР	
35.	Астаф'єв Олександр Григорович	Викладач	Ніжинський педінститут	
36.	Левковський Броніслав Антонович	Зав. відділом	СКТБ Ін-ту проблем моделювання в енергетиці АН УРСР	
37.	Гуцуляк Роман Борисович	К.х.н., м.н.с.	Ін-т органічної хімії АН УРСР	

1	2	3	4	5
38.	Ковтун Юрій Петрович		Ін-т органічної хімії АН УРСР	
39.	П'ятковський Леонід Броніславович	Економіст	СКТБ Ін-ту проблем моделювання в енерге- тиці АН УРСР	
40.	Федорук Олександра Георгіївна	Ст. інженер	ІПМ АН УРСР	
41.	Пономаренко Лідія Антонівна	Пенсіонер	Інститут історії АН УРСР	
42.	Гребінська Зінаїда Олександрівна	Пенсіонер	Інститут геологічних наук АН УРСР	
43.	Панасюк Олексій Іванович	Наук. співроб.	Інститут органічної хімії АН УРСР	
44.	Астаф'єва Марія Миколаївна	Аспірант	Інститут математики АН УРСР	
45.	Горошко Любов Вікторівна	Ст. інженер	Інститут геологічних наук АН УРСР	
46.	Бабій Олександр Іванович	Інженер	Інститут гідромеханіки АН УРСР	
47.	Нагірняк Анатолій Іванович	Ст. інженер	Укр НДІ агропроект	
48.	Орлюк Михайло Андрійович	К.т.н., ст.н.с., заст. директора СКТБ	Інститут проблем моделювання в енерге- тиці АН УРСР	
49.	Міняйло Григорій Тимофійович	Ст. інженер	ІК АН УРСР	
50.	Жежера Володимир Михайлович	Регулювальник РП	НДІ	1 лютого 1988 року

1	2	3	4	5
51.	Кучеренко Людмила Василівна	Аспірант	Інститут мікробіології АН УРСР	3 ютого 1988 року
52.	Потапенко Людмила Олександрівна	Ст. інженер	“МАСМА” ВНДінафтохім	
53.	Кирилюк Ольга Леонідівна	Аспірант	Інститут кібернетики АН УРСР	
54.	Шарафутдінова Ірина Миколаївна	Канд. іст. наук	Інститут археології АН УРСР	
55.	Чередниченко Олександр Трохимович	Мед. психолог	Обласна психлікарня №1	
56.	Кращенко Віктор Петрович	М.н.с.	Інститут колоїдної хімії АН УРСР	
57.	Козуб Юлія Іванівна	Канд. іст. наук, ст. н. с.	Інститут археології АН УРСР	
58.	Паньків Сергій Валентинович	Канд. істор. наук, н.с.	Інститут археології АН УРСР	5 лютого 1988 року
59.	Зубар Віталій Михайлович	Канд. істор. наук, ст.н.с.	Інститут археології АН УРСР	
60.	Гуцуляк Христина Володимирівна	М.н.с.	Інститут фізики	
61.	Костюченко Тетяна Михайлівна	Пенсіонерка		
62.	Козубовський Георгій Анатолійович	Ст. лаб.	Інститут археології АН УРСР	5 лютого 1988 року
63.	Рудик Василь Іванович Копиленко Олександр	Кореспондент багатотиражки	РВО “Поліграфкнига”	

1	2	3	4	5
64.	Любимович Жиненков Василь Іванович	Канд. юр. наук	Інститут держави і права АН УРСР	
65.	Андрусишин Богдан Іванович	Аспірант	Київський педінститут, кафедра історії КІРС	
66.	Гараган Станіслав Іванович	Аспірант	Київський педінститут	
67.	Митченко Євген Іванович	Інженер	ОКТБ Ін-ту металофізи- ки АН УРСР	
68.	Доценко Анатолій Іванович	Ст. інж	Інститут проблем міцності АН УРСР	
69.	Піпко Антоніна Кузьмівна	Канд. економ. наук, ст.н.с.	Рада по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР	
70.	Павленко Андрій Іванович	Науковий співробітник	Н/д лабораторія базаль- тового волокна ІПМ АН УРСР	
71.	Ракін Євген Сергійович	Начальник	Районна державна насінна інспекція м. Васильків	
72.	Трохимчук Іван Карпович	Психолог	Обл. психіатрична лікарня №1 м. Києва	
73.	Миронюк Олександр	Хірург	Обл. психоневрологічна лікарня №1 (м. Глеваха)	
74.	Віталійович Чепіга Володимир	Асистент викладача	Київський педінститут ім. Горького	
75.	Володимирович	Провідний інженер	Інститут колоїдної хімії АН УРСР	

1	2	3	4	5
76.	Демиденко Зоя Олександрівна	Канд.фіз.-мат. наук, ст.н.с.	ІФ АН УРСР	
77.	Білоус Катерина Василівна	Інженер	Ін-т органічної хімії АН УРСР	
78.	Єрмакова Таїса Петрівна	Зав. відділом листів	Редакція газети "Наше життя"	
79.	Костенко Віра Костянтинівна	Ст. інженер	ІПМ АН УРСР	
80.	Медюх Роман Максимович	М.н.с	ІПМ АН УРСР	
81.	Корбутяк Мирослав Олексійович	Ст. інженер	Інститут колоїдної хімії АН УРСР	
82.	Прокопович Леонід Вікторович	Інженер	Інститут фізики АН УРСР	
83.	Молчанов Михайло Олександрович	Аспірант	Інститут філософії АН УРСР	
84.	Коренев Олексій Олександрович	Наладчик КІПіА	Київське станко- будівельне ВО	
85.	Огульчанський Юрій Антонович	Заст. зав. відділом	РПО "Агропромсистема"	15 лютого 1988 року
86.	Сургай Геннадій Іванович	Канд. іст. наук, доцент	КДУ, кафедра історії УРСР	16 лютого 1988 року
87.	Мельник Леонід Герасимович	Д. іст. наук, професор	КДУ, кафедра історії УРСР	
88.	Сергійчук Володимир Іванович	канд. іст. наук, асистент	КДУ, кафедра історії УРСР	

1	2	3	4	5
89.	Сидоренко Олександр Іванович	Зав. відділом науки	Редакція "Вечірнього Києва"	
90.	Кубрицький Юрій Григорович	Хірург	Обл. психоневроло-гічна лікарня №1 (м. Глеваха)	17 лютого 1988 року
91.	Гончаренко Василь Микитович	Ст.н.с.	УкрНДІ Пластмаш	
92.	Власова Тетяна Юріївна	Ст. редактор	ЦНБ АН УРСР	
93.	Шишкова Ірина Олександрівна	Ст. інструктор	ЦК Тов-ва "Червоний хрест"	
94.	Ткач Аркадій Петрович	Доктор юрид. наук, проф., зав. кафедрою	КДУ, к-ра історії і теорії держави і права	
95.	Пузир Тамара Іванівна	Кореспондент ред-ї радіо	Авіазавод	19 лютого 1988 року
96.	Мірошниченко Микола Миколайович	Кер. відділу братніх і зарубіжних літератур	Редакція "Літературна Україна"	20 лютого 1988 року
97.	Секарев Олексій Володимирович	Канд. екон. наук, м.н.с.	Ін-т соціальних та економічних проблем зарубіжних країн	22 лютого 1988 року
98.	Гейченко Волеслав Васильович	Канд. фіз-мат наук, ст. н. с.	Інститут металофізики АН УРСР	24 лютого 1988 року
99.	Бородай Михайлина Дмитрівна	М.н.с.	Інститут гідромеханіки АН УРСР	27 лютого 1988 року

1	2	3	4	5
100.	Паляниця Лідія Петрівна	Ст. інж.	ДІІ ГТФМ АН УРСР	1 березня 1988 року
101.	Скидан Олег Іванович	Мол. редактор	Головна редакція «Української радянської енциклопедії»	12 березня 1988 року
102.	Чуйко Надія Феодосіївна	Інженер	Інститут ботаніки АН УРСР	14 березня 1988 року
103.	Дубиківський Леонід Фаустинович	М.н.с.	Інститут металофізики АН УРСР	1 квітня 1988 року
104.	Калиниченко Іван Омелянович	Канд. хім. наук, ст.н.с.	ІКХХВ АН УРСР	4 квітня 1988 року
105.	Положевець Марія Федорівна	Ст. геолог	Укргеологфонд	
106.	Мусієнко Віра Володимирівна	М.н.с.	КДУ	
107.	Приходько Микола Петрович	Економіст	Київський міськвиконком	
108.	Сікорська ..... Михайлівна	Викладач	Кіровоградський педінститут	
109.	Савенок Людмила Андріївна	Викладач	Херсонський педінститут	
110.	Кошманенко Максим Володимирович	.....	КДУ, мех-мат	
111.	Канчура Віктор Юрійович	Викладач	Андріївська СШ	
112.	Холявенко Клавдія Мефодіївна	К.х.н., ст. н. с.	ІФХ АН УРСР	
113.	Семенов Олександр Олександрович	К.т.н., доцент	КІІЦА	

1	2	3	4	5
114.	Мельничук Георгій Васильович	Інструктор політвідділу	МВД УРСР	
115.	Степаненко Валерій Феодосійович	Зав. групою	РОУ Укрпромбудбанку	
116.	Остапчук Ярослав Валерійович	Інженер	ІК ім. В.М. Глушкова АН УРСР	
117.	Руденчик Анатолій Антонович	Інженер	Проектний та науково- дослідний інститут водного господарства	
118.	Прокопенко Ігор Григорович	К.т.н., доцент	КІЩА	
119.	Коваленко Олександр Іванович	М.н.с.	ІЯД	
120.	Глібоко Леся Миколаївна	Студентка	Київський педінститут ім. Горького	
121.	Бачерикова Ірина Василівна	Наук. співроб.	Інститут фізіхімії АН УРСР	
122.	Поклад Юрій Леонідович	Палітурник	Київфото	
123.	Жмир Володимир Федорович	Зав. бюро	Головний інформ.- обчислюв. центр Мінаві- тотранс УРСР	
124.	Козуб Леонард Васильович	Скульптор	Кіностудія ім. О. Довженка	18 квітня 1988 року
125.	Козуб Алла Валентинівна	Інж.	ІМФ АН УРСР	
126.	Бойко Віктор Степанович	Нач. виробн.-диспетч. від.	Трест "Уккрадгосп- Спецбуд"	
127.	Слала Лідія Василівна	Гол. інж. Проектів	"Укргіпроенерго"	

1	2	3	4	5
128.	Кочержинський Юрій Олександрович	Д.т.н., проф.	Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР	
129.	Кохан Василь Іванович	Пенсіонер		
130.	Пшенична Ольга Василівна	К.т.н., ст.н.с.	ІПМ АН УРСР	
131.	Погребенник Володимир Федорович	Канд. фіз.-мат наук, доцент	Київський педінститут ім. Горького	25 квітня 1988 року
132.	Дмитренко Андрій Любомирович	Студент	Київський художній інститут	
133.	Щербак Ігор Михайлович	Гол. інженер	Київліфт	
134.	Остапчук Василь Євдокимович	Педагог-організатор	ЖЕК Ленінградського району	
135.	Борисенко Валентина Кирилівна	Канд. істор. наук, зав. рукописними фондами	Інститут мистецтво- знавства АН УРСР	3 травня 1988 року
136.	Ярмола Тетяна Михайлівна	К.т.н.	ІПМ АН УРСР	4 травня 1988 року
137.	Гирич Тетяна Юріївна		Центральний державний архів УРСР	16 травня 1988 року
138.	Лучко Леонід Олександрович	Ст. інженер	Рада по вивченню прод. сил УРСР АН УРСР	
139.	Сирцова Олена Миколаївна	Канд. філос. наук, н. с.	АН УРСР	
140.	Гулей Володимир Йосипович	Пенсіонер		
141.	Гончарук Василь Мусійович	Зав. сектором	Держ. музей книги і друкарства УРСР	

1	2	3	4	5
142.	Перів Марія Василівна	Вчителька	Мощунська школа Києво-Святошинського р-ну	
143.	Руденко Василь Юрійович	Студент	Київське педучилище №1	
144.	Мороз Андрій Омелькович	Робітник	З-д автоматики імені Петровського	
145.	Соломаха Оксана Олексіївна	Методист	Міський будинок само-діяльної творчості	
146.	Гура Володимир Іванович	Провідний інженер	КПО "Електронмаш"	
147.	Шостак Ірина Йосипівна	Лікар	Київська міська клінічна лікарня швидкої допомоги	
148.	Тосняк Володимир Васильович	Студент	Київський державний театральний інститут	
149.	Томашевська Людмила Миколаївна	К.т.н., ст.н.с.	ім. Карпенка-Карого НВО "Квант"	
150.	Качорак Наталя Степанівна	Студентка	Київський державний інститут культури	
151.	Глушак Оксана Анатоліївна	Студентка	ім. Корнійчука Київський державний інститут культури	
152.	Трегуб Тетяна Вікторівна	Культурорганізатор	ім. Корнійчука Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР	
153.	Богданов Микола Іванович	Провідний інженер	Державний інститут проектування підприємств легкої промисловості	17 жовтня 1988 року

1	2	3	4	5
154.	Падун-Лук'янова Леся Никанорівна	К.т.н., пенсіонерка		31 жовтня 1988 року
155.	Голобуцький Ігор Володимирович	Канд. економ. наук, н.с.	ВНДІ Хімпром	14 листопада 1988 року
156.	Цап Василь Степанович	Гол. спец. служби	Інститут "Союзгазпроект"	
157.	Никифорок Роман Іванович	Лікар-невропатолог	Тетерівська дільнична лікарня	
158.	Дмитрук Оксана Василівна	Студентка	Київське медучилище №1	
159.	Гвоздь Микола Іванович	Пенсіонер		
160.	Серденко Тамара Григорівна	Викладач	ҚДУ, підготовчі курси	
161.	Польовий Ренат Петрович	Слюсар	Науково-дослідна лабораторія базальтових волокон і виробів з них ІПМ АН УРСР	20 листопада 1988 року
162.	Заковоротна Людмила Григорівна	Ст. інженер	Інститут проблем моделювання в енергетиці АН УРСР	
163.	Оцун Микола Петрович	Педагог-історик	МВС УРСР	21 листопада 1988 року
164.	Сніжинський Микола Анатолійович	Інженер-програміст	НВО "Квант"	
165.	Герман Ніна Олексіївна	Інженер	ОКТБ і ДП ІМФ АН УРСР	

1	2	3	4	5
166.	Шваб Володимир Степанович	Економіст	Броварська фабрика верхнього дитячого трикотажу	
167.	Ціборовський Олег Михайлович	Канд. мед. наук, ст.н.с., зав. відділом	НДІ педіатрії, гінекології та акушерства	
168.	Касич-Пелипенко Іван Овсійович	Інженер-технолог	Інститут електро- зварювання АН УРСР	22 листопада 1988 року
169.	Лебіга Всеволод Авксентійович	Ст. н. с.	Інститут електро- зварювання АН УРСР	
170. 171.	Виноградова Ольга Миколаївна Красицька Людмила Олександрівна	Нач. сектора Провідний інженер	ВО ім. Корольова НДІ радіовиміральної апаратури	27 листопада 1988 року
172. 173.	Гончар Олег Юрійович Шевченко Анатолій Григорович	Інженер-технолог Канд.економ. наук, до- цент кафедри економіки	Інститут електро- зварювання АН УРСР Інститут підвищення кваліфікації спеціалістів житлово-комунального господарства	28 листопада 1988 року
174.	Гавриленко Зоя Анатоліївна	Студентка V курсу	КДУ, факультет журналістики	29 листопада 1988 року

1	2	3	4	5
175. 176.	Сусідко Анатолій Іванович Самсонюк Ірина Марківна	Ст. н. с. Пенсіонерка	Інститут автоматика Київський торговельний інститут	5 грудня 1988 року
177. 178. 179. 180.	Антонюк Галина Петрівна Говоруха Михайло Іванович Литовченко Анатолій Іванович Захарчук Анна Петрівна	Ст. н. с. Ст. інженер Інженер М. н. с.	Київське ДКБА НПО “Хімавтоматика” Інститут кібернетики АН УРСР З-д “Ленінська кузня” Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР	19 грудня 1988 року
181.	Аліферов Анатолій Миколайович	Гол. інженер проектів	Інститут Укрдїпроводгосп	20 грудня 1988 року
182	Дзядик Юрій Владиславович	Канд. фіз-мат наук, н. с.	Інститут кібернетики АН УРСР	__ грудня 1988 року

Мирослава БІЛЕЦЬКА,
провідний науковець
відділу «Київ підземний»
Музею історії міста Києва

ПЕРСПЕКТИВИ ЕКСПОНУВАННЯ ГНИЛЕЦЬКИХ ПЕЧЕР

Київ є тим, чим він є, насамперед, завдяки своїм християнським святиням, головні з яких — Софія Київська та Києво-Печерська Лавра. Навколо них, як двох стовпів, концентрується сакральний простір міста. Софія — найдавніший збережений міський кафедральний собор, а Лавра — колиска вітчизняного православного чернецтва. У Лаврі головним центром уваги є печери з мощами понад 120 святих. Спочатку згадувані печери були місцем проживання ченців, потім — місцем поховання померлої братії, і лише згодом вони перетворилися на місце паломництва. Традицію чернецького печерожительства запозичено з Візантії, але у Середньому Подніпров'ї — в інших кліматичних та геологічних умовах — ця традиція, поширена через Лавру, набула специфічних рис щодо планування комплексів підземних споруд та організації життя громад ченців-печерників. Так, печери даного регіону більше заглиблювалися у пагорби (ніж аналогічні споруди Середземномор'я, Кавказу і Криму), монастирі в них діяли лише до того часу, доки чернецька громада залишалася порівняно невеликою (від 2 до 20 осіб): суворий клімат, а також зволожений та крихкий ґрунт не дозволяли створити під землею надто великий печерний храм, та й не всі ченці могли витримати умови печерного життя. Проте, шана засновників Лаври та їхнього подвигу була настільки великою, що, оспівана в «Патерику Печерському», мала в різні віки на Русі багатьох послідовників. Найвідоміші печери, створені за зразком лаврських, знаходяться у Псково-Печерському монастирі, біля Свято-Іллїнської церкви в Чернігові та у Святогірській

Лаврі. Широковідомим є подвиг печерожительства у середині XIX століття у печерах Святогорської Лаври преподобного Іоанна Затвірника (Крюкова). Наявність у багатьох місцях печер, подібних до лаврських, і втрата на певному етапі, через обвали достовірної інформації про їхню довжину, зумовила виникнення серед прочан легенд про те, що печери різних монастирів поєднані між собою попри велику відстань. Сама Лавра у путівнику 1638 року («Тератургіма») спростовувала ці легенди, те саме робив у спеціальній праці про київські печери віленський пастор Іоган Гербіній (1675), який користувався консультаціями лаврського архімандрита Іннокентія Гізеля. Головною пам'яткою печерного чернецтва у Східній Європі залишалися лаврські Ближні і Дальні печери. У XVII–XIX столітті вони набули нового вигляду: їх укріпили та прикрасили, з одного боку — заради безпеки прочан, з іншого — для підкреслення істини православної віри у полеміці з католицизмом (у XVII столітті Лаврські печери символічно уподібнено римським катакомбам, відкритим у XVI столітті для відвідування: як на Заході Європи це була одна з головних католицьких святинь, так православна Україна доводила свою справжню причетність до апостольського християнства, вказуючи на мощі Києво-Печерських святих).

На хвилі інтересу до вітчизняної старовини, що активізувався у Російській імперії на початку XIX століття — після певного розчарування у захопленні культурою Європейського Заходу (внаслідок війн із Наполеоном), — дедалі частішими стають спроби дослідження та опису пам'яток Давньої Русі. Крім дослідження у Києві на кошти митрополита Євгенія (Болховітінова) мурів давньоруських храмів, видатною подією стало відкриття 1835 року для відвідування занедбаних Гнилецьких печер. Ініціатором відкриття став ректор Київської духовної академії архімандрит Іннокентій (Борисов). Саме він відзначив, що, на відміну від лаврських печер, які зазнали переробок, печери запустілого Києво-Гнилецького монастиря зберегли давньоруський вигляд. На початку XX століття Гнилецькі печери розчистили та вибірково укріпили, влаштували кілька додаткових коридорів та приміщень. На відміну від лаврських печер, укріплення зводилися лише там, де це було вкрай необхідно, а

порожнини поховальних крипт не замурували. Для відвідувачів Гнилецьких печер збереглася можливість побачити, у яких типових умовах народжувалася свого часу Києво-Печерська Лавра. З середини ХІХ століття почали відвідуватися також печери біля Китаївської пустині, на початку ХХ століття поблизу Лаври у Києві було відкрито, досліджено та пристосовано для відвідування Звіринецькі печери. Проте Гнилецькі печери зберегли друге у Києві місце після Лаврських печер, оскільки мали повний експонований комплекс споруд — храм, келії та усипальні (дослідження 1991–1994 років дозволило також виявити ще й зернові ями), — велику довжину (близько 370 м) й доволі насичену історію (сягає другої половини ХІ століття), тоді як відвідувані ділянки Китаївських і Звіринецьких печер порівняно невеликі (близько 100–150 м), включають споруди не більше двох типів за призначенням (у Китаєві — церква і келії, на Звіринці — церква і усипальні), менше згадуються в історичних джерелах.

Після запустіння за радянських часів Гнилецькі печери знову відроджуються як православна святиня та унікальна пам'ятка церковної старовини. Упродовж 1997–2001 та 2011 років вирішувалися питання розчистки Основного комплексу Гнилецьких печер від сміття та ґрунту, і тепер на порядок денний постало питання розробки концепції та організації процесу їх експонування.

Лейтмотивом такого експонування мають бути рядки святого Іннокентія (Борисова): *«Лаврські печери дуже змінені через розширення та підвищення, звісно, заради прочан, а оці — справжні, достеменні, як були викопані святими відлюдниками»*. Слід зазначити, що не лише владика Іннокентій розумів велике педагогічне значення оригінального вигляду святинь, такі самі погляди висловлював і святитель Філарет (Дроздов), митрополит Московський, який у 1842 році сказав: *«Пробач мені, велика Лавра Сергієва, — думка моя з особливим бажанням звертається до давньої пустині Сергієвої. Шаную і в чудових нині храмах твоїх справи святих... Знаю, що і Лавра Сергієва, і пустинь Сергієва є одне й те саме, і тим самим багата скарбом, тобто Божою благодаттю... Але при всьому тому хотів би я побачити пустинь, яка отримала скарб, успадкований*

потім Лаврою. Хто покаже мені малий дерев'яний храм, на якому вперше тут вказане ім'я Святої Трійці? Увійшов би я до нього на всеношну... Відкрийте мені двері тісної келії, аби дихнути її повітрям... Адже все це тут, тільки закрито часом, або сховано у сих величних будівлях, як великої ціни скарб у величому ковчезі. Відкрийте мені ковчег!» Відкриття у ХІХ столітті пам'яток давньоруського іконопису у розписах Софії Київської та Києво-Кирилівської церкви стало однією з подій, що нагадали про певний вплив канону іконопису на сприйняття віруючим вчення Церкви про істинний образ молитви. Прагнення до збереження або відновлення давніх церковних пам'яток у їх початковому або наближеному до нього вигляді яскраво втілено також і у здійснених на зламі ХІХ–ХХ століть в Україні реконструкціях Успенського собору у Володимирі-Волинському та Свято-Василівському храмі в Овручі. На заваді розвитку у вітчизняній Православній Церкві системи охорони та збереження пам'яток церковної старовини стали бурхливі події початку ХХ століття. Втім, сьогодні живопис у візантійському і давньоруському стилі виконується у багатьох відроджуваних храмах (навіть не давньоруських), в усіх збірках класичних зразків іконопису присутні ікони, розчищені радянськими реставраторами від пізніших написів та поновлень.

Нині, коли дуже багато наших співвітчизників знову відкривають для себе вікові традиції Православ'я, а багато хто з віруючих позбавлений адекватної уяви про правильне тлумачення тих або інших традицій (що породжує пародії на зразок руху за канонізацію Распутіна чи Івана Грозного), важливою концептуальною складовою в експонуванні Гнилецьких печер є розкриття перед відвідувачами картини життя та діяльності печерного монастиря у Середньому Подніпров'ї. У процесі огляду печер відвідувач має отримати відповіді на запитання про причини виникнення печерного чернецтва, місце даного явища у загальній історії Церкви, відмінності між чернецьким печерництвом у Середземномор'ї та на Русі, духовне життя та побут печерних монастирів, їх організаційну структуру та архітектурне планування, уявити собі початкову історію Лаври через візуальне сприйняття архітектури Гнилецьких підземних споруд, дізнатися про насичену історію самих Гнилецьких пам'яток і

всього урочища «Церковщини». Крім демонстрації лише наявних печерних споруд, експонування має передбачати застосування додаткового матеріалу — ілюстративного, текстового, археологічного. Розміщення додаткового матеріалу має бути делікатно «вписаним» в інтер'єр підземель, де щотижня відбуваються богослужіння, і не повинно стати «чужорідним тілом» в печерах, що сприймаються як відроджена релігійна святиня.

Створювану в Гнилецьких печерах експозицію доцільно розділити на дві частини, перша з яких являє собою набір стендів з інформацією про історію пам'ятки, розташованих у спеціально обраному для цього підземному камерному приміщенні, а друга — печерні споруди з експонованими у них справжніми або імітованими предметами культу та побуту. Необхідні відомості для відтворення в інтер'єрах печерних споруд деяких втрачених елементів культового або побутового вжитку дають численні розповіді «Печерського Патерика» та матеріали археологічних розкопок у чернецьких підземеллях Києва і Чернігова.

Для монтажу стендів доцільно обрати обкладене цеглою камерне приміщення розміром 3 x 3 x 3 м, споруджене неподалік від печерної церкви преподобного Феодосія на початку ХХ століття. Оскільки не існує відомостей про функціональне призначення цього приміщення у дореволюційну добу, створення тут стендової частини експозиції не входить у протиріччя з минулим цієї споруди. Наявність в одній із стін приміщення аркасолію створює можливості для демонстрації тут вибраної експонатури: зразків плінфи XI–XIII століття і цегли початку ХХ століття з кладки стін укріплених печерних споруд, фрагментів давньоруської кераміки.

Печерна церква преподобного Феодосія, як діючий храм, має залишатися без змін, але у чернецьких келіях навколо неї можна створити імітації двох типів печерного помешкання: житло ченця-затвірника та житло ченця-печерника, який не є затвірником. Для імітації затвору найкращою є келія, розташована ближче до церкви: простір келії орієнтований уздовж печерного коридора і поєднаний із ним отвором у бічній стіні. Проходячи повз келію, відвідувач не може побачити її цілком, а отже, саме на вході до цієї келії доцільно встановити «затвірницькі»

двері з віконцем для передачі просфори (на дверях чи біля них можна встановити табличку з цитованими рядками «Патерика» про затвірництво, а у віконці — муляж проскури). Наступну келію розташовано перпендикулярно до того самого коридора, тому її інтер'єр повністю відкритий для огляду, отже, в ній краще відтворювати умови помешкання ченця-печерника, який не брав на себе подвигу затвірництва: тут, у ніші, можна встановити світильник давньоруського зразка та ікону, керамічний горщик, на лежак покласти дошку та імітовані вериги.

Показ виявлених у печерах зернових ям можна супроводжувати демонстрацією виставлених біля них предметів побуту, пов'язаних із обробкою зерна (в «Патерику» є кілька згадок про те, що в печерах використовували жорна).

Показ усипалень має дати уяву про поховальні традиції печерних монастирів: в отворах крипт слід покласти фрагменти плінфи, якою замурували ці отвори у давнину, в самих криптах — дошки з розміщеними на них в анатомічному порядку кістками кількох спочилих, а в кімнатирах так званого «афонського» типу (приміщення для перепоховання кісток за афонським звичаєм) — решту знайдених кісток у відповідності до традиції (черепи чи їх фрагменти — у верхній частині, у передбачених для них маленьких нішах, інші кістки — в нижній частині, на лесових «полицях»). Особливу увагу слід звернути на крипту зі слідами бічного підкопу, влаштованого для «обрітання» мощей. Архітектурна форма та орієнтація підкопу нагадує розповідь преподобного Нестора Літописця про «обрітання» 1091 року в лаврських печерах мощей преподобного Феодосія: ченці копали «осторонь отвору» крипти, щоб можна було обережно перекласти мощі спочилого на чернецьку мантію. Невідомо, чиї мощі у такий само спосіб відкривали в аналогічній гнилецькій крипті, проте наявність такої усипальні у печерах, причетних до долі преподобного Феодосія, дає нагоду саме на прикладі цієї крипти пояснити, як відбувався у Лаврі один із важливих етапів канонізації подвижника.

Важливою ланкою експозиції є приміщення недобудованого храму початку ХХ століття. Викопаний у лесі, він не був обкладений цеглою. Маючи розміри 6,5 (довжина) x 3 (ширина) x 3 (висота) м, напівкруглу східну стіну-аспиду та материковий

престол біля неї, ця церква єдина у Києві може сьогодні проілюструвати, як виглядав перший печерний храм у Лаврі, коли її чернецька громада налічувала 12–15 ченців і готувалася до спорудження дерев'яної церкви на поверхні. Втім, експонуванню описуваного приміщення має передувати укріплення металевим каркасом (за аналогією великого храму-кімітирію в Антонієвих печерах Чернігова, але з імітацією арок під лес, а опор — під дерев'яні стовпи).

Для кращого сприйняття експозиції відвідувачами, рівноваги у температурно-вологісному режимі підземелля та для усунення проблеми забруднення лесової підлоги, ніш, отворів келій та усипалень краплями воску зі свічок, необхідно вирішувати проблему електричного освітлення. Система освітлення має створюватися не за зразком лаврських печер, де електричні світильники можна побачити у багатьох місцях. У Гнилецьких печерах промені від ламп мають, імітуючи світло свічок, підкреслювати важливі елементи експозиції у келіях, усипальнях, каплицях та храмі (початку ХХ століття), а також створювати обмежене освітлення у коридорах. Для цього можна використати діодні лампи, які будуть приховані у камерних приміщеннях, а у коридорах — вмонтовані у виставлених в нішах копіях керамічних давньоруських підсвічників.

Сподіваємося, що коректна стосовно відроджуваного біля печер монастиря побудова експозиції сприятиме кращій популяризації та відродженню пам'ятки і матиме підтримку у вечних церковних колах. У цьому переконує спостереження за сучасною практикою створення церковних та церковно орієнтованих експозицій в країнах СНД — йдеться про музей «Християнська Одеса» в Одеському Свято-Михайло-Архангельському жіночому монастирі, музей історії Харківської єпархії в Харківському Покровському чоловічому монастирі, монастирські музеї у м. Немирові Вінницької області та с. Низкиничі Волинської області, музей святителя Луки (Войно-Ясенецького) у Свято-Троїцькому жіночому монастирі в Сімферополі, музей Київської духовної академії у Києво-Печерській Лаврі та Музей історії Києво-Печерської Лаври у Національному Києво-Печерському історико-культурному Заповіднику, меморіальні келії преподобного Амвросія Оптинського у Оптиній пустині

та преподобного Серафима Саровського у Саровській пустині, меморіальний будинок преподобного Лаврентія Чернігівського біля Свято-Троїцького кафедрального собору м. Чернігова.

Описана в загальних рисах концепція експонування Гнилецьких печер, на нашу думку, відповідає задуму святителя Іннокентія (Борисова), який бажав зберегти цю святиню і пам'ятку для нащадків як унікальний за станом збереженості зразок печерної чернецької обителі на Київській землі і як найяскравішу ілюстрацію до описуваної в «Печерському Патерику» початкової історії Києво-Печерської Лаври.

Джерела

1. *Бобровський Т. А.* До створення церковно-археологічної музейної експозиції «Історія лаврських печер» у Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. Вип. 4.– К., 2008.– С. 172–193.

2. *Бобровский Т. А.* Отчет о спелео-археологических исследованиях отдела «Киев подземный» Музея истории Киева в 1992 г. // *Науковий архів ІА НАНУ, 1992 / 37, 24971.*

3. *Бобровский Т. А.* Отчет о спелео-археологических исследованиях отдела «Киев подземный» Музея истории Киева в 1993 г. // *Науковий архів ІА НАНУ, 1993 / 31, 25345.*

4. *Бобровський Т. А.* Печерні монастирі й печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва: Дис. Канд. іст. наук: 17.00.08 / Київ. Держ. Ін-т к-ри.– К., 1995.

5. *Бобровський Т.* Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини ХІХ ст. (спелео-археологічний нарис).– К., 2007.

6. *Дятлов В.* Киево-Печерская Лавра: справочник-путеводитель.– К., 2008.

7. *Дятлов В.* Церковщина. Повесть о забытой киевской святыне.– К., 2001.

8. *Патерик Киево-Печерский*, т. 1 / Под ред. Дятлова В.– К., 2009.

Тетяна СТАРОСТЕНКО,

провідний науковий співробітник відділу
«Київ у другій половині XVII ст.– лютий 1917 р.»
Музею історії міста Києва

П о в і д о м л е н н я

ДЕРЕВ'ЯНІ ІКОНИ З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА, ЯКІ ПРЕДСТАВЛЕНІ НА ВИСТАВЦІ, ПРИСВЯЧЕНІЙ 120-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА, МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ, МУЗЕЄЗНАВЦЯ, ПАМ'ЯТКООХОРОНЦЯ Ф. Л. ЕРНСТА*

Музейна колекція іконопису налічує понад 200 (лише дерев'яних) ікон. Це твори різні за рівнем мистецького виконання твори, за часом написання і школою письма. Хронологічно колекція поділяється на: ікони XVIII ст.; ікони перш. пол. XIX – др. пол. XIX ст. ст.; ікони кін. XIX – поч. XX ст. ст.

До осені 2003 року, значна частина із іконописної колекції Музею, була представлена в постійній експозиції, яка розміщувалась у Кловському палаці. Ці чудові ікони гармонійно доповнювали експозиції 7–8-го залів і були документальним підтвердженням високого рівня розвитку, як духовного так і соціального життя киян XVIII – поч. XIX ст.ст.

На жаль, на даний момент, вся колекція ікон Музею історії м. Києва захована в ящиках, які розміщені у фондосховищі, яке не пристосоване для зберігання раритетів такого типу.

Більшість ікон, які представлені на виставці, знаходилися на реставрації в Центрі наукової реставрації та експертизи НКПІКЗ з 2008–2010 рр.

Представлені на виставці пам'ятки українського іконопису — це лише маленька частка ікон, які зберігаються в фондах Музею. Створені митцями різних регіонів України, вони віддзер-

---

* Публікується в авторській редакції.

калюють локальні особливості національної культури декількох століть.

Ікона «Спас Нерукотворний. Ісус Христос — Лоза Виноградна. Преподобний Юстиніан»

Україна, (?) Київщина

Початок ХІХ ст.

Полотно, олія

1,50x55 см

З приватної збірки, 1989 рік

Ікона написана талановитим українським майстром на полотні в техніці олійного живопису. За стилістичним та іконографічним особливостями відноситься до народного типу зображень. Вона створена, ймовірно, на Київщині.

Ікона має музейне значення й становить високу художню цінність як пам'ятка іконопису початку ХІХ ст.

Ікона «Ісус Христос в точилі»

Україна, Волинь

Друга половина ХVІІІ ст.

Дерево, левкас, олія, золочення

78,4x47,8 см

З приватної збірки, 1984 рік

(Реставрація НКПІКЗ)

Ікона створена талановитим професійним, невідомим майстром. Вона написана олійними фарбами на дерев'яній (липовій) дощці, складеній з трьох частин (ліва втрачена і доповнена під час реставрації), в стилі пізнього бароко. Тло вкрите позолотою та прикрашене рельєфним рослинним орнаментом. На тлі — символи Христа «ІС ХС».

Іконографія має західні прототипи, в її основі лежить свято Євхаристії, введене в уніатській церкві в 1720 році. Твір має високу художню та музейну цінність.

Ікона «Покрова Богородиці з передстоячими св. Варварою та св. Миколаєм»

Україна, Поділля

Друга половина ХІХ ст.

Дерево, олія

65,5x46,3 см

З приватної збірки, 1988 рік

(Реставрація НКПІКЗ)

Представлена ікона створена самобутнім невідомим українським майстром. Написана олійними фарбами на дерев'яній дошці, скріпленій двома врізаними наскрізними шпугами. Малюнок фігур спрощений, лики виразні, складки одягу схематичні, німби — яскраво-жовті. Такі стилістичні ознаки в поєднанні з декоративними елементами розпису — розпису квітами тла та одягу Богородиці — свідчать про народну художню естетику цієї ікони.

Ікона має музейне значення й становить художню цінність як пам'ятка народного іконопису ХІХ ст.

Ікона «Свята Параскева»

Центральна Україна

Перша чверть ХІХ ст.

Дерево, левкас, олія, золочення

58x47 см

З приватної збірки, 1989 рік

(Реставрація НКПІКЗ)

Представлена ікона створена талановитим невідомим українським майстром в техніці олійного живопису в академічній манері, з відлунням пізнього бароко. Вона писана на липовій дошці, скріпленій двома врізаними шпугами, вкритій білим левкасом. Промені сяйва й деталі орнаменту на вбранні написані розчиненим золотом.

Рідкісною іконографічною особливістю — є зображення глечика, яке, ймовірно, вказує на чудотворні цілительні властивості образу святої великомучениці Параскеви-П'ятниці.

Ікона має музейне значення і художню цінність як рідкісна пам'ятка вітчизняного іконописання першої чверті ХІХ ст.

Ікона «*Господь Вседержитель*»

Україна, (?) Київщина

Остання чверть XVIII – початок XIX ст. ст.

Дерево, левкас, олія, золочення

48,7х38,2 см

З приватної збірки, 1988 рік

Ікона написана олійними фарбами на дерев'яній дошці, скріпленій двома врізними шпугами. В стилістиці чітко простежується вплив пізнього бароко. Тло вкрите позолотою та прикрашене рельєфним рослинним орнаментом.

Ікона має високу художню та музейну цінність.

Ікона «*Богоматір Охтирська*»

Україна, Київщина

Початок XIX ст.

Дерево, левкас, олія, золочення

49,3х38,5 см

З приватної збірки, 1988 рік

(Реставрація НКПІКЗ)

Ікона написана олійними фарбами на дошці з липи, скріплена двома врізними шпугами і вкритій білим левкасом.

Ця ікона є списком з чудотворного образу. Вона виконана на високому художньому рівні одним з талановитих українських майстрів і в живописному відношенні, з незначними змінами, повторює оригінал, що не зберігся. Вважається, що іконографія образу походить із західноєвропейських зразків (на православних іконах заборонялося зображати Богородицю з непокритою головою). Ця ікона є трохи не єдиним винятком.

Ікона має художню та музейну цінність.

Ікона «*Святий Георгій (Юрій) Змієборець*»

Україна, Придніпров'я

Перша чверть ХІХ ст.

Дерево, левкас, олія

63,3x46,4 см

З приватної збірки, 1988 рік

(Реставрація НКПІКЗ)

Ікона написана невідомим українським майстром в техніці олійного живопису на дошці, вкритій білим левкасом. Письмо в академічному стилі

Традиційна композиція, гарний малюнок і яскравий колорит додають іконі особливої виразності й краси. Святий Георгій, зображений на іконі, в національній художній естетиці.

Як типова пам'ятка вітчизняного іконописного мистецтва вказаного часу, ікона становить художню та музейну цінність.

Яніна ПУЧКОВА,
провідний науковий співробітник
відділу міського побуту
Музею історії міста Києва

ВИДАТНИЙ БІОЛОГ МИКОЛА КАЩЕНКО

Микола Феофанович Кащенко народився 1855 року на хуторі Веселий (нині — смт Веселе Запорізької обл.) у багатодітній родині дрібномаєтних дворян козацького походження. 1875 року закінчив зі срібною медаллю Катеринославську гімназію і того ж року вступив на медичний факультет Московського університету, де під керівництвом професора зоології А. Богданова опановував техніку мікроскопічних досліджень. Припав до душі Миколі й зоологічний музей, яким керував А. Богданов. Там студенти займалися серйозними науковими дослідженнями. Першокурснику Миколі Кащенку здавалося, що таке щастя могло випасти лише на долю обраних. Якою ж була його радість, коли через деякий час він уже сам сидів над мікроскопом. Микола багато працював у бібліотеці та в лабораторії, знайомився із першоджерелами — витокami наукової мудрості. Професор помітив допитливість і спостережливість юнака в наукових експериментах.

Незабаром прийшла й радість першого наукового винаходу, який відзначив А. Богданов. Він довго роздивлявся препарат молодого студента перед мікроскопом, а потім потиснув учневі руку: «Вітаю, юначе, Вас із неабияким успіхом, хоча назвати це відкриттям — дуже гучно, але вашій спостережливості в науковому експерименті це робить честь».

1886 року Кащенко перевівся до Харківського університету. Там він почав працювати як природодослідник в ембріологічному кабінеті при кафедрі професора З. Стрельцова, де й написав свої перші наукові праці з питань ембріології та історії розвитку тварини і людини.

Після закінчення навчання Микола Феофанович залишився працювати в університеті. 1884 року він захищає дисертацію на тему «Епітелій хоріона людини та його роль у гістогенезі».

Упродовж 1886–1888 років учений здійснив давно омріяну поїздку до Західної Європи. Він відвідує найбільші університетські та наукові зоологічні установи, де не лише підвищує свою кваліфікацію, а й обмінюється експонатами з колегами для влаштування Томського зоологічного музею, поповнюючи колекцію новими матеріалами. Особливою гордістю Миколи Феофановича була колекція малюнків, зібраних у Німеччині та Італії. Він працював у лабораторіях вчених В. Гіса, Г. Вальдейера, О. Готвіга, на зоологічній станції Л. Дорна; в Неаполі слухав лекції Е. Геккеля та Е. Альтмана.

1888 року Кащенко переїжджає до Томська і займає посаду професора Томського університету, з 1889-го — завідувача кафедри зоології та порівняльної анатомії, а з 1894-го — ректора.

Перебуваючи у Томську, Микола Феофанович багато займався й громадською діяльністю: на посаді почесного мирового судді у Томському міському управлінні, згодом — дійсного статського радника. 1903 року Кащенко працював у комісії з реорганізації вищих навчальних закладів у Санкт-Петербурзі — розробляв правила захисту докторських дисертацій та порядок заміщення викладацьких посад в університетах.

1901 року Микола Феофанович працює у зоологічному музеї Петербурзької Академії наук, 1905-го очолює бюро томського відділу «Союзу 17 жовтня», 1910-го ініціює створення і стає одним із перших викладачів Сибірських вищих жіночих курсів.

Томський період життя і діяльності вченого (1888–1912) приніс йому світове визнання і неабиякий авторитет у наукових колах. Він був учасником російських і міжнародних з'їздів: антропологічного, зоологічного, акліматизаційного, ботанічного в Москві (1887), археологічного в Ризі (1896), 10-го анатомічного в м. Лейпциг (Німеччина (1882 р.)). 1891 року М. Кащенко організував Товариство садівництва, 1898-го — Західносибірське товариство сільського господарства, а також брав участь у роботі відділу Російського товариства захисту тварин. При Московському університеті він здобуває другий вищий науковий ступінь — доктора зоологічних наук, його обирають членом ради Міжнародного анатомічного товариства, а також то-

вариства природодослідників при Петербурзькому, Харківському, Томському та Київському університетах. 1892 року вчений підготував і здав до друку перший російський підручник із зоології для студентів-медиків «Краткое руководство по зоологии, преимущественно для студентов медицины» (Томск, 1891–1892).

У 1898–1900 роках видатний біолог здійснив ряд наукових експедицій Сибіром з метою дослідження цього краю, а також збирання матеріалів для поповнення колекції зоологічного музею при університеті. Його експедиція побувала на Барабинських озерах та на Алтаї, звідки привезла до Томського університетського музею понад 155 екземплярів різних видів та підвидів фауни та флори Сибіру.

1909 року М. Ф. Кащенко присвоєно звання заслуженого професора і нагороджено орденом св. Володимира 3-го ступеня.

1912 року М. Ф. Кащенко за станом здоров'я у віці 57 років змушений був переїхати з родиною із Сибіру до України. *«Витративши найфрагментніший період свого життя, майже чверть віку, на досліди по виведенню плодових порід для Сибіру, з важким почуттям залишив я Сибір»*,— писав він. Вчений очолив кафедру зоології на агрономічному факультеті Київського політехнічного інституту. Тут же, на території Політехнічного інституту, Кащенко з сім'єю дали казенну квартиру — зручну, простору, а головне — поряд із роботою. Сферою його наукових зацікавлень була селекція. Він виступає організатором створення в Києві Акліматизаційного саду (нині — у складі Центрального ботанічного саду НАН України), директором якого був до кінця життя.

Першої київської зими 1913 року, яка видалася холодною, Кащенко готувався до весняних робіт із садівництва, перебирав насіння сибірських плодових дерев, збирав відомості про київських садоводів, читав праці Симиренка. Хоча про садівництво в Україні він мав уявлення ще з дитячих років, проте з літератури дізнавався багато нового й цікавого. Його мрією було виростити в Україні персик. Не йшла з голови думка: невже цей найсмачніший на Землі південний фрукт не можна посунути на північ?! Зрозуміло, що вирішити цю проблему могла лише акліматизація шляхом добору. Але за своєю історією окультурення

рослин молодий і дикий Сибір відрізняється від древньої землі України, яка здавна оброблялася. Проте вчений був практично впевнений, що допитливі слов'яни не могли не завезти до своєї землі такого смачного і корисного плоду, не пробували культивувати його у своїх садах. Десь мусить рости морозостійкий київський піонер — персик. Кащенко з'ясував, що персик у Київських садах вирощують. Про знамениті Лаврські сади слава котилася через століття. Чудовий сад був і у Видубицькому монастирі. 1735 року було закладено Царський сад, де, поряд з іншими плодовими і декоративними деревами, росли персики, але їх утеплювали на зиму. Крім садів збереглися старі фоліанти, де згадуються імена давно померлих садівників. А ще — спогади сирійського мандрівника Павла Алепського: «Між деревами є абрикоси і тутові, високий горіх, багато винограду. У Вишгороді, Голосієвому, Китаєві — околицях Києва — зустрічаються персики».

Тоді ж, 1913 року, М. Кащенко як ентузіасту садівництва керівництво Політехнічного інституту передало у повне розпорядження старий запущений сад, для селекції та акліматизації рослин. Для вченого то був неабиякий здобуток. Не раз в уяві дослідника поставав майбутній центр садівництва та акліматизації: величезна світла будівля на ділянці в десятки гектарів, сотні наукових співробітників. Вечорами він розробляв принципи організації наукової частини такої установи. У його мрії вона мала назву — вищий інститут садівництва. Та довго кошти на цю важливу справу не виділялися. І, нарешті, наприкінці 1915 року державний департамент відпустив кошти на впровадження акліматизаційного саду. Було зроблено нову огорожу, насипали перевал для урізноманітнення рельєфу, збільшено асортимент рослин, а також поповнено штат робітників саду.

Ще одна важлива подія сталася 1915 року. Вдалося відкрити курси лікарських рослин. Навесні Микола Феофанович розробив проект щорічних тримісячних курсів і подав його до департаменту землеробства. Слухачами були студенти, гімназисти, вчителі, робітники, усі штатні та позаштатні співробітники саду, члени родини професора, які на той час жили в Києві.

Навчання на курсах було безоплатне, заняття відбувалися у приміщенні Політехнічного інституту, практичні заняття про-

водилися у саду. Слухачі отримували загальні відомості про лікарські культури, їм читали лекції з хімії, лікарських рослин, садово-городніх та польових культур.

М. Кащенко ніколи не вважав себе лікарем за покликанням, хоча й був доктором медицини, не мав лікарської практики, якщо не брати до уваги кількомісячну службу лікарем у пансіоні мадам Бауман. Так склалося, що він, Кащенко, й прикладна медицина розійшлися у різні боки. Але за короткий час він з головою поринув у поєднання медицини й біології: досить ґрунтовно й детально вивчив лікувальні властивості трав, визнаних офіційною медициною, знайомився з невизнаними, так званими пасинками фармакології, тими, якими з давніх-давен користується народна медицина.

Крім акліматизації й селекції плодкових дерев, у Миколи Феофановича з'являється ще одна пристрасть — акліматизація й одомашнення диких тварин. Коли дирекція нового зоологічного саду, що знаходився на Брест-Литовському шосе, запропонувала йому прочитати лекцію, збір від якої мусив піти на краще його облаштування, він одразу погодився і запропонував тему: «Акліматизація і зоологічний сад». Він наголошував, що зоологічні сади обов'язково мають нести певне наукове навантаження, раз і назавжди позбутися балаганщини, коли нещасні, замучені звірі ледве животіли, задовольняючи цікавість байдужих зівак. Зоологічний сад дає прекрасну можливість зблизька роздивитися диких тварин. Таке поєднання розуму і первісної природи має приносити користь нації. Цю лекцію М. Кащенко прочитав 8 лютого 1914 року в Київському товаристві охорони природи. А у листопаді 1918 року він виступив із лекцією «Смерть і довголіття». Тоді М. Кащенко висловив думки експериментатора-ембріолога. Вчений опублікував понад 200 наукових досліджень з ембріології, мікроскопічної техніки, палеонтології, зоології, гістології, заклав основи патологічної ембріології, розробив теоретичні, методологічні та наукові основи акліматизації, які стали класичними.

Поряд із селекцією М. Ф. Кащенко приділяв багато уваги організаційній роботі: опікувався упорядкуванням кафедри усім необхідним, добував кошти, складав нову програму із зоології, але із сільськогосподарським ухилом.

1918 року вчений брав участь у роботі Комісії з розробки законопроекту про заснування Української академії наук. Того ж року його обрано академіком фізико-математичного відділення Української академії наук, він був організатором і директором Зоологічного музею Всеукраїнської академії наук, який згодом став одним з найбільших в Україні.

У галузі акліматизації Кащенко головну увагу зосередив на вивченні і створенні нових сортів чудових південних плодогідних рослин, придатних для вирощування у північній частині України. Виростивши три покоління персиків, він створив два нових сорти українського персика з доброякісними плодами, які визрівають в умовах Києва у серпні–вересні, два високоякісні сорти абрикосів. Рослини мають достатню зимостійкість для вирощування їх на півночі України. Академіку Кащенку вдалося перенести межі культури персика на 500 кілометрів на північ. Один із цих інтродукованих ним видів зимує, не захищений від морозу, в умовах Києва вже багато років. Дуже цінні роботи Кащенко в галузі селекції винограду.

Працював він і над інтродукцією лікарських технічних та декоративних рослин для впровадження у народне господарство. Серед сотень видів і форм нових для Києва рослин, з якими Кащенко проводив свої досліді, було понад 250 декоративних культур.

Як писав М. Кащенко: *«Наші далекі нащадки будуть із здивуванням роздивлятися сучасні малюнки наших культурних рослин та тварин, як ми тепер здивовано розглядаємо малюнки плезіозаврів та інших вимерлих страхіть»*.

Академіком були також випробувані, на жаль, ще й досі мало розповсюджені для озеленення міст, повноквітні форми японської айви, японський горіх та фонтанезія, які можуть стати прикрасою парків і садів, особливо індиго, що зацвітає у другій половині літа. Завдяки М. Ф. Кащенку вперше в умовах Києва було успішно інтродуковано багато далекосхідних декоративних рослин. Він також працював над ранньоквітучими флорентійськими ірисами, гібіскусами та над чотирма видами каліфорнійських кактусів.

В останні роки життя за ініціативою вченого було створено акліматизаційний сад при ВУАН на Лук'янівці. Тут проводили-

ся досліди над акліматизацією різних рослин. Сад мав кілька садиб у різних місцях Лук'янівки. Основна садиба, де й зараз є лабораторія саду, міститься на вулиці Мельникова, 45. Акліматизаційний сад часто відвідували екскурсанти, а самого Кащенко запрошували читати лекції студентам-медикам з курсу лікарських рослин. Крім того, він підготував замовлений йому підручник із зоології для студентів-медиків.

З огляду на те, що в Академії наук пообіцяли надати акліматизаційному саду право власного видання, Кащенко готує працю «Перетворення живого світу — наукові праці при акліматсадові».

З кожним роком зростають асигнування на розвиток саду, його площа збільшується. Це уможливило розширення відбору культур, поставити його на цілком наукову основу. Тепер у саду було вже 3 000 сіянців гібридного зимостійкого винограду, 500 штук айви кримської, 2 000 сіянців вишні, 500 молодих яблунь, що росли на новій ділянці, яку виділили на протилежному боці Дорогожицької вулиці. Тут же росли 300 штук сіянців обліпихи та 750 штук маленьких сибірських кедрів, так само вирощених з насіння. Акліматизаційний сад став великим розсадником лікарських рослин, різноманітних плодових дерев, екзотів.

М. Ф. Кащенко помер у Києві 1935 року. Похований на Лук'янівському кладовищі. За заповітом, на його могилі було посаджено лише одну ялинку.

Віталій КОВАЛИНСЬКИЙ,
завідувач відділу міського побуту
Музею історії міста Києва

СПРАВА ЧЕХУНА

7 вересня 1929 року у приміщенні цирку на вулиці Карла Маркса¹ відбулося засідання Київського окружного суду в «справі Чехуна». У кримінальному вирокі зазначалося:

«Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки Київський окружний суд, розглянувши в одкритому судовому засіданні справу про обвинувачення: 1) ЧЕХУНА Еладія Максимовича, 54 років, архідиякона Києво-Печерської лаври, що притягнувся до відповідальності за утайку² церковних цінностей, 2) ВОРОНЬКОВОЇ Любов Іванівни, 49 років, послушниці Фролівського монастиря, що не судилася,— в злочині, що його передбачено п[ункту] «а» 138 арт[икулу] Кр[имінального] Код[ексу], 3) ЛАПЧУКА Степана Васильєвича, 35 років, походить із селян, кустаря-позолотника, що не судився, та 4) БАНТИШ Насті Григоровни, 33 років, без сталої праці, яка походить із міщан,— у злочині, що його передбачають арт. арт 20 та 138 п. «а». Кр. Код.

Матеріалами справи та судовим слідством встановлено: 20-го липня 1929 року, о 1 годині дня, гр. Зозуля Микола, що мешкає по Н.-Наводницькій вул., повертався з Біржі Праці додому через Нижні Вали та городи колишнього чоловічого монастиря Печерської лаври, який від городу в канаві, що поросла бур'яном, помітив шматки м'яса й коли підійшов ближче, то впізнав, що це була частина трупу жіночого тіла, саме правий бік грудей з лопаткою. Зараз-же про цей випадок було повідомлено слідчі органи, після чого й було розпочато слідство. Підчас огляду місцевости було знайдено шматки трупу — правого боку жіночих грудей з лопаткою, що лежав у траві та почав дуже розкладатися, та шматок жіночих грудей лівого боку.

21 липня ц.р. до Ленінського району міліції з'явилася гр. БАРИШНІКОВА Раїса Павлівна й повідомила про те, що 9 липня

---

¹ На цьому місці у 1964 побудували кінотеатр «Україна».

² Тут і надалі орфографію збережено.

з села Преображенського до неї в будинок ч. 9 по вул. 25 Жовтня приїхала погостювати рідна сестра БАРИШНІКОВА Параска Павлівна, 30 років, а ранком 14-го липня, коли вона, Раїса, ще спала, Параска встала й пішла невідомо куди й досі не повернулася, причому додала, що виїхати з Києва Параска не могла, бо гроші на квиток і речі залишилися в квартирі, а близьких знайомих, де б могла жити весь час у Києві не мала.

Шляхом допиту свідків: БАРИШНІКОВОЇ Раїси, ДАВИДОВОЇ Варвари та ДРЯШИНОЇ Ганни було виявлено, що БАРИШНІКОВА Параска 9-го липня 1929 року приїхала до м. Києва й зупинилась у своєї сестри Раїси. 11-го липня БАРИШНІКОВА Параска, о першій годині дня, зайшла до своєї подруги ДАВИДОВОЇ Варвари, що працює в Ленінській поліклініці, й тому що остання була на роботі й не мала часу для балачок, БАРИШНІКОВА запросила ДАВИДОВУ, аби вона приблизно о 7-ій годині вечора того ж дня прийшла до Ольгінської церкви, де вони зможуть поговорити. Зустрівшись у церкві і постоявши деякий час, вони вирішили вийти на двір, а виходячи зустрілися з манашкою та невідомою жінкою, причому манашка, показуючи на БАРИШНІКОВУ, сказала невідомій жінці: «Ось вона ця жінка». На дворі невідома жінка підійшла до БАРИШНІКОВОЇ й хотіла з нею поговорити відносно Ольгінської церкви та архідиякона Еладія, але БАРИШНІКОВА відповіла їй, що вона її не знає й розмовляти з неї ні про що не хоче. Тоді невідома зі злістю промовила, що в такому разі вона буде пам'ятати її. Та обставина, що БАРИШНІКОВІЙ загрожувала невідома жінка, як потім виявилось БАНТИШ, стверджується показами ВОРОНЬКОВОЇ та ДАВИДОВОЇ, які вони дали на попередньому слідстві. Повернувшись до церкви, БАРИШНІКОВА та ДАВИДОВА побачили як ця невідома жінка пройшла повз них із якимось невідомим чоловіком, щось до нього говорила, чоловік весь пильно придивлявся до БАРИШНІКОВОЇ, як виявилось потім це був ЛАПЧУК Степан. 14-го липня, ранком, БАРИШНІКОВА Параска, у той час, як її сестра, Раїса, ще спала, пішла невідомо куди. Того ж числа, годині о 8 ранку, дорогою в лавру біля Введенського монастиря БАРИШНІКОВУ Параску зустріла гр. ДРЯШІНА й запитала її, куди це вона так рано поспішає. БАРИШНІКОВА, показавши рукою на бороду, відповіла, що «до

баті» в лавру. ДРЯШНА зрозуміла, що вона йде до архідиякона Кладія, й більш ні про що її не розпитувала.

На підставі цих даних в убивстві БАРИШНІКОВОЇ Параски запідозрено архідиякона ЧЕХУНА Еладія, ВОРОНЬКОВУ Любу — послушницю Флорівського монастиря, ЛАПЧУКА Степана — майстера по позолоті, БАНТИШ Настю — без сталої праці, які під час допиту їх відмовлялись від участі в убивстві БАРИШНІКОВОЇ й тільки після того, як у келії ЧЕХУНА було знайдено сліди злочину, тобто: хустку коричневого кольору з плямами крові, шматок старої газети теж із плямою крові та під ніжкою ліжка, на підлозі й на самій ніжці засохшу кров та жіноче волосся, ЧЕХУН визнав себе за винного у вбивстві БАРИШНІКОВОЇ.

Незважаючи на те, що ЧЕХУН визнав себе за винного, ВОРОНЬКОВА продовжувала вперто відмовлятися від участі у вбивстві, кажучи, що вона відносно вбивства нічого не знає.

Як виявилось підчас передсудового, а також і судового слідств, вбивство БАРИШНІКОВОЇ Параски трапилось при таких обставинах:

БАРИШНІКОВА Параска ще до революції, у той час, коли їй було приблизно 16–17 років, познайомилася з ченцем Києво-Печерської лаври архідияконом ЧЕХУНОМ Еладієм, який почав їй до себе приваблювати, даючи їй на трамвай та пригласити до себе в келію попиту чайку. Після того, як між ЧЕХУНОМ і БАРИШНІКОВОЮ почав існувати тісний зв'язок, вона під час голоду 1920–1921 рр. виїхала на село до своїх батьків і здобувала собі на життя. Періодично БАРИШНІКОВА їздила в Київ і привозила ЧЕХУНУ продукти харчування. За часи відсутності БАРИШНІКОВОЇ, ЧЕХУН познайомився в Флорівському монастирі з манашкою ВОРОНЬКОВОЮ Любкою й почав її відвідувати, а ВОРОНЬКОВА в свою чергу часто заходила в лавру до келії ЧЕХУНА, де також часто залишалась ночувати. Дізнавшись про те, що приїхала БАРИШНІКОВА, ВОРОНЬКОВА почала її ревнувати та переслідувати, причому для переслідування підбрала собі спеціальний штаб, тобто ЛАПЧУКА та БАНТИШ, яким і показала в Ольгінській церкві БАРИШНІКОВУ. Як виявилось підчас судового слідства, Ольгінська церква була місцем зустріч ЧЕХУНА з жінками, з якими він мав зв'я-

зок, там же цими жінками утворювались сцени ревнощів. Після того, як ВОРОНЬКОВА, дізнавшись, що БАРИШНІКОВА буде в Ольгінській церкві, зв'язалась з ЛАПЧУКОМ і БАНТИШ, умовилась із ними, аби вони прийшли в Ольгінську церкву для того, аби дати таку пристрашку БАРИШНІКОВІЙ, аби вона відмовилась ходити в Ольгінську церкву, в якій правив ЧЕХУН. Це прохання ВОРОНЬКОВОЇ було виконано й в призначений час БАНТИШ та ЛАПЧУК з'явилися до Ольгінської церкви, причому БАНТИШ для того, щоб краще виконати свій обов'язок, прийшла під чаркою.

Після тієї розмови, яка трапилась із БАРИШНІКОВОЮ в церкві, ця ж сама кумпанія зібралась у Фролівському монастирі в келії ВОРОНЬКОВОЇ, де й вчинила п'янку, підчас якої була розмова й про Пашу БАРИШНІКОВУ. Підчас п'янки в стінах монастиря, у келії ВОРОНЬКОВОЇ, було вчинено бешкета, наслідком чого було розбито настінного годинника. Через два дні після цієї п'янки, тобто 14-го липня 1929 року, Пашу БАРИШНІКОВУ було вбито в стінах Києво-Печерської лаври, в келії архідиякона ЧЕХУНА самим ЧЕХУНОМ та його полюбовницею ВОРОНЬКОВОЮ Любкою, яка спочатку не визнавала ні в чому себе за винну, а, в решті решт, визнала себе винною в тому, що замила кров на підрыснику ЧЕХУНА, але ці її покази спростовується як матеріалами попереднього, так і судового слідства, які ніякого сумніву до того, що ВОРОНЬКОВА безпосередньо брала участь у вбивстві БАРИШНІКОВОЇ у Суда не виникають. Після того як БАРИШНІКОВІЙ було відрубано голову, ЧЕХУН для того, аби затаїти сліди злочину, пошматував на куски, частину їх кинув у каналізаційну яму, частину викинув на городи, а саме головне, тобто голову закопав на городі, який обробляла ВОРОНЬКОВА.

Притягнуті до відповідальності ЛАПЧУК та БАНТИШ не визнали своєї провини, але ті дані, які здобуто перед судовим та судовим слідствами, не викликають ніякого в Суду сумніву в тому, що ЛАПЧУК та БАНТИШ утворювали навколо Паші таке становище, яке, безумовно, сприяло скоєнню вбивства. Як видно з показів ЧЕХУНА та ВОРОНЬКОВОЇ, у ЧЕХУНА виникла думка про вбивство БАРИШНІКОВОЇ ще задовго до самого вбивства.

Після того, як було затримано ЧЕХУНА Еладія, зацікавлені особи, аби замазати громадсько-політичне значення справи, розпочали шалене розповсюдження контр-революційних чуток серед населення міста та села про те, що Радянська влада підкупила БАРИШНІКОВУ, аби вона зникла, та що труп ГПУ взяло з анатомічного театру й порізало його на куски, й цю справу сфальшували для того, аби дискредитувати церкву й та інші. Виявлено також було через допит свідків, а також із матеріалів, які приєднано було до справи в судовому засіданні, що випадок злочину за стінами монастирів, який утворив ЧЕХУН та ВОРОНЬКОВА, не перший та що Фролівський монастир і Києво-Печерська лавра з'являються й на сьогодні ший день джерелом п'янок, розпусти й контр-революційних дій.

На підставі вищескладеного, Суд, визнаючи пред'явлене обвинувачення ЧЕХУНУ Еладію та ВОРОНЬКОВІЙ Любі за арт. 138 п. «а» Кр. Код. та ЛАПЧУКУ та БАНТИШ — за арт. арт. 20, 138 п. «а» Кр. Код. доведеним, ПРИСУДИВ:

1) ЧЕХУНА Еладія Максимовича, 54 років, та 2) ВОРОНЬКОВУ Любу Іванівну, 49 років, позбавити волі з суворою ізоляцією терміном на ДЕСЯТЬ років кожного, 3) ЛАПЧУКА Степана Васильевича, 35 років та 4) БАНТИШ Настю Григорівну, 33 років, позбавити волі з суворою ізоляцією терміном на ЧОТИРИ роки кожного, крім того, ЛАПЧУКА та БАНТИШ позбавити громадянських прав згідно п.п. «а», «в» арт. 29 Кр. Код. терміном на ТРИ роки кожного. І беручи на увагу, що зазначені особи для м. Києва є соціально небезпечні, Суд вважає за необхідне ЧЕХУНА, ВОРОНЬКОВУ, ЛАПЧУКА та БАНТИШ, видалити за межі Київської округи після відбуття позбавлення волі, з обов'язковим виселенням у Саробільський окрузі терміном на п'ять років кожного.

Вирок може бути оскаржено на протязі 7 діб з менту вручення копії вироку засудженням. Речеві докази конфіскувати»³.

Отже, ґрунт для подальших дій влади в обраному напрямку суд підготував. Вже за місяць, 7 жовтня 1929 року, президія Київської міськради ухвалила провести «адмінвиселення нетрудового елементу (ченців) з території Лаврського Заповідника, Фролівського, Іонівського і Покровського монастирів, а також

---

³ ЦДАВОВУ, ф. 1, оп. 2, спр. 2706, арк. 26–28.

з території Голосіївської Агробази та Інвалідного Городка. Визнати за потрібне закрити молитовні приміщення, що є на території згаданих колишніх монастирів. Просити Президію Окрвиконкому зняти відповідне клопотання перед ВУЦВК»⁴.

Спираючись на це подання, Київський окрвиконком зробив свою відповідну ухвалу, а 15 грудня і наркомат внутрішніх справ надіслав власне подання секретаріату президії ВУЦВК:

«Неодноразово Київська пролетарська суспільність підносила клопотання та схвалювала постанови про закриття Києво-Печерської лаври і використання її приміщень під соціально-культурні заклади. На терені лаври зараз розташований Всеукраїнський музейний городок, який перебуває поруч з життям решток монастирського колективу кол. Лаври, які уявляють із себе розсадники протисоціальної моралі, кубла розпусти і як підтверджено відповідними матеріалами є й нині за твердині контрреволюційної пропаганди і організації, що підтверджено Київським Окрсудом в своїй постанові від 12 вересня 1929 р., є на дальнійше неможливо.

Київський Окрвиконком від 18 жовтня 1929 р. ухвалив закрити Києво-Печерську лавру, виселити з монастирських будівель нетрудовий елемент і, особливо, ченців, передавши приміщення під культурно-освітні заклади. Розглянувши цю справу та ознайомившись з матеріалами, НКВСправ вважає за доцільне закрити Києво-Печерську лавру, використавши її приміщення під соціально-культурні заклади, і прохає Секретаріат ВУЦВК'у цю справу затвердити»⁵.

Чекати довго не довелося, і вже 21 грудня 1929 року секретаріат ВУЦВК, «задовольняючи клопотання трудящих», ухвалив дозволити Київському окрвиконкому закрити Києво-Печерську лавру з використанням «приміщень з-під неї для культурно-освітніх потреб». При цьому було доручено «закриття провести безпосередньо Народному Комісаріатові Внутрішніх Справ разом з Київським ОВК'ом і лише після попередньої спеціально розробленої інструкції НКВС, без якої жодної роботи по закриттю лаври не проводити»⁶.

⁴ ДАКО, ф. Р-112, оп. 1, спр. 6136.

⁵ ЦДАВОВУ, ф. 1, оп. 2, спр. 2706, арк. 4.

⁶ ЦДАВОВУ, ф. 5, оп. 3, спр. 1627.

Таким чином, усі розпорядження було зроблено, ухвали підписано. Однак 17 січня 1930 року заступник наркома освіти О. А. Полоцький у своєму листі до керівництва Окрвиконкому роздратовано «в останнє просить ОВК покласти край тяганині» щодо закриття Лаври. Відповіддю йому був лист від 24 лютого за підписами голови Київського ОВК та завідуючого окрадмін-відділом—начальника міліції:

«Київський ОВК чимало здивований із зауважень НКО освіти в листі з 17 січня ц.р., де зазначено, що нібито Київський окрадмінвідділ ще з 1926 року затримував остаточну ліквідацію релігійного життя Київської лаври, передачу Успенської церкви, печер та інш. Обвинувачення за тяганину, що їх нанизує Наркомат, є цілком безпідставні. Перш за все жодної пропозиції від НКО про ліквідацію рештків релігійного життя в лаврі Окрвиконком не одержував і, навпаки за власною ініціативою, сам знімав перед відповідними органами клопотання розв'язати цю справу. Однак із політичних міркувань цього зробити не можна було. У 1929 році, як тільки склалися сприятливі умови, ОВК знову зняв перед ВУЦВК'ом справу про остаточну ліквідацію релігійного життя в лаврі і, одержавши 31 грудня 1929 р. постанову, 2 січня 1930 р. припинив релігійне життя і разом з цим утворив комісію, що увесь час працює в справі передачі лаври Всеукраїнському музейному містечку»⁷.

21 лютого президія міськради обговорювала клопотання директора Лаврського заповідника П. П. Курінного щодо дозволу «реалізувати дзвони лаврських церков», але відхилила його. Цю справу було доручено Адмінвідділу з передачею коштів до місцевого бюджету⁸.

Питання зняття дзвонів з тепер вже колишніх лаврських храмів розглядалося у квітні, й при цьому уточнювався розмір прибутків з цього. На думку Київського окружного фінансового відділу, від продажу дзвонів, що тепер належали Музейному містечку мало надійти «щось із 60.000 карбованців». Але вийшло менше — 37 тисяч. Постановою президії міськради від 11 травня їх розподілили у такий спосіб: Музейному містечку — 21 тисячу, Наркомату освіти — 15, Київській окружній Раді безвірників — одну тисячу карбованців⁹.

⁷ ЦДАВОВУ, ф. 5, оп. 3, спр. 1939.

⁸ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1557.

⁹ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1667.

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,

заступник директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва

**НЕЗАБУТНІ ЗУСТРІЧІ.
ПОБАЧЕНЕ, ПОЧУТЕ, ПЕРЕЖИТЕ**
(У письменницькому будинку на вулиці
Михайла Коцюбинського, 2)

Багатоповерховий будинок на вулиці Михайла Коцюбинського, 2 зведено 1957 року на кошти доволі заможної організації Літфонд, яка існувала завдяки значним відрахуванням з письменницьких гонорарів. Ця оздоблена по фасаду білою плиткою цегляна будівля зводилася за проектом архітектора В. Гопкала на складному, характерному для Києва рельєфі¹.

Новобудова стала своєрідною «жертвою» боротьби з архітектурними надмірностями, розпочатої тоді в країні за ініціативи Микити Хрущова з метою всебічної економії будівельних матеріалів. Отож лише перші чотири поверхи її мали по два балкони — на вулицю та у двір, усі інші залишилися тільки з одним. Схожа історія мала місце і 1934 року, коли зводили першу чергу сусіднього Роліту. У його доволі просторих квартирах облаштували надивовижу незручні та затісні кухні, подекуди площу менше трьох квадратних метрів. Тоді вважалося, що сім'ї літераторів, вивільняючи свій час, купуватимуть вже готову їжу у загальній домовій їдальні. Проте складності тогочасного життя довели хибність цієї новації; вона так не прижилася, отож мешканці будинку неабияк потерпали від побутових незручностей².

Коли 1957 року будинок здали в експлуатацію, тут оселилися, переважно, київські письменники. Нові квартири отримали: прозаїки Петро Панч, Михайло Стельмах, Юрій Збанацький, Василь Земляк, Зінаїда Тулуб, Микола Ушаков, Василь Кучер, Микола Руденко, Павло Бейлін; поети Володимир Сосяра, Борис Палійчук, Василь Швець, Абрам Кацнельсон, Наум

---

¹ Звід пам'яток історії та культури України.— Кн. 1.— Ч. 1.— К., 1999.— С. 497.

² Зеркало недели.— 2002.— 17–23 августа.— № 31.

Тихий, Микола Шеремет; академік, критик Леонід Новиченко; письменник та літературознавець Борис Буряк; перекладач Микола Лукаш та багато інших літераторів. Частину квартир віддали міськраді, яка розподілила їх серед черговиків. Маючи сім'ю, яка складалася з шістьох осіб, квартиру за № 28 на четвертому поверсі у другому парадному зайняв мій батько — письменник, Герой Радянського Союзу, Юрій Олефірович Збанацький. До того наша родина мешкала у значно меншій квартирі, теж у письменницькому будинку на вулиці Червоноармійській, 6, де на першому поверсі була книгарня «Сяйво». Ще раніше наша сім'я, як і родини інших письменників, жила у значно гірших та менших «комуналках» у різних куточках Києва. Я народився, коли батьки мешкали у двокімнатній суміжній квартирі на вулиці Гоголівській. Сьогодні там розмістилося дипломатичне представництво республіки Хорватії. Мій брат Льоня тоді тількино починав ходити і невтомно «досліджував» квартиру, перебуваючи у безперервному русі. Якось стомлений турботами батько приліг на канапі відпочити, і незчувся, як задрімав. Прокинувся раптово від незвичної тиші. Обернувшись до вікна, побачив, що його син-малюк стоїть на підвіконні розчиненого вікна. Ледь зберігаючи рівновагу на своїх нетвердих дитячих ніжках, він, нахилиючись уперед, намагався зазирнути вниз. До трагедії лишалися лічені секунди. Не розгубившись, батько навшпиньки, тихцем підкрався ззаду, і буквально в останній момент вихопив малюка з пазурів смерті, у такий спосіб удруге подарувавши йому життя.

У моїй дитячій пам'яті закарбувався ще один екстремальний епізод з батькового життя. Попри те, що мешкали ми у багатоповерховому будинку, це не рятувало нас від «відвідин» пацюків. Якось, пізно повернувшись додому, батько одразу зачинив за собою вхідні двері, і, увімкнувши світло, зненацька побачив у замкнутому просторі коридора двох пацюків. Позбавлені шляхів до втечі, вони по стінах подерлися на стелю і зачайлися у протилежних кутках. Якусь мить вони сиділи непорушно, спостерігаючи за людиною і, мабуть, «міркуючи» як рятуватися. Зрештою, один з них наважився на стрибок. Намірився стрибнути просто на голову. Тимчасом батько встиг ухопити палицю, що опинилася під рукою, і якимось неймовірним ударом вбив

пацюка у його «польоті». За кілька секунд стрибнув і другий. Батько і цього разу не схибив. Здолати цих огидних гризунів у такий спосіб йому вдалося, мабуть, завдяки реакції, набутої у різних ситуаціях під час війни.

У новому будинку квартиру навпроти, за № 29, зайняла сім'я видатного українського поета Володимира Сосюри. Перед тим, як осісти тут, після переїзду з Харкова, вони двадцять років мешкали в елітній частині славнозвісного Роліту, що знаходився поряд, на розі вулиць Леніна (нині — Б. Хмельницького і М. Коцюбинського. З самого початку із сусідами склалися приятні стосунки, які залишалися такими упродовж наступних років. Хоча я, будучи підлітком, не вельми дослухався до розмов дорослих, мені запам'яталася розповідь батьків про те, як Володимира Сосюру — автора патріотичного вірша «Любіть Україну», написаного ще 1944 року, — було піддано нищівній критиці на схилі сталінської епохи. Це відбувалося, десь, 1951 року, під час проведення Декади української культури у Москві і, очевидно, з подачі когось із київських високих ідеологічних достойників. Батьки розповідали про пригнічений стан української делегації, викликаний цим погромом, який прозвучав неприємним дисонансом на тлі успішного перебігу декади.

Родина Сосюр складалася з п'яти осіб: Володимира Михайловича, його дружини — Марії Гаврилівни, стрункого красеня — сина Володі, невістки Люди — акторки кіностудії ім. О. Довженка, яка запам'яталася однією з головних ролей у популярному кінофільмі «Максим Перепелиця» та нещодавно народженої онуки — Орисі, яка з роками виросла у струнку чорнооку дівчину, дуже схожу на свого славетного дідуся. Та це станеться значно пізніше, через роки після смерті видатного поета, співця рідної України. Дружина Сосюри, Марія Гаврилівна, була цілковитим його антиподом. На перший погляд годі було зрозуміти, що їх поєднувало. Проте сьогодні, по десятиліттях, очевидно, що саме їй маємо завдячувати цілим циклом віршів витонченої поетичної лірики, на яку надихнув поета її зідеалізований образ. Ця жінка стала музою поета, реальним втіленням його мрії про кохану жінку, ідеал якої у кожного свій. Сам Сосюра з цього приводу зауважував: *«Коли я зустрів людину, яка всім у ній злилася з цим образом (це моя дружина*

Марія), я став співати про неї, поки вона не переросла із дружини в просто Марію — Жінку»³. Поет з ніжним, напрочуд вразливим серцем і звичайна жінка, з доволі приземленою сутністю, — проте цей дивний та парадоксальний симбіоз проіснував понад 30 років, щоправда, з перервою на п'ять років під час ув'язнення Марії Гаврилівни. Не треба було «з'їсти пуд солі», щоб зрозуміти, якою насправді була ця людина. Жвава й енергійна, вона зовсім не вміла тримати «язика за зубами». Була доволі відкритою, охочою до розмов. Здавалося, що Марія Гаврилівна знайома з усіма, хто мешкав у радіусі кілометра від нашого будинку. На правах сусідки, вона часто заходила й до нашої оселі. Саме їй ми завдячуємо умеблюванням кабінету батька, що стало майже точною копією кабінету Володимира Миколайовича і за її сприяння було виготовлено на замовлення десь у Закарпатті. Через її надмірну цікавість потрапити непоміченим до нашої квартири було просто неможливо. Коли ліфт зупинявся на нашому спільному із Сосюрами поверху, чулося доволі гучне металеве клацання. За мить відчинялися двері сусідньої квартири, і з'являлося заклопотане і зацікавлене обличчя Марії Гаврилівни, яка, ніби виправдовуючись, промовляла: «А я думала, це Зарик (їхній онук, казали, що ім'я Світозар йому дав особисто Володимир Миколайович) прийшов зі школи». Нудьгуючи і бажаючи якось розважитись, вона контролювала найменший порух на поверсі, знаючи завдяки цьому всіх відвідувачів нашої квартири. Тоді до батька часто приїздили земляки з Чернігівщини. Часом не заставали нікого вдома. Тож Марія Гаврилівна приязно розмовляла з ними, а інколи могла спустити їх сходами. Нерідко позаочі її слова кардинально відрізнялися від сказаних про людину ще хвилину тому. Якось я, сором'язливий підліток, повернувся раніше зі школи, і не застав нікого вдома. Оскільки ключів не мав, то сів на підвіконня, терпляче чекаючи на матір, упевнений, що вона ось-ось має прийти. За мить, як звичайно, визирнула Сосюриха і, довідавшись у чому справа, почала наполегливо запрошувати мене до своєї оселі. Гречно припрошувала: «Толік, чого ж ти сидітимеш на підвіконні, у нас же тобі буде зручніше?» Знаючи, що незабаром приїде

---

³ Літературна Україна.— 2005.— 3 листопада.

мати, я чемно, але твердо відмовився. Зрештою, втративши усіляку надію мене переконати, вона «капітулювала» і зачинила за собою двері. Я добре чув, як хтось, очевидно, з глибини кімнати, запитав у неї, з ким це вона розмовляла на парадному впродовж майже чверті години. Марія Гаврилівна, незважаючи на нікчемну звукоізоляцію вхідних дверей, голосно вигукнула у відповідь вельми образливі для мене, такого юного, слова: «З бовдуром Збанацьких». Така метаморфоза дуже контрастувала із щойно почутим мною. І хоча мені було, звичайно, неприємно, та я тим не переймався, позаяк, навіть попри свій майже дитячий вік, добре знав її манеру спілкуватися, та й сказано це було незлостиво, а так, для годиться, принагідно. Бувало, коли я заходив до квартири Сосюр, то часом чув, як вона, звертаючись до самого Володимира Миколайовича, якого я звик сприймати лише як класика української літератури, видатну людину, говорила почергового то «папочка» то «старий п...», а він не звертав на те жодної уваги. Однак була вона рішучою і ладною допомогти у скрутну хвилину, і коли в «окрузі» хтось помирав, вона першою намагалася чимось допомогти.

Якось, уже після мого одруження, ми з дружиною пішли купувати швейну машинку та й забарилися, оформляючи «розстрочку». Коли повернулися, дома на нас чекала велика неприємність — вода з крана затопила квартиру поверхом нижче, де тоді мешкав письменник Натан Рибак. З технічних причин припинялося водопостачання, а моя молода і недосвідчена дружина відкрила кран на повну потужність і забула його закрити. Коли подали потужний струмінь води швидко переповнив раковину і вода почала литися просто на підлогу ванної кімнати. Катастрофа була неминучою. Її не сталося лише завдяки Марії Гаврилівні, яка без ключів буквально увірвалася до нашої замкненої квартири і перекрила воду. За це ми були дуже вдячні їй. Звичайно, зважаючи на сьогоднішню злочинність, навіть дивно згадувати легковажність і безпечність у облаштуванні дверей та замків нашої квартири. Якось мій доволі кмітливий брат Леонід, повернувшись додому, нікого не застав. Та й не в його звичках було гаяти час. Отож, пішов до Сосюр і, взявши викрутку і табуретку, вправно відхилив верхню частину дверей та відкрив шпінгалет. Те саме зробив і з нижнім. Зрештою, після легкого

поштовху двері самі відчинилися. Згодом цю нехитру «процедуру» успішно опанував і я. З того часу проблем з ключами у нас не виникало. Подорослішавши, ми вже й забули про цей оригінальний метод. Згадався він Марії Гаврилівні саме того нещасливого дня, коли вона завдяки йому й зупинила потоп.

Коли Володимира Миколайовича Сосюра не стало, мені було вісімнадцять років. Запам'ятався він мені людиною напрочуд лагідною, спокійною і врівноваженою, проте відчувалася його активна спостережливість, здатність тонко і чітко визначити сутність людини. Останні роки йому дошкуляла гіпертонічна хвороба, що заважала Володимиру Миколайовичу у його творчій роботі. Попри все, в останній період його життя, що минав у цьому будинку, видатний поет створив зразки різнопланової філософської та пейзажної лірики, поему «Розстріляне безсмертя» й автобіографічний роман «Третя рота». Хоча Сосюра випромінював доброту і шанобливість до оточуючих, він умів дати точну і часом доволі жорстку характеристику тим персонам, які, на його думку, на це заслуговували. Свої іскрометні епіграми на колег інколи він читав у колі найближчих друзів. Одна з них запам'яталася мені назавжди:

На машинці він наклацав
мир хатам війна палацам.
Підібравши добрий плац
збудував собі палац.

Часом ці в'їдливі епіграми були вельми дошкульними:

Важний вид і жирне пузо.
У штанах іде медуза.
Мов кощея кроків гук.
Не послав ти кулі в лузу,
Олександр Корнійчук!⁴

Про нього ж говорилося і в рядках поеми «Слово», що передавалися із уст в уста:

---

⁴ Зеркало недели.— 2002.—17–23 августа.

А серце — тук!... А серце — тук!...
І гнів у ньому і зневага.
До Спілки входить — Корнійчук.
В словах його і дзвін, і грюк.
А в ділі лиш порожній звук,
Жеманний тон аристократа,
Вино й жінки. Бокалів дзвін.
Твоє життя — суцільне свято,
Охотник до чужих дружин!⁵

КДБ, яке в усі часи відслідковувало настрої у суспільстві, особливо у середовищі людей творчих професій, звичайно ж, мало своїх таємних інформаторів і у Спілці письменників України. Про це нині свідчать спецповідомлення НКВС, а згодом — КДБ, що зберігаються в архівах СБУ. Так, у січні 1940 року тодішній заступник наркома внутрішніх справ УРСР надіслав секретарю ЦК КП(б) України Микиті Хрущову звіт про реагування населення України на зимову війну з Фінляндією. Там говорилося, що український письменник Олександр Копиленко у приватній розмові говорив: «...СССР вообще не надо было ввязываться в войну с Финляндией, теперь мы оскандалились перед всем миром»⁶.

Наводилися з цього приводу думки й відомого «українського націоналіста», як його тоді іменували чекісти, Максима Рильського. Він занепокоєно зауважував: «*Да, заварили мы кашу. В Западной Украине и в Западной Белоруссии народ уже далеко не в восторге от присоединения. Работы нет, хлеба нет. Попробовали местные рабочие поехать на Донбасс и сразу же вернулись. Темпы бешие, а зарплата нищенская. Жить негде, есть нечего. Всей этой неудачливой политикой мы сами как бы агитируем против советского строя. Куда смотрят члены Верховного Совета, вожди. Почему они молчат. Неужели нельзя наладить дела хотя бы с продовольствием. Ведь сам Карл Маркс говорил: «Бытие определяет сознание», а какое у нас сейчас неважное бытие*»⁷. Підслуханий кимось єврейський

⁵ Літературна Україна.— 2005.— 3 листопада.

⁶ Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України.— К., 2009.— С. 1098.

⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України.— К., 2009.— С. 1098.

письменник Аркадій Талалаєвський обурювався: *«Черт знает, что делается, ведем войну с крохотным государством всего месяц, а уже ни на базаре, ни в магазинах ничего нет. В империалистическую войну дрались миллионы людей и любые продукты можно было достать»*⁸. Часи змінюються, однак методи роботи спецслужб залишаються незмінними. Про це свідчить ще один приклад такої таємної інформації, уже з повоєнного часу. 1974 року на стіл Володимира Щербицького лягла таємна доповідна за № 440 від заступника голови КДБ при Раді Міністрів УРСР С. Крикуна. У ній повідомлялося, що Голова Спілки письменників України Олесь Гончар з приводу наміру Віктора Некрасова, автора відомої книги про війну «В окопах Сталінграда», емігрувати за кордон висловився так: *«Я уверен, что Некрасов, столкнувшись за границей с миром несправедливости, антигуманности, оскорблениями человеческого достоинства на каждом шагу, не замедлит вернуться в СССР»*⁹. Голова київської письменницької організації Юрій Збанацький у приватній розмові, з осудом коментуючи рішення Некрасова, сказав: *«Он давно себя поставил вне этой организации»*¹⁰. Можливо, це було сказано цілком щиро, можливо, й ні. Адже Збанацький добре знав, що можна, а чого не слід говорити на людях. Ще 1938 року, коли хвиля повальних арештів «ворогів народу» почала помітно згасати, начальник Остерського відділення НКВС, якимсь при випадковій зустрічі сказав йому: «Ну тебе же и повезло!»,— недвозначно натякнувши цим, що і доля Юрія Оліферовича після арешту двох колег по педагогічній роботі висіла на волосинці. Щось подібне відбувалось і 1944 року.

Співробітники цього, надміру пильного відомства, які частенько самі і не нюхали пороху на фронті, намагалися звинувачувати партизанського командира у різних гріхах. Тоді Збанацького, який не раз був на грані смерті у ворожому тилу, постійно викликали на тривалі допити на вулицю Короленка, 33, де містився київський НКВС. Його півтора року не брали на жодну роботу. Для сім'ї з чотирма малолітніми дітьми у надзвичайно голодні повоєнні роки це було просто катастрофою.

---

⁸ Так само.— С. 1098.

⁹ Так само.— С. 1098.

¹⁰ ГДА СБУ.— Ф. 16, оп. 4, спр. 11, л. 118. Оригінал. Машинопис.

Щоб діти просто не вмерли з голоду, він рятував сім'ю випадковими заробітками. Дуже виручав невеличкий продовольчий пайок, який видавали Збанацькому раз на місяць, як Герою Радянського Союзу. Білу хлібину з нього мати продавала на Сінному базарі, щоб натомість купити дві чорні. Те саме вона робила і з рештою пайка. Батько розповідав, що інколи вдома зовсім не було грошей навіть на їжу. Тоді він ішов до оцадкаси і переглядав тиражі лотерей внутрішніх займів, облігацій, яких усі працівники тоді повинні були купувати в обов'язковому порядку на значну частину своєї зарплатні. Якщо виявлялося, що на якусь з облігацій припадав бодай мізерний виграш, бодай у якусь десятку, то далі він і не шукав. Ці гроші означали, що сьогодні діти не ляжуть спати голодними. Не залишали в біді і колишні партизани, які й самі тоді дуже бідували. Час від часу передавали до Києва то картоплю, то щось інше їстівне. За це наша двокімнатна комунальна тісно залюднена квартира правила за готель усім землякам і знайомим, що приїздили у справах до міста. Іноді траплялися майже анекдотичні випадки.

Після визволення Києва 1943 року, місто було майже безлюдним. В Українському штабі партизанського руху, де працював батько, йому запропонували підібрати якусь вільну квартиру поблизу роботи. Він погодився. Та якось до нашого помешкання зайшов бравий кучерявий майор медичної служби і повідомив, що він тут жив з сім'єю до війни. Прискіпливо оглянувши помешкання, несподівано почав вимагати, щоб йому повернули дві пляшки шампанського, які він залишив тут за диваном 1941 року. Говорив це майор цілком серйозно, начебто і не було двох років жахливої окупації міста та трагічних подій війни.

У той дуже складний період свого життя Збанацький сказав дружині Ользі, яка виховувала двох його малолітніх дітей від першого шлюбу після смерті їхньої матері: «Я принаймні знав, за що сидів у німецькій тюрмі, але не можу збагнути, за що мене хочуть посадити туди ще й свої». Не на таку вдячність сподівалися від Батьківщини фронтовики, які, не шкодуючи свого життя, боролися з ворогом. «Доблесні» чекісти ставили під сумнів саму можливість втечі Збанацького з німецького концтабору. На вулиці Короленка, 33, вони цікавилися навіть, якою мовою він спілкувався зі своїми партизанами. Відповідав так:

*«говорив і російською, і українською, залежно від того, якою мовою говорили партизани загону, серед яких було чимало представників різних народів багатонаціонального Радянського Союзу»*¹¹. Треба віддати належне Микиті Сергійовичу Хрущову, який знав батька особисто, і не дозволив зламати долю колишнього партизана і майбутнього письменника — він не дав санкції на арешт Збанацького. Про те, що це було цілком реально, свідчить повоєнна доля декого з партизанських командирів, які опинилися за ґратами, незважаючи навіть на Золоті Зірки Героїв, що виблискували на їхніх грудях. Згодом була реабілітація, та годі було повернути втрачене здоров'я і моральну рівновагу.

Щоб тримати під контролем письменницьке середовище, органи державної безпеки вербували агентів серед письменників та їхнього оточення. Не зупинялися перед вербуванням і близьких їм людей. Часто це були дружини відомих діячів культури. У такий спосіб під ковпаком НКВС опинився геніальний український кінорежисер Олександр Довженко, за яким шпигувала власна дружина Юлія Солнцева. 1941 року те саме лихо спіткало і Володимира Сосюру. Тоді чекісти завербували його дружину — Марію Гаврилівну¹². Проте, користь від цього була вельми сумнівною, бо вона зовсім не мала до цього хисту і через свій безладний характер базікала про це на кожному кроці. Зберігати таємниці, навіть такі, вона принципово не вміла. Сам Сосюра у таку співпрацю ніколи й не вірив. Він говорив дружині у присутності сина: *«Муро! Невже у наших славних кагебістів настільки кепські справи, що вони були змушені вдатися до твоїх послуг? У тебе ж курячий мозок!»*¹³. Якимось чином дізнавшись про неопубліковані Сосюрині вірші, органи держбезпеки мали намір їх конфіскувати. Після смерті поета 1965 року, як розповідала сама Марія Гаврилівна, співробітники цієї похмурої установи спеціально приходили до неї і просили їх віддати. Чим усе завершилося мені не відомо.

Деяко іншим було ставлення поета до мого батька — Юрія Збанацького. Принаймні такого висновку можна дійти на підставі

---

¹¹ А. Збанацький Заграва над Десною.-К., 2008.- С. 28.

¹² Літературна Україна.- 2005.- 3 листопада.

¹³ Так само.- 2005.- 3 листопада.

моїх особистих вражень та спогадів, а також двох віршів Володимира Сосюри, присвячених батькові, як і зберігаються у нашому родинному архіві. На пожовклому від часу папері й досі чітко прочитуються слова, написані рукою уславленого поета.

Юрієві Збанацькому

Пройшов ти крізь огненні зливи,
під гомін і гул батарей,
і слово приніс чарівливе
із тьми партизанських ночей.

Во ім'я життя і свободи,
щоб сяяв наш зоряний шлях,
Те слово віддав ти народу,
Як серце колись у боях

Ми бачили далі крізь дими
і муку останніх пожеж..
ти в дружній сім'ї побратимів
до щастя з народом ідеш.

Я чую в січневій завії
як тьохкають десь солов'ї.
Нехай же здійсняться всі мрії
і всі сподівання твої!

У битві за щастя безкрає
пройшов ти вогненні моря...
як погляд твій карий сіяє
на грудях героя зоря.

Народжений в році новому
ти б'єшся завжди за нове.
Хай серце не знає утоми,
коли для народу живе!

В. Сосюра¹⁴.

---

¹⁴ Архів родини Збанацьких.

Поет не випадково торкнувся воєнної теми, бо знав, що Ю. Збанацький був одним із тих, хто не словом, а ділом наближав перемогу. Після окупації ворогом Чернігівщини, він почав створювати у селах підпільні групи. Проте його зрадив один із тих, до кого він мав був звернутися по допомогу у найскрутнішій ситуації, а німецькі прислужники — місцеві поліцаї — запроторили його до в'язниці у Чернігові. Звички випускати з неї людей на волю живими окупанти не мали. Звідти була лише одна дорога — у протитанковий рів на околиці міста, де відбувалися розстріли. Отож, коли в'язниця переповнялася вщент, з Києва викликали спеціальних головорізів, які оперативно звільняли її камери для нових партій мучеників. Так одного разу і сталося, викликана з Києва зондеркоманда 4-а вивезла з в'язниці і розстріляла більшу частину її «мешканців», на щастя, не завершивши свою чорну роботу лише через надто короткий зимовий день. Дивом уціліли в'язні кількох камер, в одній з яких перебував і Юрій Збанацький. Цей німецький підрозділ спеціалізувався на знищенні людей як у столиці України, так і на території прилеглих до неї областей. Його командиром був штандартенфюрер СС Пауль Блобель, який так само, як і Збанацький, мав до війни цілком мирну та благородну професію — був архітектором. Проте його життєвий вибір був кардинально іншим. Справжня потворна суть цього закамуфльованого мирним часом садиста, проявилася з початком війни, коли він і йому подібні, отруєні ідеями нацизму перетворилися на справжніх звірів у людській подобі. Ці, сп'янілі від крові людей головорізи особливо «відзначилися» під час розстрілів мирного населення у Бабиному Яру в Києві та в багатьох інших місцях Північної України. Зрештою, цей кат дістав по заслугі — 1951 року, як військового злочинця його за рішенням Міжнародного Нюрнберзького військового трибуналу було страчено в тюрмі міста Ландсберга¹⁵.

Вирвавшись на волю, Юрій Збанацький восени 1942 року створює партизанський загін, що спочатку складався лише з його шкільних учнів. Згодом цей загін переріс у велике партизанське з'єднання ім. Щорса, що громило окупантів на придеснянській землі, у безпосередній близькості до переповненого

---

¹⁵ Круглов. А. И. Енциклопедия Холокоста.— К., 2000.— С. 83.

німцями Києва. Поступово межиріччя Дніпра й Десни стало справжнім партизанським краєм, куди окупанти боялися навіть ступати. У селах відновилося мирне життя і навіть розпочалися заняття у школах.

Навесні 1945-го, коли війна з Німеччиною вже завершувалася, всі перебували в радісному передчутті остаточної перемоги над ворогом. Берлін було взято, жорстокі бої точилися лише в районі Златої Праги. Ввечері 8 травня Збанацький зайшов до знайомих на вулицю Рейтарську, засиділися до ночі, згадуючи пережите. Аж ось, після опівночі, радіо повідомило довгоочікувану звістку: було зачитано повідомлення Радінформбюро про те, що фашистська Німеччина підписала акт про повну та беззастережну капітуляцію. Найкривавіша в історії людства війна нарешті переможно закінчилася. Незважаючи на пізній час і темряву в тодішньому Києві, почалося щось неймовірне. На вулицях спостерігалось велике пожвавлення. У місті було багато озброєних людей. Тож негайно розпочався імпровізований салют. Майже з кожного вікна чи балкона стріляли у повітря з усіх наявних видів стрілецької зброї. Ця стрілянина тривала доти, доки не закінчилися набої. Юрій Оліферович та його друзі поспішили на вулицю. У Києві вже ніхто не спав. Там панував святковий настрій та радісне піднесення. Кияни особливо бурхливо вітали людей у військовій формі та з бойовими нагородами. Коли чимала юрба помітила Юрія Збанацького, що стояв осторонь, та Золоту Зірку Героя на його грудях, то підбігла до нього і, підхопивши на руки та качаючи, понесла у напрямку Хрещатика. Нарешті, стомившись, люди опустили його на землю. Проте пауза була короткою, його підхопили інші, і все повторилося знову. Так було кілька разів, поки процесія, швидко рухаючись не досягла Хрещатика. Він, спалений і зруйнований, все ж залишався серцем Києва, його центральною вулицею. Як потім згадував батько, тоді йому вдалося «врятуватися» від надмірного вшанування радісних киян, лише непомітно сховавши високу нагороду у кишеню. Очманілі від радості люди звертали свої вдячні погляди насамперед до простих солдатів та офіцерів, партизанів і підпільників, які самовіддано билися з ворогом на фронті та у ворожому тилу. Люди добре знали, кому потрібно завдячувати перемогою у війні.

Фронтове покоління, яке відстояло країну,— це люди особливі. Десь наприкінці минулого століття мені до рук потрапив лист, написаний батьком 1944 року. Його знайомий Андрій Музиченко після тяжкого поранення перебував на лікуванні в Омську. Яюсь, слухаючи радіо, почув, що групу партизанських командирів удостоїли високого звання Героя Радянського Союзу. Серед відзначених народних месників було і добре знайоме йому прізвище — Збанацький. Одразу ж згадав Юрія Оліфєровича. Маючи певний сумнів, все ж таки надіслав листа на адресу Українського штабу партизанського руху. І той лист знайшов адресата. У березні 1944-го до далекого Сибіру з Києва надійшла відповідь, у якій Збанацький писав: *«Дорогий Андрію Михайловичу! По-перше, міцно тебе цілую, дорогий друже, та дякую за твоє сердечне поздоровлення. Так, ти не помилився. Це мене удостоїли звання Героя, окрім цього маю два ордени Червоного Прапора та Вітчизняної війни! А воювати ми завжди зуміємо, якщо треба. Гітлер думав, що вчитель Збанацький вміє тільки дітей вчити, а бити «вчити» його фриців не зуміє — проражувався гад! Ми вміємо все! Вірно Андрій?»* і далі: *«...багато загинуло хороших людей та особливо мені шкода нашого друга Героя Радянського Союзу Афанасія Кулика, його закатували німці 20 серпня 1942 року в Чернігові. Сім'я моя: мати та брат замучені німцями, Ірина Іванівна померла, залишились діти Лариса та Валерій на Уралі, скоро поїду заберу»*¹⁶.

В іншому вірші, присвяченому Збанацькому, Сосюра, як тонкий психолог та знавець людської душі, досить точно визначив окремі риси натури Збанацького:

З нових поезій

Зворушив тебе пісні мотив,
ароматом наповнили квітні?
Не соромся ж своїх почуттів,
не глуши їх в собі нарочито.

---

¹⁶ Фонди Меморіального комплексу «Український музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»

Будь собою Ти ніжний, такий,
хоч у вчинках нагадуєш лева...
Але, друже задуманий мій,
є, так звана, ніжність сталева.

Ти крилатий. У мріях до зір
ти летиш в голубому ефірі...
Не роби ж ти суворим свій зір,
я не вірю тобі, я не вірю.

Володимир Сосюра
23.08.1960 р. Ірпінь¹⁷.

Юрій Збанацький (за документами Григорій)¹⁸ — син Чернігівщини, зростав на берегах неповторної річки, яку всесвітньо-відомий український кінорежисер і письменник Олександр Довженко назвав «зачарованою Десною». Чернігівська земля дала Україні немало видатних постатей у різних сферах суспільної діяльності, про яких знають далеко за межами рідного краю. Козацьке прізвище Збанацький, хоч і не дуже часто, але й донині зустрічається у містах і селах українського Полісся. Юрій Оліферович знав про своє походження, проте не мав жодного уявлення, звідки з'явилося це прізвище. Припускав, що то були витівки польських панів які переінакшували українські ймення на власний розсуд. Відповідь на це питання дає стаття дніпропетровського історика Володимира Селезньова: «Скільки було Запорозьких Січей», в якій говориться, що після знищення Запорозької Січі п'ять тисяч її козаків утекли за Дунай, заснувавши там у межах Османської імперії нову Січ. Потім, за домовленістю з австрійським урядом, козаки несли військову службу у провінції Банат на території сучасних Сербії та Чорногорії. «На річці Тиси козаки прожили понад двадцять літ і покинули австрійські землі у 1804–1805 роках (про Банатську Січ нагадують козацькі прізвища Банацький, Збанацький)¹⁹». Зрештою, частина козаків приєдналася до російської армії, і після

¹⁷ Архів родини Збанацьких.

¹⁸ Збанацький за документами про народження помилково зареєстрований Григорієм, хоча батьки від самого народження називали сина тільки Юрієм.

¹⁹ День.— 2006.— 7 жовтня.

закінчення російсько-турецької війни (1828–1829) повернулася до України, переважно в Чернігівську губернію. Отож, слухаючи пісню, у якій співалося: «їхав козак за Дунай, сказав дівчині прощай», Юрій Збанацький і не підозрював, що вона надто тісно пов'язана з історією його власного роду.

Поверхом нижче нас оселився з сім'єю Михайло Стельмах, з яким Збанацький мав особливо теплі стосунки. Про його незнищенну з діда-прадіда природу хлібороба, що жила споконвіку в селянській душі цього видатного письменника, свідчить такий промовистий факт. У замиському будинку Стельмаха в Ірпені щороку спеціально засівали пшеницею невеличку ділянку землі, яка своїм золотавим колоссям дуже тішила Михайла Панасовича. Його талановита творча діяльність свідчить, що навіть у радянські часи не лише членський квиток КПРС у кишені допомагав досягти високого суспільного визнання. М. Стельмахові звання Героя Соціалістичної Праці було присвоєно навіть раніше, ніж тодішньому члену ЦК компартії України Олесеві Гончару.

Якось під час розмови зі Стельмахом Збанацький запитав його, чому він не вступає до партії. І той відповів: «не маю бажання перебувати у лавах КПРС, бо вважаю, що там занадто багато негідників». Зрозуміло, що такі розмови не велися з будь-ким. Через деякий час Михайло Панасович змінив житло, переїхавши у більшу квартиру до Роліту, а його помешкання зайняв автор фундаментальної «Переяславської ради» Натан Рибак. Він часто навідувався до нас, майже щовечора гуляючи з батьком у сусідньому сквері. З цим письменником пов'язаний особисто для мене цікавий життєвий епізод, який згадую і сьогодні.

У п'ятдесятих роках минулого століття на площі А. Толстого, з боку кінотеатру «Київ», був магазин, де продавалися легкові автомобілі. На першому поверсі за великими скляними вітринами на високих подіумах, виблискуючи свіжою фарбою, стояли новенькі «Победа» і чорний лакований «Зім». Перша коштувала, здається, тодішніх 16 тисяч радянських карбованців, а «ЗИМ» — аж 40 тисяч, що було тоді просто неймовірною купою грошей. Часом було приємно просто зайти до магазину і помилуватися такою розкішшю. Я знав, що такими елітними на

той час авто їздили лауреати Сталінської премії Олесь Гончар і Натан Рибак. 1956 року батько придбав скромнішу «Победу», що замінила наш, куплений неновим «Москвич-404» — радянську копію німецького автомобіля «Опель-Олімпія», випущену завдяки репараціям з Німеччини. Самостійно опанувавши правила дорожнього руху, ми з моїм приятелем і ровесником Сергієм — сином письменника і літературознавця Бориса Буряка, — у 1965 році отримали в ДАІ водійські права і швидко доволі пристойно навчилися їздити. Приблизно через рік по тому до батьків звернувся Натан Рибак з проханням дозволити мені відвезти його на машині у місто Коростень на призначену заздалегідь зустріч з читачами, оскільки його шофер захворів. Але батьки, ще не впевнені у моїй водійській кваліфікації, йому відмовили. А шкода, бо посидіти за кермом розкішного радянського «Зіма» мені так ніколи й не довелося.

Ставлення до діяльності й творчості письменника Юрія Збанацького сьогодні може бути різним. Він, як один із багатолітніх керівників Спілки письменників та секретар її парткому, комусь може подобатися, комусь — не дуже. Особисто для мене у цьому питанні визначальною є думка такого загально визнаного літературного авторитета, яким є Олесь Гончар. У своєму особистому щоденнику щодо тяжкої хвороби Юрія Оліферовича 1986 року він написав такі слова: «Справжній самородок народний... А його «Єдина» зробила б честь любій літературі»²⁰. Однак, додав при цьому, що загалом йому чогось бракувало. Припускаю, що мав на увазі О. Гончар повноцінну стаціонарну освіту. Хоча все життя Збанацький прагнув її здобути, не втрачаючи жодної можливості поповнити свій багаж знань, навіть уже в похилому віці неймовірно багато читав... Проте доля не була надто ласкавою до нього. Він, як і багато інших представників свого покоління, народився у бідній сім'ї далекого 1914-го. Рано втратив батька. Закінчив стаціонаром тільки педтехнікум, а вже заочно — два інститути, бо мав працювати сільським учителем, аби утримувати себе і допомагати старенькій матері та молодшому брату-інваліду. Можливо, за сприятливіших обставин, його природний талант розкрився б зі значно

---

²⁰ Збанацький А. Заграва над Десною.—К., 2008.— С. 19.

більшою силою. Проте реалії тогочасного життя, сповненого нестатків та небезпек, завадили багатьом заговорити на повний голос, цілковито реалізувати закладений природою творчий потенціал. Декому з представників повоєнного покоління, які сьогодні виступають у ролі занадто суворих критиків, пощастило у цьому значно більше, вони, завдяки таким, як Збанацький, народилися і формувалися як особистості у зовсім інших, сприятливіших умовах.

У першому під'їзді мешкав Микола Руденко, з яким пов'язана ще одна цікава історія. Він, відомий письменник зі Сходу України, на певному етапі свого життя розчарувавшись в тодішній політичній системі, почав активно її вдосконалювати: писав численні листи та скарги до керівних органів республіки і країни, пропонуючи свої рецепти для поліпшення системи. Спочатку на це реагували стримано. Зрештою, «терпець урвався», і було прийнято рішення його покарати. Для початку, на найвищому республіканському рівні його вирішили виключити з партії, що неминуче потягло б за собою тюремне ув'язнення. Ситуація була дуже загрозливою. Протидіяти цьому ніхто не наважувався. У Спілці письменників України відбулися вирішальні партійні збори. Ось як описує цю подію сам Руденко: *«Як і на партзборах у «Вітчизні», ніхто не бажав підіймати рук ні за, ні проти. Ніхто, крім Юрія Збанацького, який доволі виразно проголосував проти мого виключення з партії. Так і порахував Чалий (тодішній секретар парткому Спілки письменників України. Примітка автора) проти — лише один, усі інші — за виключення. А я дивився, як члени парткому попускали голови — і мені було їх шкода. Про себе не думав: я добровільно приймав послане небом. Як видно, мені належало бути органом дотику, за допомогою якого Вищий Розум вивчав те, що належало зруйнувати»*²¹. Далі події, за словами Руденка, розгорталися так: *«Проти мого виключення з партії виступив Юрій Збанацький. Колись ми з Дмитром Білоусом та Олесем Гончаром допомогли Юркові врятуватися від переслідувань з боку двічі Героя Радянського Союзу Федорова, що керував підпільним обкомом*

---

²¹ Руденко М. Найбільше диво-життя. Спогади.— Київ-Едмонтон-Торонто.— 1998.— С. 371.

там, де Збанацький командував партизанським з'єднанням. То було через чотири роки після війни. Збанацького виключили з партії, позбавили звання Героя Радянського Союзу. І саме тоді Юрій Оліферович приніс свій перший роман до журналу «Дніпро». Назва роману — «Таємниця Соколиного бору». Він був цікавий за матеріалом, характеристиками й композицією, але недосконалий щодо мови. Тут авторові була потрібна поважна допомога. Відкинувши геть усі плітки й доноси, в яких тоді борсався Юрко, ми відредагували роман і здали до друку. Твір здобув популярність серед молоді, Збанацький був прийнятий до Спілки письменників України — і вельми швидко пішов у ріст. На його зруччях знову засяяла зірка Героя, йому повернули партквиток. Така (чи приблизно така) історія появи на світ письменника Юрія Збанацького. Але все це діялося понад чверть століття тому — можна й забути. Особливо тоді, коли це вигідно»²². Відомо, що людська пам'ять — інструмент недосконалий, тому Руденко дійсно дещо викривив справжні факти, але в цілому правильно відтворив події. Хоча насправді Збанацького ніколи не виключали з партії і, тим паче, не позбавляли звання Героя Радянського Союзу, але великі прикросі у його житті тоді справді були. Звичайно, єдиний голос Збанацького на підтримку Руденка кардинально змінити ситуацію не міг, проте його було належно поціновано: «Цілком зрозуміло, як я був вдячний Юрію Оліферовичу, Збанацький мав тоді немалий авторитет, це вплинуло на інших членів парткому. Ігор Малишевський відчув, що мені співчувують — і тоді пустив у хід цитати з моїх листів до ЦК КПУ»²³.

Згодом у подібній ситуації опинився і Григорій Тютюнник. Навдивовижу талановитий письменник, але у запалі гніву він не добирав слів, тож міг глибоко образити людину, яка була йому не «до душі». Якось так і сталося. І він за це міг-таки постраждати. Справа так само розглядалася на парткомі. Збанацькому було дано вказівку з ЦК КПУ провести збори так, щоб усе завершилося виключенням Тютюнника зі Спілки письменників. Проте, зважаючи на його самобутній талант і загострене по-

²² Там само.— С. 369–370.

²³ Там само.— С. 371.

чуття справедливості, у присутніх не було бажання картати письменника надто суворо. На зборах тон задав саме Юрій Збанацький. У результаті Тютюннику не винесли навіть догани. Леонід Горлач так описав ці події: *«Пойдем? Сказал мне Грыгир и медленно направился к выходу — прямой и несгибаемый, как казацкая шашка. Юрий Олиферович оглянулся. И тут Грыгир распротер руки для объятий. Крепко обхватив старшего побратима, положил взъерошеную голову ему на плечо и совсем тихо сказал: «Юрий Олиферович, спасибо вам за все, я никогда не забуду вашу доброту». — «Да полно, полно Грыша. — Похлопывал его ладонями по спине Збанацкий,— «Все кончилось, бери Леню и идите в «Эней» чай пить, сегодня можно». А Грыгир никак не мог оторвать голову от официального и одновременно отцовского плеча и на его глазах я впервые увидел тихие слезы...»²⁴.*

Знаю, що подібні випадки не були поодинокими, позаяк батько дуже делікатно ставився до людей. Кілька років тому письменник Борис Комар розповів мені ще одну подібну бувальщину. Одного разу подзвонили у двері квартири Збанацького. Відкрив сам господар. На порозі стояв молодий співробітник Інституту літератури Іван Дзюба, який здивовано запитав його: «Юрію Оліферовичу, так і ви з нами?» Збанацький, не зовсім розуміючи про що йдеться, ствердно кивнув головою, маючи на увазі, що він, як старший товариш завжди з талановитою молоддю. Потім з'ясувалося, що Дзюба прийшов на зустріч з деякими літераторами, які хотіли чимось допомогти сім'ям арештованих у середині 60-х років українських письменників і збиралися організувати з цією метою збір коштів. Через свій поганий зір, Дзюба помилився поверхом і випадково потрапив у квартиру Збанацького, який про це не знав, тож не мав до того жодного стосунку. Зрозумівши свою помилку, І. Дзюба пішов. Через цей випадок Збанацький дізнався про наміри літераторів. Він, Герой Радянського Союзу, тоді тривалий час обіймав керівні посади у Спілці письменників України, очолював її партком та, маючи дещо відмінні погляди, не був серед однодумців Дзюби. Проте, наступного дня, за свідченням Комара, Юрій Оліфери-

---

²⁴ Зеркало недели.— 2000.— 28 октябрия.

вич як досвідчений конспіратор, перебуваючи у Спілці, доручив комусь із молодих письменників піти до «змовників» з пересторогою — коли вже вони надумали збирати кошти на таку ризиковану справу, то бодай не складали б списків, які стануть доказом для компетентних органів.

Письменник Юрій Бедзик був свідком ще однієї такої справи у Спілці письменників: *«Пам'ятаю одного дня малося розглядати „справу Бориса Антоненка-Давидовича„ на парткомі. Вів засідання Юрій Збанацький. Постать була незвичайна, строга, принципова і водночас глибоко справедлива. Його самого цькували по війні безжально. Інший би руки по швах — «буде виконано» — і по тому. Він же на цьому засіданні сидів у задумі і, як мені здається, охоплений гіркотою. Антоненко-Давидович примостився біля дверей і безперестанно кашляв. Збанацький устав, змусив усіх замовкнути й каже: «Надійшла заява, що Борис Дмитрович одержує якісь посилки з Заходу, підхарчовується їхніми крупами. Погано підхарчовується, — Збанацький іронічно посміхнувся. — Ви, Борисе Дмитровичу, занедужали, я бачу. То краще б вам піти додому і відлежатися». Відправивши Антоненка-Давидовича, Юрій Оліферович махнув рукою: «Пишуть казна-що. Краще б романи писали такі, як у Антоненка-Давидовича». І потім, уже в колі друзів сказав нам довірливо: «Хай перегримить, прокотиться хвиля. Комусь дуже кортить творити нових дисидентів!» Ми ж розуміли: волелюбність, український дух Антоненка-Давидовича сиділи в печінках секретаря ЦК Маланчука і його клеветів. У тій ситуації кращого варіанту, ніж той, яким скористався Збанацький, не уявлялося. Це ж був час арешту Руденка, Дзюби, Снегірьова, Бердника... Так чинилося конкретне добро в той час»²⁵.*

Через людяність Збанацького відповідним було ставлення і до нього з боку колег по роботі. Юрій Мушкетик так згадував багатолітню працю зі Збанацьким: «Не можу не подивувати його далекоглядності, розважливості, вмінню залагодити стосунки між людьми. Звести до нуля конфлікт...»²⁶. Схожу думку вислював Анатолій Дімаров: «Я не знаю випадку, коли б він відвер-

²⁵ Влада і політика.— 2000.— 3.серпня..

²⁶ Хрещатик.— 2008.— 9 грудня.

нубся від когось, хто потрапив у біду, байдуже пройшов мимо», додавши при цьому, що «у нього доброта не „душа нарознашку», з очима блакитними, з обіймами рожевими, а глибока, прихована іноді за похмурим виразом обличчя...»²⁷. І так думали не лише колеги-літератори, а й люди, з якими Юрія Збанацького у різні часи зводила доля. Нещодавно мені на очі потрапила поштова листівка — привітання з Новим 1989 роком. У посланні мені не відомого батькового земляка, який тоді жив у Москві, після традиційних побажань здоров'я писалося: «Годы идут и накопилось их у меня немало. А память о родном Острере, о юности наполненной заботами, радостями и трудностями тех лет, о друзьях и товарищах, среди которых ты, Юра, уже тогда, выделялся своей необычностью и душевной добротой, не только не меркнет, но принимает все более отчетливые и осмысленные очертания. Много было и после. Особенно в период войны. Говорить тебе об этом не надо, если подумать об испытаниях выпавших на твою долю, которые ты героически перенес. Однако все, что связано с Родиной остается сокровенным и дорогим. Очень хочется повидаться, поговорить с тобой. Ведь ты остался единственным близким мне из остерских ребят нашего поколения, украсившим его своими героическими подвигами и ярким талантом писателя. Будь здоров, гони от себя все болезни, пиши, обнимаю»²⁸. В кінці стоїть підпис, який я, на жаль, окрім перших букв П та С розібрати не можу.

Звичайно ж, далеко не всі були у захваті від Ю. Збанацького. Та він і не прагнув усім сподобатися. Усіх тих «доброзичливців» я не знаю, але мені відомо, що у сусідньому парадному нашого будинку мешкав «партизанський» поет Микола Шеремет, який, відчувши себе обділеним у чомусь, заходився заповзято писати наклепи на Збанацького. Ходу вони не мали, але добряче попсували йому настрої та здоров'я. У цьому під'їзді жили також письменники, проте його мешканців я знав дещо гірше, хоча частенько бував там у квартирах Василя Кучера, особливо Бориса Буряка, багато років приятелюючи з його си-

---

²⁷ Хрещатик.— 2008.— 30 грудня.

²⁸ Сімейний архів родини Збанацьких.

ном Сергієм. Отож часто бачив там і самого господаря квартири. Ось рядки про Бориса Буряка з книги «Прорізна та Ярославів вал»: *«Это был деликатнейший человек (одна из фирменных черт киевского классического характера). Большой знаток украинской и русской литературы, европейской культуры, обладавший редкостными способностями компаративиста. Он и докторскую диссертацию защитил совершенно уникальным образом — положил перед председателем комиссии не стандартную диссертацию, а два тома изданных исследований. Работы его были столь глубоки, и их научный уровень был столь высок, что комиссия единогласно проголосовала «за»»*.²⁹

Воістину Борис Буряк не лише прожив змістовне, насичене подіями та творчими здобутками життя, а й виховав прекрасного сина, мого ровесника, Сергія, з яким ми з братом заприязнилися з моменту переїзду до цієї оселі. Історик за фахом, він тривалий час працював за кордоном у Сполучених Штатах Америки. Маючи ґрунтовні знання, завдяки своєму інтелекту та винятковій комунікабельності, Буряк особисто знайомий з багатьма політичними персонами сучасної України та світу. У 90-і роки Сергій був радником Президента України Леоніда Кравчука. А тоді, в юності, не минало дня, щоб ми не бачились. Годинами просиджували одне в одного у домівках, теревенячи про все на світі. Надзвичайно гострий на язик Сергій завжди був у центрі уваги ровесників, насамперед дівчат, користувався у них особливим успіхом. Пригадую, за якусь провину розлючений батько почав його суворо картати. Він за щось обурено дорікав Сергію, навівши приклад з життя Аркадія Гайдара, який у шістнадцять років вже командував полком. Це не збентежило Сергія. Той відповів, що й імператор Наполеон у батьковому віці вже підкорив майже всю Європу. Яюсь вдало відповісти на такий закид було складно, тому виховного моменту тоді не вийшло.

Живучи у письменницькому середовищі, іноді випадало спостерігати їхню індивідуальну манеру писати. Так, розповідали (та й сам він зізнавався), що Павло Загребельний писав досить швидко, не дужеправлячи потім первісний текст, натомість Олесь

---

²⁹ Галайба В., Грузін В., Кадомська М., Малаков Д.. Прорізна.Ярославів вал.– К., 2010.– С. 279–271.

Гончар завдавав неабиякого клопоту редакторам своїх рукописів неодноразовим перероблянням написаного. Мій батько, Ю. Збанацький, довго і детально обмірковуючи сюжет майбутньої книги, сідав за робочий стіл у своєму кабінеті у селищі Ворзель, і порівняно швидко викладав усе задумане на папері. Звичайно, потім усе це віддавалося друкарці, і вже потім кілька разів вичитувалося і правилось перед тим, як віддати до видавництва. Пригадую, як граючись малими зі старшим сином Стельмаха Ярославом (майбутнім драматургом, який трагічно загинув у автомобільній катастрофі у розквіті сил), бачив, як Михайло Панасович вийшов зі свого кабінету, в руках він тримав щойно написані сторінки, наміряючись прочитати їх дружині й тещі. Теща Стельмаха була люблячою і турботливою бабусею. Вона вигадувала для дітей усілякі ігри та розваги. Пам'ятаю, як з великих картонних ящиків вона робила для нас казкові будиночки, обклеюючи їх ззовні різнокольоровими фантиками від цукерок. Я був просто у захваті від такої чудової бабусі, оскільки своїх дідусів і бабусь ніколи не бачив — хтось загинув під час війни, інші ж помирали ще до мого народження. Та найоригінальніший метод літературної роботи був у Василя Земляка. Зайшовши якось у справі до його квартири, я побачив господаря з замотаним на голові рушником. Співчутливо поцікавився чи не болять часом голова. Він відповів, що біль тут ні до чого, просто коли голова замотана рушником йому краще пишеться. Подейкували, що він писав свої твори, навіть лежачи на канапі.

Життя невинно йде вперед. Нові часи народжують нових героїв. Нині цей будинок на вулиці М. Коцюбинського, 2 майже не змінився зовні. Виглядає так само, як і 50 років тому. Проте, він втратив головне — пішло у небуття ціле покоління письменників, яке значною мірою визначало обличчя української літератури на тодішньому етапі її розвитку. За невблаганними законами природи живих людей, які мешкали тут, змінили гранітні меморіальні дошки, встановлені на його фасадних стінах. Вони нагадують перехожим, що тут жили і працювали українські письменники, створивши літературні твори, на яких виховалося не одне покоління людей. Зараз їхнім нащадкам тут належать лише окремі помешкання, більшість квартир придбали далекі від літератури грошовиті люди — нові господарі сучасного життя.

Олена РЯБИНСЬКА,
старший науковий співробітник
відділу «Київ періоду новітньої історії»
Музею історії міста Києва

«ВСЕСВІТ, ЩО РОЗШИРЮЄТЬСЯ». **ОЛЕКСАНДР МІЛОВЗОРОВ**

...Київ неможливо уявити без Андріївського узвозу. Андріївський узвіз неможливо уявити без Олександра Міловзорова — галериста, графіка, кераміста, живописця, засновника галереї «Триптих». Сьогодні він художній керівник і власник «Галереї-36», в якій люблять бувати багато знаменитих людей мистецтва...

...Перелік творів Олександра Міловзорова у київській архітектурі вражає: оформлення двох станцій київського метрополітену — «Тараса Шевченка» і «Республіканський стадіон», які щодня відвідують тисячі киян та гостей столиці; комплексне оформлення Дитячої республіканської бібліотеки в Києві; комплексне оформлення ресторану «Дубки»; створення освітлювальної арматури для консульства Болгарії; композиція «Пташиний двір» на житловому масиві «Виноградар»; створення освітлювальної арматури для будинку-музею Тараса Шевченка...

Ганна Регульська,
історична, культурологічна газета
«Експедиція XXI», № 4 (66) 2007 р.

Безумовно: час плине безпристрасно і неупереджено, та ще й має той єдиний чарівний, недосяжний та незбагнений камертон, з яким тільки й можна звірити, зміряти частку, якість таланту, ту абсолютну його складову, що не розчиняється у часі, у прозі життя. Тому згодом все і вся займуть свої місця в ієрархії значущості... Але й нам, споглядачам, дещо залишається. Доля

історика взагалі, гадаю,— шукати, досліджувати, класифікувати. Доля історика сучасності — теж шукати, спостерігати та фіксувати. Адже тема для відкриття знайдеться завжди і всюди, нехай це буде лише твоє маленьке приватне відкриття. Бо все, що є сьогодні, завтра вже стане історією, і у цьому — унікальність сучасності, співпричетності: бачити, відчувати творче дихання, ритм, темп, метушіння і пошук у різноманітних проявах. Може, це й не так (не лише — так!), та якби всі правила і напрями були розписані до літери, міліметра, градуса, не залишалося б місця для експерименту і, власне, відкриття. Мабуть, ця теза є найважливішою стосовно особи і долі героя моєї розповіді.

«Олександр Міловзоров — відомий український живописець, графік, скульптор, монументаліст, автор багатьох керамічних творів і виробів із металу. Він належить до когорти тих українських художників, які національний початок у мистецтві вбачають не лише в прикметах зовнішньої атрибутики чи у реалістично або стилізовано поданих архаїчних аксесуарах, а насамперед у внутрішньому інтонаційно-кolorистичному звучанні, у настроєвій ритмо-пластичній образності. Художники такого кшталту, продовжуючи лінію двох великих українських митців,— О. Архипенка і К. Малевича,— широко використовують надбання класичного і новітнього європейського і світового мистецтва, послугуються досягненнями сучасного світового культурологічного актуалізму і концептуалізму»¹. Ця термінологічно складна характеристика надана професійним мистецтвознавцем, художником Олександром Найденом.

А ось ще одна, інша, більш людяна,— від журналіста Анатолія Леміша: *«Найяскравіша якість, за яку, підозрюю, Міловзоров не дуже в пошані у деяких колег,— він просто любить життя. Не прагне робити кар'єру. Захотів — і видуває скло. Спало на думку — буде ліпити щось у стилі коринфської кераміки. Або збере мотлох і зробить не вульгарну, а цілком гуманізовану модель індустріального міста. Є в ньому якась вітальна сила, любов до всього, що можна поторкати, помацати. У нього поламана лялька оживає, знаходять друге життя покру-*

¹ Найдено О. «Шевченкіана» Олександра Міловзорова // Українське мистецтво.— №4.— 2008.— С. 137.

чені металеві листи, придатні хіба що в брукт. Він гармонізує середовище, на відміну від багатьох, які прагнуть до його розчленування. Тому в його картинах вакхічних (мається на увазі серія «Золотий вік»* О. Міловзорова, — авт.) так багато грон винограду, вина, насолоди, н'якості, любові. В них — чисті, відкриті кольори в гармонійному поєднанні. У графіці — легка, вільна лінія. Настає момент, коли людина творча повертається до думки: все, що не красиво — то пропало. Це не просто вакханалія кольору, це вакханалія образів, ідей. На ці полотна приємно дивитися...»².

Річ у тім, що обидві, такі різні, характеристики — чесні, про справжнього Міловзорова, але й вони не є вичерпними, коли йдеться про цю багатогранну натуру, про цей «Всесвіт, що розширюється».

Отже — спроба досягнути.

Заслужений художник України Олександр Петрович Міловзор — народився 22 квітня 1938 року у Києві.

Це ж треба — з таким прізвиськом! «Милый взору» чи «Милый — взором». Насправді «милий» - привабливий — якось занадто галантно, витончено у застосуванні до кремезної, бунтарської його постаті. Хоча, за великим рахунком, чи не є призначенням художника — саме приваблювати погляди, звертати увагу через зовнішню естетичну складову до глибинної краси, до душі, до сенсу — явища, людини, речі? Як відзначала мистецтвознавець Тамара Придатко: «...око Міловзорова пронизує верхній шар ґрунту, ніби здирає шкіру, оголяючи те, що ми уникаємо бачити, бо, навіть приховуємо, — і перед нами розкривається «Культурний шар, або проби ґрунту планети Земля», розріз «П'єдесталів», від чого стає моторошно»³. А ось сам Олександр Міловзор: «Було кілька моїх виставок, які називалися «Арт-смітник». Так вже виходить, що в будь-якій пошарпаній стіні, де прозирає штукатурка, клапті оголошень, старі шпалери, для мене міститься прекрасний нефігуратив-

---

* Тут і далі у тексті жирним шрифтом виділено назви робіт О. Міловзорова.

² Лемьш А. «Золотая» женщина с ручкой настройки сбоку // Еженедельник «2000». — № 37 (139). — 12.09.2002. — С. 27.

³ Придатко Т. Цит. по: Чорнобородова С. Олександр Міловзор: Шляхи подолання інерції. Альбом. — К.: Мистецтво, 2001. — С. 10.

ний живопис, яскраві кольорові плями. Я розумію, що будь-яка людина, проходячи повз, може сказати: «Яка гидота!». А для мене неремонтована стіна — це витвір мистецтва. Я її намагаюся відобразити, бо бачу гармонію і в колірному балансі, і у формі. Для мене у всьому є сенс. «Які очі — такий світ!»⁴.

Ось — з такими-бо очима й народився! — шестирічний Сашко пише до тата на фронт: «...Мене хоч ніхто не вчить, а я з кожним роком маюю все краще...». І — братові: «Валік, чи є у вас в школі бібліотека?». (Ці листи зберігаються у сімейному архіві.) Завжди по життю — з цими пріоритетами: бачити і читати — малювати і розмірковувати.

Далі з 1952 до 1957 року навчався у Київському училищі прикладного мистецтва (відділення художнього ткацтва), яке розміщувалось тоді на території Києво-Печерської лаври. До речі, в ті роки придбав книгу «Русское искусство XIX века», яку сам вважає особливою: «...в ті часи вона коштувала 60 карбованців — це величезні гроші. З цієї книги розпочалась моя бібліотека». За півстоліття він накопичив колосальне зібрання книг з мистецтва. А ще в цей період підробляв художником в археологічних експедиціях, багато їздив, малював, з особливим трепетом ставився до кераміки: «...наче Вічності торкався...».

У 1957–1960 роках перебував у ГРВН (група радянських військ у Німеччині) у місті Дрезден. Тут працював у залах славетної галереї — вдивлявся, копіював. Тут «захворів» кованим металом: «...рами розкішні в музеях, я їх усі «вивчив»...» Потім, у 1970-х роках, відроджував ковальське мистецтво в Україні, по 16 годин стояв біля розпеченого горна, захоплено кував вигадливі залізні квіти, листя, стебла. Згодом, у 1980–1985-х роках, створював *грати* для Київської філармонії. Їх вже там нема, мабуть, прикрашають щось інше, недосяжне для очей більшості людей. Та у фондах Музею історії міста Києва зберігаються авторські ескізи, фотографія цього витвору. Це просто поліфонія, втілена у металі — дуже доречно саме для музичної оселі! Дитячій республіканській бібліотеці на київських Нивках (і нам теж, між іншим, хвала Богові!) пощастило більше — міловзо-

---

⁴ Міловзоров О. Цит. по: Регульская А. Александр Миловзоров: Как я впервые пострадал за национализм // «Експедиція ХХІ» // історична, культурологічна газета. — № 4 (66). — 2007.

ровські ґрати огорожі, дивовижні яскраві вітражі можна й зараз побачити, як кажуть, у дії. А ескізи, також від щирої душі, подаровані автором нашому Музею. А ще Олександр Міловзоров підготував проект оригінальної високохудожньої огорожі для меморіалу родини Косачів (тут поховано і Лесю Українку), відкриття якого відбулося 1996 року на Байковому цвинтарі, (ескізи — у фондах Музею історії Києва).. Усе це було трохи згодом. Повернемося до шляху становлення, накопичення майстерності.

Після Київського училища прикладного мистецтва Олександр навчався у Ленінградському вищому художньо-промисловому училищі ім. В. Г. Мухіної (нині — Академія) на факультеті кераміки та скла (1962–1968): *«Мені дуже пощастило, що я вчився і жив у Пітері цілих шість років. У мене була можливість спілкуватися з безліччю рідкісних, талановитих і прекрасних людей. Педагоги були найцікавішими людьми, вони вкладали душу в нас, своїх учнів. Сьогодні про своїх співучнів можу сказати як про чудових фахівців, які викладають в «Мухінці». Коли ти молодий, то не помічається негатив, все було весело і азартно. Чим довше людина бачить — тим ширше у неї погляд на речі. Так що широта поглядів — головний урок, мабуть»⁴. І ще: «Сьогодні все робиться поспіхом, прийшов час, коли поверховість суджень та поглядів вже нікого не дивує, — дилетантизм веде життя відкрите, публічне, і навіть став безсоромним та агресивним! — обурюється художник, — людина, яка тільки вчора сіла за гончарне коло або побавилась фарбами, звертається до мене «колего»! Мої колеги — це ті, хто роками вчився в спеціальних учбових закладах, отримав академічну освіту, і тільки тоді назвався художником. Яким би талановитим ти не був, без важкої праці, тривалих штудій, без ШКОЛИ не обійтися! Звичайно, я розумію, що техніка та наполеглива праця не такі прекрасні, як натхнення, але... саме в техніці і криються основи мистецтва, і за культурою бачення та творення — величезна сила майстерності, сила навичок та треновані руки...»⁵.*

---

⁵ Міловзоров О. Цит. по: Чорнобородова С. Олександр Міловзоров: Шляхи подолання інерції. Альбом.— К.: Мистецтво, 2001.— С. 34.

З 1979 року Олександр Міловзоров — член Спілки художників СРСР.

Наприкінці 70-х років минулого століття Олександр Петровичу було доручено розробку інтер'єру станції метро «Тараса Шевченка». Він не був би Міловзоровим, якби формально підійшов до цієї справи. Мало того, що, він отримуючи освіту в «Мухінці», був підготовлений як фахівець з архітектури та організації світлового обладнання (що досить унікально для того часу),— майстер ще й багато читає та перечитує літературні твори Тараса Григоровича, вивчає численні графічні й живописні роботи того періоду. Дуже цікаво звернутися до комплексу начерків та ескізів, що знаходяться у фондах Музею історії міста Києва, — за ними можна простежити по-міловзоровськи щедрий процес пошуку декоративного вирішення інтер'єру і — окремо — організації електро-освітлювальної системи станції метро «Тараса Шевченка» (це стосується також проекту декоративного оформлення станції метро «Республіканський стадіон»). Мені здається, задум пластичного рішення панно з барельєфами був набагато виразнішим, ніж його реалізація. Крім того, з технічних причин і через різні негаразди (як ото: мрамур виявився не білим, як замовляли, а сірим з темними прожилками) колони вздовж обох перонів лишилися без орнаментального, кольорового оздоблення. Заслуговує на увагу, бо дуже символічно відображає систему формалістичних гальм і перепон, з якими доводилося стикатися людям творчим у радянські часи, історія про руйнування генеральної смислової ідеї проекту. Автор передбачав навколо погруддя Тараса Шевченка, що знаходиться на центральній торцевій стіні станції, розмістити облицювальні плити — аркуші, на яких мали б бути викарбувані фрагменти відомих віршів поета. Людина, чекаючи на потяг, могла би, хоч на короткий час, поринути у світ образів і переживань Кобзаря, що не зайве у стрімкому і жорсткому ритмі сучасного міського життя... Ескізи оформлення схвалив головний архітектор станції, художня рада творчо-виробничого комбінату Спілки художників і Художнього фонду України. Однак запропоновані Міловзоровим тексти, взяті з хрестоматійного твору, треба було ще затверджувати в ЦК КПУ,— і лише після того, як їх розглянуть науковці Інституту літератури ім.

Т. Г. Шевченка Академії Наук УРСР і схвалить вчена рада інституту! Та вже не було тих кількох місяців, необхідних для цієї процедури, бо до завершення робіт на станції лишалися — тижні... Доречний, натхненний задум майстра було незворушно поховано однією лише літерою норм і правил, які так обожнювала партійно-чиновницька бюрократія. З ним разом Тарас Григорович укотре став жертвою влади: поет залишився безсловесним, а художник Міловзоров — у стані нерозв'язної безвиході.

Ще до проекту з оформлення станції метро художник робив освітлювальну арматуру для будинку-музею Т. Шевченка, що знаходиться неподалік від Хрещатика. Бра з відбивачами, абажури, скляні вставки яких прикрашено пейзажами старого Києва — все це можна побачити й зараз. Загалом, мистецтво штучного освітлення — це ще один напрям в українській сучасній архітектурній практиці, який Міловзоров заново відкрив, збагативши свіжими творчими ідеями, прагнучи до справжньої унікальності, такої необхідної у кожній ланці, з яких складається монументальний ансамбль. Крім уже названих об'єктів, його авторству належать люстри, плафони, бра в інтер'єрах ресторану «Дубки», консульстві Болгарії, Будинку творчості композиторів, Будинку урочистих подій, танцзали призалізничного поштамту у Києві — виконані вручну, індивідуально, тому вони здаються теплішими та живішими за інші, масово відштамповані та відшліфовані верстатами.

На продовження теми Тараса Шевченка. До 190-річчя поета українське посольство у Греції вирішило зробити тематичну виставку українських художників. До Міловзорова звернулися з пропозицією організувати виставку і особисто взяти в ній участь. От тут і стали в нагоді набуті знання, нереалізовані задуми, накопичені та генеровані у підготовчому процесі роботи над інтер'єрами станції метро та музею Т. Шевченка. Бо як рукописи не горять, так і творчі ідеї нікуди не зникають з простору натхнення. Упродовж місяця художник підготовував серйозну серію про Шевченка, що складалася приблизно з 20 робіт. Після повернення з Греції він доповнив цей цикл. Тепер це «Моя Шевченкіана», до якої увійшли близько 40 гуашей. Серія постійно виставляється, але ...за кордоном, — в Україні, як це не дивно, їй не знаходиться місця.

2001 року видавництво «Мистецтво» випустило альбом «Олександр Міловзоров. Шляхи подолання інерції» (автор та упорядник тексту — історик мистецтва С. Чорнобородова). Екземпляр альбому з автографом О. Міловзорова має Музей історії міста Києва. Крім інших статей, рецензій на персональні виставки майстра, його спогадів та висловлювань, багатого ілюстративного матеріалу, до альбому вміщено дослідження відомого мистецтвознавця Володимира Цельтнера, який планував видати монографію про О. Міловзорова, але, на жаль, не встиг реалізувати цього задуму, бо пішов з життя. Не можу утриматися від цитування кількох рядків зазначеного дослідження, адже в них влучно і смачно передано враження від іще одного архітектурного ансамблю, який прикрасив нашу столицю (мовою оригіналу): «...*есть у него (О. Міловзорова — авт.) работа, в украинском искусстве не имеющая близких аналогий, — композиция «Птичий двор». Здесь он уже не только монументалист, но и скульптор, ибо составные элементы композиции — огромные, в человеческий рост и более, керамические птицы — не просто механистически увеличенные гончарные свистульки, а самые настоящие скульптуры. Они затевают игру со всяким, кто окажется с ними рядом, и вовлекают в нее даже окружающие дома, придавая иное значение и смысл пространству между ними...*»⁶. Детальні ескізи цього комплексу, і самі по собі веселі, ошатні, теж подаровані Музею історії міста Києва шановним художником.

Окремо хочу сказати про активну громадську діяльність Олександра Міловзорова, часом навіть революційну. 1989 року він створив першу недержавну столичну галерею «Триптих». 1995 року разом з дружиною, мистецтвознавцем Світланою Чорнобородовою, художник відкриває нову «Галерею 36» на території своєї майстерні, поруч з «Триптихом» — на Андріївському узвозі. «*Це все, чим я можу допомогти собі і своїм колегам-художникам. Треба якось виживати, а не чекати допомоги держави або якихось меценатів, самим розбудовувати середовище для існування, — пояснює Олександр Петрович тим,*

---

⁶ Цельтнер В. Цит. по: Чорнобородова С. Олександр Міловзоров: Шляхи подолання інерції. Альбом.— К.: Мистецтво, 2001.— С. 19.

хто не може зрозуміти, навіщо витрачати стільки дорогоцінного часу на те, що по суті приносить лише моральне задоволення і аж ніяк не матеріальне. — Я тут живу, творю і хочу, щоб поряд були твори мистецтва, а не вуличний кітч, повз який я щодня ходжу, добираючись до майстерні»⁷.

...Важко зупинитись, розповідаючи про численні творчі надбання цього славетного мужа, що постійно експериментує, фонтанує ідеями. *«...Це — як дихати. Художник — людина, яка весь час відкриває щось нове, цей процес зупинити неможливо. Художник — це особливий світогляд, творче ставлення до життя, а не просто заняття витонченими мистецтвами»⁸.*

Лише перелік його персональних виставок в Україні, Росії, Угорщині, Хорватії, Австрії, Франції, Польщі, Латвії, Греції, Чехії, Німеччині, назв художніх циклів запотребив би не однієї сторінки щільного тексту (можна переглянути буклети, кілька яких подаровано Музею історії Києва). Твори О. Міловзорова зберігаються в музеях України, Росії і приватних колекціях багатьох країн Європи.

З 1988 року Олександр Міловзоров — Заслужений художник УРСР. Той дивовижний випадок, коли нагорода своєчасно знайшла свого дійсно гідного героя!

Гадаєте, тепер подрімує на лаврах та варить борщі,правляючи їх листям з вінка? Еге ж, звичайно! Сьогодні він відкриває в розкішному фойє театру «Сузір'я» власну виставку живопису «Со kocham— II» (дещо іронічно, дещо по-хуліганськи, як для Заслуженого: не благоговійне копіювання або наслідування, а трохи змазаний, зате веселий і чистий, погляд, тому що — побіжно — на достеменно знайомі та улюблені полотна старих майстрів). Відкриття, між іншим, приурочено до концерту з вокальних творів В. А. Моцарта у виконанні сопрано Єлизавети Міловзорової, онуки, що, як переможниця спеціального конкурсу, навчається в Італії. А завтра він уже «на барикадах», тому що вкотре потрібно відстоювати від чинов-

---

⁷ Міловзоров О. Цит. по: Чорнобородова С. Олександр Міловзоров: Шляхи подолання інерції. Альбом.— К.: Мистецтво, 2001.— С. 34.

⁸ Міловзоров О. Цит. по: Регульська А. Олександр Міловзоров: Как я впервые пострадал за национализм // «Експедиція ХХІ» // історична, культурологічна газета.— № 4 (66).— 2007.

ницьких «наїздів» гордий острівець мистецької свободи — «Галерею 36»...

Так, постать і значення Олександра Міловзорова в сучасному культурному середовищі Києва, України є унікальними, неповторними. Але — і в тому сенс — він лише один з тих, хто, незалежно чи взаємодіючи, складає цей портрет, який згодом стане гордістю й надбанням історії, хто своєю творчістю вирізняє зміст, структуру, пізнаваність нашого спільного сьогодення з нібито невловимого, нескінченного плину часу...

Ірина КЛІМОВА,
завідувач «Музею Шолом-Алейхема»

СТАРИННОЕ ИСКУССТВО «РЭЙЗЭЛЭ»

Истоки таланта и вдохновения выдающегося еврейского писателя Шолом-Алейхема — это традиционный еврейский цикл жизни, еврейская религия — иудаизм, история древнего еврейского народа. Без, пусть даже поверхностного, проникновения в еврейскую Традицию в полной мере войти в мир литературных приведений писателя невозможно.

В Музее Шолом-Алейхема экспонируются обрядовые еврейские предметы. Материальная и духовная культура евреев Украины широко представлена в экспозиции виртуального музея на экранах мониторов. Короткие экскурсии в мир традиционного декоративно-прикладного еврейского изобразительного искусства, символика изображений делает рассказ насыщенным новой, малоизвестной посетителям информацией.

Росписи старых синагог Украины, изображения на еврейских обрядовых предметах, рельефы еврейских надгробных памятников, широко распространенный вид прикладного искусства — вырезка из бумаги — рэйзэлэ поражают не только многообразием сюжетов, но, очень часто, и мастерством исполнения.

Несмотря на то, что до 20-х годов XX века не существовало еврейских специальных художественных учебных заведений, совершенно очевидно, что прикладное еврейское изобразительное искусство успешно развивалось издревле.

Вряд ли мастеров, создававших не только сами предметы, но и изображения на них, можно назвать любителями. Работы еврейских ювелиров, иллюстраторов священных текстов, камнерезов, живописцев, создававших настенные росписи синагог, вошли в сокровищницу мирового изобразительного искусства. Произведения еврейских мастеров прошлых столетий вдохновля-

ли не одно поколение художников и, зачастую, не только еврейских. На протяжении многих веков удивительные изображения вызывают восхищение, но очень не просто проникнуть в сложный мир их символики.

Символика изображений на объектах еврейского декоративно-прикладного искусства устойчива — одни и те же образы можно увидеть в росписях синагог и на еврейских надгробиях, на еврейских обрядовых предметах, в сложных композициях еврейской прорезной картинки, в иллюстрациях старинных рукописных книг, а также в оформлении печатной книжной продукции. На эту тему только за последнее время написано немало статей.

В Музее Шолом-Алейхема работает лекционная программа — это рассказ о духовной и материальной культуре евреев Украины, о еврейском изобразительном искусстве. Бесспорно то, что, не зная текстов Библии и мидрашей (притч, сказаний), понять смысл еврейских изображений почти невозможно, поскольку символика их сложна и загадочна.

Символ — это вещественный или условный (графический или звуковой) знак, обозначающий или напоминающий какое-либо понятие; образ, воплощающий какую-либо идею (так об этом говорит толковый словарь). По всей вероятности, основная цель символа помочь «разгадать» скрытый смысл, но, зачастую, символ сам по себе является тайной, загадкой. Неправильная трактовка символа может направить по совершенно неверному пути. Символ является неким ориентиром, но необходимо понять корни происхождения символа, основную, заложенную в нем, идею.

Искусству вырезания картинок из бумаги почти полторы тысячи лет. Возник этот вид искусства после того, как в Китае во II веке была изобретена бумага. Поначалу стоила она чрезвычайно дорого. Первые известные нам китайские бумажные прорезные изделия датируются VII-ым веком. Новый вид изобразительного искусства проник из Китая в страны Евразийского континента через Японию по Шелковому пути. Зарождалось искусство вырезания из бумаги в Италии, Франции, Испании, Англии, Германии и России как занятие для элиты, но уже в XIII–XVII веках оно стало доступно и не очень богатым людям.

Многие народы Восточной Европы считают прорезную картинку своим исконным декоративно-прикладным искусством, но называют по-разному. В России, Белоруссии и Украине это: «выстриганки», «выципанки» «вытынанки». Восточноевропейские евреи позаимствовали мастерство вырезания из бумаги у своих соседей, и любовно назвали эти свои произведения прикладного искусства «рэйзелэ» — на идиш «розочка». И действительно, вырезанное ножницами из листа бумаги ажурные композиции напоминают фантастические цветы.

К XVIII веку бумага уже стоила недорого и была так легкодоступна, что даже вечно гонимые и, в подавляющем большинстве, бедно живущие в местечках евреи, могли себе позволить такой вид творчества.

У евреев искусство вырезания из бумаги не было занятием преимущественно женским, как это было, например, у украинцев. Как это ни странно, по традиции их делали, главным образом, мужчины или юноши — учащиеся религиозных школ (ешив). Нередко в перерывах между изучением священных книг работа над прорезной картиной была одновременно и способом осмысления сакрального текста. Поэтому в рэйзелэ, как правило, нет ничего случайного. Каждая деталь глубоко символична: дерево — не просто элемент растительного орнамента, а символ библейского Древа Жизни; петух — не только узнаваемая деталь местечкового быта, а напоминание о покаянии, предшествующем празднику Йом-Кипур (традиция «Капорэс» существует и в наши дни); кроме того, петух символизирует звук шофара (обработанного бараньего или козьего рога, в который трубят накануне еврейского Нового года — Рош га-Шана и на исходе Йом-Кипура). Наконец, вертикальная симметрия, характерная для рэйзелэ вообще, опять же приобретает в еврейской прорезной картинке религиозный смысл — вертикальная ось указывает на смысловой центр композиции, где очень часто располагаются символы Земли Израиля, Иерусалимского Храма — менора, изображения колонн Храма Соломона. В то же время вертикальная композиция — символ «вертикальности» человеческого бытия, устремленности к Небесам, ко Всевышнему. В причудливом переплетении, казалось бы, случайных геометрических линий проступают очертания Звезды Давида, дико-

винные звери и птицы, вплетенные в общую композицию фрагменты священных текстов.

В искусстве создания прорезной картинке невозможно сказать, что «бумага все стерпит». Каждая, даже самая незатейливая из них, таит в себе множество образов, идей, символов. Очень важно хотя бы попытаться приоткрыть тайны этого ажурного бумажного кружева. В некоторых работах искусство автора очевидно: они сделаны с уверенностью и мастерством, в некоторых же художник растрчивает себя на мелочи и излишние эффекты. Тем не менее, техника создания сложносюжетных композиций диктует художнику строгую логику действий и экономию выразительных средств.

Рэйзэлэ выполняет не только декоративную функцию — это увлекательнейшее путешествие вглубь еврейской традиции. Популярность вырезок из бумаги объяснялась не только сравнительной дешевизной материала, но их сообразностью всему строю еврейского мышления, для которого в течение многих столетий эстетическое переживание было неотделимо от религиозного переживания

Рэйзэлэ не просто искусство — это жизненная необходимость. В этой технике создавали мизрахи. «Мизрах» — декоративное панно, которым помечают восточную стену жилища или синагоги. Поскольку мизрах, что на иврите означает «восток», указывал в сторону Иерусалима — направление молитвы, прорезные картины этого типа изобилуют мотивами, связанными с Иерусалимом или Иерусалимским Храмом.

В отделе фонда иудаики Института рукописи Национальной Библиотеки Украины имени В. И. Вернадского хранится подготовленный в 1918 году, но так и не изданный тогда, «Альбом еврейской художественной старины». В связи с военным временем издание не было осуществлено. В этом издании планировалось воспроизвести старинные мизрахи из собрания петербургского Музея еврейского историко-этнографического общества. Музей возглавлял выдающийся еврейский писатель, этнограф, общественный деятель и составитель Альбома Семен Акимович Ан-ский (псевдоним Шломо-Зайнвила Ароновича Раппопорта). Альбом был издан в 1994 году. Второе, дополненное, издание на основе папки, хранящейся в Отделе, издано в 2001 году.

Один из самых распространенных видов мизраха предназначен для синагоги — «мизрах-шивити» (название восходит к ст. 8 Псалма 16: «Шивити ха-Шем л'негди тамид» — «Всегда видел я пред собою Господа»), в центре которого находится священный тетраграмматон Имени Божия.

Прорезные картины использовались также, как украшение Мегилат Эстер (Свитка Эстэр или в русскоязычной традиции Свитка Эсфири). События, о которых рассказывает эта глава Библии, легли в основу еврейского праздника «Пурим».

И сейчас прорезными картинками украшают стены шалашей, в которых соблюдающие традицию евреи живут на протяжении восьми дней во время праздника Суккот.

С распространением хасидизма в середине XVIII века мистические верования бродили в умах восточноевропейских евреев. Возникла своя демонология. Авторами оберегов, хранящих будущих матерей и новорожденных младенцев от царицы демонов Лилит, в технике рэйзэле были, в основном, женщины.

В Италии вырезками из бумаги украшали брачные контракты — «ктубы». Ктуба является необходимым документом на еврейской свадьбе — хупе. Чем роскошнее свадьба, тем богаче декор документа.

Особый вид рэйзэле составляли, распространенные преимущественно в Украине и Польше, лубочные картинки, в которых события священного предания (главным образом, Пятикнижия) причудливым образом переплетались с реалиями местной повседневной жизни.

Ажурными кружевами из бумаги украшали рукотворные календари для счета Дней Омера — это дни от праздника Песах (еврейская Пасха) до праздника Шавуот (праздник дарования Торы) и альбомы, где были описаны семейные памятные даты.

Городские еврейские девушки в технике рэйзэле создавали поздравительные открытки, вкладывая в них все свое мастерство и фантазию. Сюжеты — традиционные еврейские символы: менора, шестиконечная звезда, колонны Храма, Скрижали Завета, символы двенадцати колен, зодиакальный цикл, а также всевозможные фантастические птицы, рыбы, звери. По тому, с каким мастерством и тщательностью была сделана картин-

ка, сваха могла сделать вывод о личных качествах будущей невесты.

Единственной разновидностью еврейской прорезной картинки, в которой декоративный элемент преобладает над обрядовым, можно считать оконное украшение, которое вывешивалось на праздник Шавуот (их называли «шавуослех») и круглые розетки — «рэйзэлех». Примечательно, что мотивы шавуослех и рэйзэлех не повторяются ни в каких других техниках и не встречаются в других видах еврейского декоративно-прикладного изобразительного искусства.

С точки зрения техники, еврейские прорезные картинки можно разделить на две группы: монохроматические — белая бумага на однородном цветном фоне и обогащенные цветом полихромные — вырезанные из белой или цветной бумаги и дополнительно расписанные акварелью, или разрисованные цветными мелками, карандашами, современные — фломастерами.

Тяготы еврейской жизни на протяжении веков уничтожили многие произведения мастеров прикладного искусства. Разумеется, хрупкая, нежная, незащищенная бумага исчезала при первых же невзгодах. Казалось, что искусство вырезок из бумаги осталось в невозвратимом прошлом.

Но в наши дни искусство рэйзэлэ переживает второе рождение. В Израиле прорезные, вырезные картинки из бумаги продаются в художественных салонах и галереях, устраиваются выставки рэйзэлэ, проводятся семинары мастеров. Занятия искусством рэйзэлэ становится престижным делом. В странах еврейской диаспоры искусству вырезания из бумаги учат в еврейских культурных центрах, еврейских школах и студиях. Как правило, акцент делается на изучение традиционных вырезок из бумаги, используются традиционные сюжеты, мотивы, символы. Вырезки из бумаги — народное творчество, ремесло, к которому каждый при желании может приобщиться: материал недорогой — бумага, инструмент — ножницы, которые есть в каждом доме.

Проблема возрождения старинного искусства рэйзэлэ — отсутствие мастеров, готовых передать свой опыт. Один из немногих хранителей мастерства саратовский художник, педагог, методист областного Дома работников искусств Андрей Боров-

ский. Его работы есть в киевских коллекциях. Вот фрагмент из интервью с ним, опубликованного в мае 2005 года в газете «Саратов»: *«Летом 2000-го года в Киеве проходил Международный конкурс «Золотой аист» для художников-прикладников. Я принял участие с работой из заветной своей бумаги из Иерусалима с вкраплениями тамошних растений (готовый артефакт, реликвия!). И фактура той бумаги, и ее эстетика подсакали тему. За художественные впечатления о поездке в Иерусалим я получил (неожиданно для себя) Гран-при.*

*В графике я не эксплуатирую бумагу лишь как фон для линий. Стараюсь подчеркнуть ее драгоценность. То, чем я занимаюсь, называется *paper cut* — вырезка из бумаги. Это традиционное искусство, известное больше по китайским и японским вырезкам. Хотя интересны и вырезки народов Европы. Мне встречались, к примеру, вырезки в Польше, Голландии и Дании. Особый интерес для меня представляют еврейские и исламские вырезки, потому что они основаны как раз на тексте».*

Еще один признанный мастер искусства прорезной картинки — художница из Польши Марта Голуб. Она участник многих Еврейских фестивалей культуры в Кракове. Ее работы экспонировались на выставках в Еврейском музее Вены, Этнографическом музее Словении, на выставке в синагоге в Кракове. Мизрахи ее работы были воспроизведены на плакатах 8 и 9 Фестивалей еврейской культуры.

Искусство рэйзэлэ из прошлого шагнуло в настоящее. Сейчас, поражающие мастерством старинные и современные прорезные картинки из бумаги, украшают коллекции крупнейших музеев и галерей мира.

Олена МАЖАРА,
завідувач Музею партизанської слави
Музею історії міста Києва

БІЙ ПОБЛИЗУ ЛІГВА «ОЗБРОЄНОГО ВОВКА»

Інтерес до польової штаб-квартири Гітлера у наш час не згасає. З 1959 року з'являються нові й нові публікації стосовно цього об'єкту. Особливо підвищений інтерес викликає історія спорудження засекреченої ставки, її діяльності під час перебування там Гітлера. Тема «Вервольфа»¹ найближчим часом не буде вичерпана повністю, оскільки деякі події навколо ставки залишилися невивченими і неописаними.

Варто зазначити, що існують згадки про озброєні сутички партизанських загонів із охороною ставки. Про один із боїв біля цього об'єкта ми й поведемо мову.

1958 року житель села Корделівка (Калинівського району Вінницької області), О. Харчук, під час земельних робіт на своєму городі виявив ящик з напівзотлілою консервною дволітровою банкою, в якій знаходилися звіти одного з керівників Вінницького підпілля та опис загибелі 25 партизанів біля таємного об'єкта. Прізвища загиблих у документах не зазначалися, згадувалось лише одне ім'я — Антоніна².

Знахідка зацікавила капітана держбезпеки Івана Безуглого³, проте пошуки загиблих партизанів були непростими. Під час однієї із зустрічей з жителями села Корделівка І. Безуглий дізнався від О. Борисевича про те, що той, коли селяни після вищезгаданої озброєної сутички ховали вбитих партизанів, знайшов профспілковий квиток, який належав Миколі Дзюбі із Сумської області.

---

¹ Ставка «Вервольф» — «Озброєний вовк» — розміщувалась неподалік Вінниці, у районі сіл Стрижавка і Коло-Михайлівка.

² У книзі М. Наумова «Степной рейд» повідомляється про Антоніну, І. Безуглий в своєму нарисі «Об'єкт «Вервольф»» називає загиблу Анною.

³ І. Безуглий — колишній майор держбезпеки, історик, письменник, ветеран війни і праці; був членом Вінницької обласної і міської комісії у справах антинацистського підпілля, брав участь у підготовці ряду оглядово-аналітичних документів про діяльність Вінницького підпілля.

І. Безуглий звертався до колишніх партизанських командирів з метою виявити, до якого угруповання належали загиблі Антоніна та М. Дзюба. Виявилось, що це партизани з'єднання Михайла Наумова⁴, з групи Івана Алфьорова та політкерівника Івана Цибульова. М. Наумов повідомив, що Антоніна — це радистка Милова, з міста Іваново (Іванівської області РРСФР), колишня студентка Іванівського хіміко-технологічного інституту.

Подальший розшук привів Івана Безуглого спочатку до радянських воєнних архівів, де зустрічаються документи, в яких згадуються загиблі, потім — до німецьких. Там він натрапив на документи групи «Ост», що охороняла ставку Гітлера, про яку до цього було майже нічого невідомо.

12 квітня 1959 року в газеті «Комсомольская правда» було опубліковано нарис І. Безуглого «Об'єкт «Вервольф»». Стосовно самої ставки автор повідомляв наступне:

«Тут, у колгоспному лісі, біля села Коло-Михайлівка, розгорнулись масштабні роботи⁵. Під керівництвом імперського радника Классена їх вели, крім військово-будівельної організації «Тодт», фірми «Галас», «Нойман», «Кашкун» і «Кола».

---

⁴ М. Наумов (1908–1974) з 1930 р. служив у військах ОГПУ та НКВС. В 1938 р., після закінчення Вищої школи прикордонних військ у Москві, — командир роти 4-го мотострілецького полку внутрішніх військ у Києві. Війна застала його в м. Сколе Дрогобицької (нині — Львівської) обл., де він був начальником штабу підрозділу 94-го прикордонного загону військ НКВС СРСР. У січні 1942 р. встановив зв'язок з партизанами Червоного р-ну Сумської обл. Спочатку був рядовим бійцем, та вже після першого бою його призначили командиром групи. З жовтня 1942 р. до січня 1943-го — начальник штабу з'єднаних партизанських загонів Сумської обл. У квітні 1943 р. за успішне проведення Степового рейду йому присвоєно звання генерал-майора, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 березня 1943 р. удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджено орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденами Богдана Хмельницького I ступеня, Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки та багатьма медалями. 1945 р. закінчив курси при Військовій академії Генштабу, працював на командних посадах в органах та військах МВС СРСР. З 1960 р. був у запасі. Обирався депутатом Верховної Ради УРСР IV та V скликань, делегатом XVI та XXI з'їздів Компартії України, був членом Союзу письменників. Автор книг: «Хинельские походы» (1953), «Степной рейд» (1961), «Западный рейд» (1969). Похований у Києві на Байковому цвинтарі.

⁵ Спочатку ставка Гітлера мала будуватися в районі міста Лубни (Полтавська обл.), але наближення туди наприкінці 1941 р. фронту змусило перенести її подалі, у спокійніше, як вважали німці, місце — Вінницю.

Вони мали спорудити під землею спеціальний залізобетонний бункер головної квартири фюрера і таке ж сховище зі стінами товщиною більше трьох метрів. На північний захід від Коло-Михайлівки заклали 2 радіотелеграфні станції, поряд зі штабними спорудами «електростанцію, їдальню для вищих офіцерів, кінозал, казино, водокачку, басейн для купання, велику кількість підсобних приміщень для охорони.

Поблизу будувались ангари великого аеродрому і квартира Герінга⁶. Спершу в німецьких документах будова мала шифровану назву «Айхенгайм» — дубовий дім, потім «Вервольф» — перевертень⁷.

Охороняти ставку Гітлера разом з німецькими спеціалістами з Лубен прибула спеціальна група таємної польової поліції на чолі з есесівцем Даннером. Вона підпорядковувалась безпосередньо Гімmlеру⁸ і начальникові державної служби безпеки при ставці, оберфюреру «СС»⁹ і полковникові поліції Раттензуберу.

Таємна поліція організувала свої спеціальні комендатури в усіх сусідніх селах, провела ретельну «фільтрацію» жителів і масові арешти. Затриманих передавали особливій команді «СД»¹⁰ для розстрілу. [...]

Тут, щоб зберегти будівництво в таємниці, розстрілювали знесилених роботою полонених, а на зміну загиним без кінця везли все нові і нові транспорти з недалекого [села] Стрижавка, [міст] Рівного, Бердичева, Жмеринки, Вінниці. [Незабаром креслення будівель ставки будуть спалені. Розстріляють і тих, хто тягнув з Німеччини прямий провід].

---

⁶ Г. Герінг (1893–1946) — з 1933 р. голова уряду Пруссії, імперський міністр авіації.

⁷ Назва ставки у період її будування і функціонування змінювалася тричі. Між іншим, дехто перекладає Eichenhain як «Дубовий дім», бо слово eichenhain (дубовий гай) було прочитане як eichenhaim і відповідно перекладене. Потім ставку назвали Wehrwolf (перевертень), пізніше — Wehrwolf (озброєний вовк або вовк-захисник). До речі, в останній німецькій книзі про гітлерівські ставки вінницька штаб-квартира називається Eichenhain-Wehrwolf.

⁸ Г. Гімmlер (1900–1945) — з 1936 р. шеф гестапо (таємна державна поліція у фашистській Німеччині), з 1943-го — міністр внутрішніх справ.

⁹ СС — охоронні загони — головний провідник масового терору в Німеччині та на окупованих територіях.

¹⁰ СД — служба безпеки — головний орган розвідки та контррозвідки у фашистській Німеччині.

[...]15 липня 1942 року будівництво «Вервольфа» було в основному закінчено»¹¹.

Додатково про охорону об'єкта «Вервольф» І. Безуглий писав: *«Його оточили спеціальні війська «СС» — танковий полк, 604 моторизований полк, кінна жандармерія. З повітря ставку прикривали літаки секретного аеродрому. [...]*

Раттенгубер [...] вдосконалював систему захисту «Вервольфа». У чергових по охоронних зонах і ділянках встановили спеціальні табло, на яких в момент небезпеки спалахували світові сигнали. В казармах, в казино і підземних офіцерських салонах змонтували гучномовці попередження. Прямий броньований провід зв'язку на всьому протязі постійно тримали під струмом високої напруги».

У березні 1943 року «[...] вся охорона «Вервольфа» піднялась по тривозі на ноги. [...] В напрямку Вінниці рухалось велике партизанське з'єднання [...] Наумова¹². Гітлерівці

---

¹¹ Ярослав Бранько, історик-краєзнавець, член Вінницької обласної редколегії «Книги пам'яті» посилається на німецький документ від 10 квітня 1942 р., в якому повідомлялось про майже повне закінчення багатьох робіт зі спорудження конспіративної ставки. Як свідчать документи, Гітлер вперше прибув до ставки 16 липня 1942 р., де пробув до 31 жовтня.

¹² 31 січня 1943 р. з підлеглих Сумському підпільному обкоміві партії та обласному штабу партизанського руху загонів для самостійних оперативних дій було виділено сім бойових одиниць: партизанський загін Конотопського р-ну (пізніше перейменованій у «Смерть фашизму»), рота партизанського загону «За Батьківщину», рота «Червоного» партизанського загону, партизанські загои ім. М. Хрущова, ім. Г. Котовського, ім. С. Кірова, Кіровоградський партизанський загін. З них було сформовано партизанський загін Сумської обл. (особовий склад — 651 чоловік). Командиром став М. Наумов, комісаром — М. Лукашов (лютий 1943 р.), потім І. Анисименко (лютий-березень 1943 р.). 3 23 лютого 1943 р. загін було перейменовано у з'єднання, а з 5 серпня 1943 р. — у кавалерійське партизанське з'єднання. Постановою ЦК КП(б)У від 25 липня 1944 р. у групуванню присвоєно офіційну назву — з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів. Бойова, диверсійна та розвідувальна діяльність зведеного загону, а потім з'єднання проходила на тимчасово окупованій території 14 областей РРФСР, УРСР, БРСР, Люблінського воеводства ПНР. Загои з'єднання за роки війни здійснили 3 глибоких рейди. За період бойової діяльності з'єднанням було проведено 336 операцій. Наказом Президії Верховної Ради УРСР від 30 березня 1944 р. за успішні дії з'єднання було нагороджено почесним Червоним Прапором Президії Верховної Ради УРСР, ЦК КП(б)У і РНК УРСР. Перетнувши лінію фронту 22 березня 1944 р. з'єднання вийшло в радянський тил у район на північний схід від Броди — Червоноармійськ (до 1939 р. — Радзивилів Рівненської обл.), де з 1 по 12 квітня 1944 р. за наказом ЦК КП(б)У його було розформовано.

стягнули всі резерви. Укріпили кожну висоту, мости, щоб не допустити партизанів до ставки Гітлера, на яку вони могли накотитись».

Однією з дійових форм опору, розширення зони бойових дій партизанів і дезорганізації тилу противника у 1943 році стали рейди партизанських формувань на окупованій території. Серед них найпомітніший Степовий рейд з'єднання М. Наумова, про який йшлося у нарисі. Під час цього рейду наумівці вийшли з Хінельських лісів (Севський район Орловської області РРФСР) в ніч з 31 січня на 1 лютого 1943 року. Під час нього з'єднання пройшло територією 84 районів Орловської, Курської областей РРФСР, районів Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької, Київської, Житомирської областей УРСР та Поліської області БРСР, провело до 50 боїв, підірвало 5 залізничних мостів, порушило роботу залізничних магістралей Суми — Харків, Суми — Готня, Суми — Лебедин, зайняло 10 населених пунктів.

21 квітня 1959 року нарис І. Безуглого «Об'єкт «Вервольф»» було передруковано у «Вінницькій правді». Через півроку в цій газеті в нарисі «Заговорило каміння «Вервольфа»»¹³ Іван Безуглий повідомляв про те, що знайшлися нові радянські і трофейні документи про боротьбу українських партизанів у районі гітлерівської ставки. У їх розшуках брали участь десятки людей, серед них: партизанські командири Герой Радянського Союзу М. Наумов та М. Владимиров¹⁴, комісари партизанських

¹³ «Вінницька правда» № 202 за 11 жовтня 1959 р. Саме з цього номера в газеті почали друкувати інші нариси І. Безуглого (в 1959 р. в № 204 від 14 жовтня, № 210 від 23 жовтня, № 243 від 11 грудня; в 1960 р. в № 82 від 24 квітня, № 171 від 28 серпня та № 184 від 16 вересня; в 1961 р. в № 106 за 28 травня). Паралельно влітку 1959 р. у Вінницькій обласній комсомольській газеті «Ленінське плем'я» в № 65 від 31 травня, за 3, 5, 7, 10, 12, 14, 19 і 24 червня та 1, 5, 8 і 17 липня друкувалася повість І. Безуглого «Якби заговорило каміння» про підпільну і партизанську боротьбу в районі ставки Гітлера. 1962 р. на базі нарисів І. Безуглий випустив документальну повість «Тайни «Вервольфа»». З репринтного видання цієї книги (1996) стало відомо, що окремими розділами повість друкувалася, крім вищезгаданих газет, у «Радянській Україні», «Київком комсомольце», «Молоді України». Окупаційний режим у районі ставки, діяльність підпільних груп і організацій І. Безуглий описав у книзі «Облава на озброєного вовка» (К., 1986).

¹⁴ М. Владимиров — командир партизанської кавалерійської бригади ім. В. Леніна (Вінницька обл.).

з'єднань С. Стехов¹⁵ та В. Нижник¹⁶, секретар Вінницького підпільного обкому компартії України Д. Бурченко, працівники Вінницького обкому КП України М. Дубкевич і О. Михайлов.

У подальшому це допомогло відтворити деякі події у районі «Вервольфа». В ході Степового рейду рота І. Цибульова, а також комісар Червоного загону І. Алфьоров і начальник штабу Ю. Дорошенко під час бою під Ново-Архангельськом (Кіровоградська обл.) відірвалися від з'єднання М. Наумова. Юрій Дорошенко незабаром загинув. Склад роти через щоденні сутички з гітлерівцями зменшився до 25 чоловік, яких І. Цибульов привів у Вінницькі ліси, де сподівався знайти своє з'єднання.

22 березня 1943 року, коли група ще не дійшла до села Корделівка, її розвідники натрапили на ставку. Радистку Антоніну Милову, яка була серед них, направили доповіді про все І. Алфьорову. Повернувшись до групи, вона не змогла передати новину про загадковий об'єкт, бо рація була пошкоджена. Партизани були виявлені, і опівдні карателі заблокували Черепашинецький гай, в якому перебувала група, і почали стискати кільце. Нерівний бій не припинявся до вечора. Поранений І. Цибульов лишився єдиним, хто вижив у цьому протистоянні. Він знайшов порятунок у селі Черепашинці, а коли зміцнів — знову пішов у ліси. Там Іван Цибульов опинився в одному з місцевих загонів, який згодом очолив. Незабаром він зустрівся із загonom В. Нижника, в якому були його земляки — сумчани. І. Цибульов розповів їм про бій у Черепашинецькому гаю. Він привів цих сумчан у Вінницькі ліси, де загинув в одній із бойових операцій. Поховали його в братській могилі у Шпиківському районі.

І. Безуглий у нарисі «Об'єкт «Вервольф»» повідомляє про підполковника, колишнього доцента і викладача одного з московських вузів, Василя Шиманського. Його вважали таким, що «пропав без вісти». Але він утік із табору і в селі Корделівка, де влаштувався скотарем на цукровому заводі, зумів організувати підпілля. «Старику» (псевдо В. Шиманського) стало відомо про бій біля ставки. Він написав звіти про операції, які проводилися

---

¹⁵ С. Стехов — комісар загону особливого призначення НКДБ СРСР «Переможець» (Волинська обл.).

¹⁶ В. Нижник — комісар партизанської кавалерійської бригади ім. В. Леніна (Вінницька обл.).

ним у районі «Вервольфа», та повідомлення про це протистояння біля засекреченого об'єкта. Папери В. Шиманський склав у дволітрову консервну банку, яку й закопав на городі. Потім разом з чотирма партизанами, теж офіцерами, що втекли з таборів, почав пробиратися до фронту. Подальша його доля невідома.

Після виходу нарисів І. Безуглого до 1961 року стали відомі імена дев'ятьох партизанів, які вели бій біля таємного об'єкта. Про них М. Наумов повідомляє в останньому розділі своєї книги «Степной рейд». Подаємо список загиблих у авторському варіанті:

1. Алферов Иван — комиссар Червоного отряда
2. Бойко — шофер, пулеметчик -//-
3. Военврач (имя не установлено) -//-
4. Дзюба Николай — пулеметчик -//-
5. Левченко Федор — командир взвода -//-
6. Матюшенко Дмитрий — автоматчик -//-
7. Милова Антонина — радистка Недригайловского отряда,
8. Филонов Петр — командир разведки Червоного отряда,
9. Майор «дядя Ваня» и восемь его бойцов, зачисленных в группу Цибулева¹⁷».

Цей список вимагає додаткового роз'яснення. Річ у тім, що під час Голованівської операції¹⁸, коли М. Наумова було поранено і його вважали загиблим, тимчасове керівництво з'єднання помилково вирішило повністю знищити всі списки партизанів разом зі штабними документами всіх загонів з'єднання. Ось чому деякі зазначені імена загиблих відносні. До того ж у цьому списку не вистачає прізвища І. Цибульова, який, загинувши, забрав до могили імена інших учасників бою під «Вервольфом»...

Щодо посилань Івана Безуглого у його нарисах на радянські і німецькі матеріали відомо наступне. Як повідомляє у своїй

---

¹⁷ Ці військові переховувалися у Холодному яру (урочище в лісі поблизу м. Чигирин Черкаської обл.), на них розвідники з'єднання М. Наумова натрапили 1943 р.

¹⁸ Під час Степового рейду партизанського з'єднання М. Наумова район Голованівських лісів (Кіровоградська обл.) у середині березня 1943 р. був тісно блокований гітлерівцями, які організували бомбардування лісового масиву з повітря, а також обстріл його важкою артилерією, під час яких багато партизанів загинуло.

праці Фаїна Винокурова, заступник директора з питань науково-методичної роботи Державного архіву Вінницької області (ДАВО)¹⁹, І. Безуглий передав до архіву зібрані ним документи, в яких висвітлюється діяльність підпільних організацій та їхніх учасників (зокрема і Вінницького підпілля). Туди ввійшли й післявоєнні свідчення та спогади партизанів і підпільників, а також їхні статті, вірші й тексти виступів. Оскільки І. А. Безуглий був працівником органів держбезпеки, він мав можливість виявити та ввести до наукового обігу (але без посилань) копії і виписки, зроблені ним із секретних німецьких документів, які він згодом використав при написанні нарисів та документальних повістей (це копії стенографічних записів нарад у ставці Гітлера під Вінницею²⁰, документи таємної польової поліції²¹, копії донесень про охорону, забезпечення порядку навколо споруди «Вервольф»²² тощо). Ці матеріали дублюють документи, передані до ДАВО з відомчого архіву Вінницького обласного управління СБУ і сформовані як архівна колекція ф. Р-6023.

Копії звітів про діяльність Вінницького підпілля (їх в архівній колекції І. Безуглого понад 150) в оригіналах зберігаються у базовому фонді ДАВО (П-425), у фондах Вінницького обкому КП(б)У (П-136), Вінницького міськкому КП(б)У (П-87) і дублюються у фондах ЦДАГО України, ф. 1 – «ЦК Компартії України» (особливий сектор), фондах партизанських угруповань, які діяли під керівництвом Українського штабу партизанського руху.

До того ж, в архіві І. Безуглого відклалися варіанти і копії, які дублюють документи Вінницької обласної і міської комісії у справах антинацистського підпілля, членом яких він був свого часу.

---

¹⁹ Винокурова Ф. А. Особові архівні фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії євреїв Вінниччини у німецькій та румунській зонах окупації у 1941–1944 рр. / Ф. А. Винокурова // Рукописна та книжкова спадщина України: Археологічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 58–70.

²⁰ ДАВО, ф. Р-6110, оп.1, спр. 368, арк. 1–23.

²¹ Там само, спр. 369.

²² Там само, спр. 372, арк. 1–45.

Іван Безуглий мав доступ до протоколів допитів, опитувань колишніх партизанів і підпільників у 4-му управлінні НКДБ і органах НКВС. З цих документів він зробив виписки і зняв копії, які також наявні в його архівній колекції.

Книги, статті, нариси І. Безуглого описано в ДАВО окремим блоком (оп. 1, арк. 87–89).

Після смерті І. Безуглого (липень 1995 року) члени його сім'ї передали частину документів до ДАВО (це відбувалося до 1999 року). В ДАВО його особовий фонд Р-6110 як архівна колекція містить 648 справ за 1940–1998 роки.

Партизанська боротьба в Україні, як невід'ємна складова Великої Вітчизняної війни і Другої світової війни, була об'єктивним відображенням наслідків людиноненависницької політики нацистів на захоплених землях. Поєднання діяльності учасників партизанського руху з діями учасників інших форм антифашистської боротьби (допомога партизанам і підпільникам, участь в актах непокори та акціях саботажу щодо заходів окупаційної влади тощо) робило весь рух опору на окупованій території України поважною силою, яка враховувалась ворогом. Альтернативи у збройній боротьбі в тилу німецько-фашистських військ не було. Зібрані Іваном Безуглим матеріали, безперечно, становлять науковий інтерес для дослідників історії партизанського руху на території України, оскільки не всі питання боротьби з окупантами до кінця досліджено. Вони будуть предметом подальших пошуків.

Використані джерела:

1. Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. – М., Советская Энциклопедия, 1974. – Т. 17. Моршин–Никиш, 1974. – 616 с.

2. *Безуглий И. А.* Тайны «Вервольфа»: Документальная повесть. – Репринт. изд. – Хмельницкий: Поділля, 1996. – 224 с.

3. *Винокурова Ф. А.* Особові архівні фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії євреїв Вінниччини у німецькій та румунській зонах окупації у 1941–1944 рр. / Ф. А. Винокурова // Рукописна та книжкова спадщина України: Археологічні дослідження унікальних архівних та бібліо-

течних фондів / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису.— К., 2003.— Вип. 8.— С. 58–70.

4. *Наумов М. И.* Западный рейд: Дневник партизанского командира.— К.: Политиздат Украины, 1980.— 310 с.

5. *Наумов М. И.* Степной рейд.— К.: Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1961.— 256 с.

6. Подвигом прославленные: Герои Советского Союза — партизаны и подпольщики Украины... / Авт. кол.: В. Н. Немятый (руководитель)...— К.: Политиздат Украины, 1985.— 382 с.

7. Советский энциклопедический словарь. / Гл. ред. А. М. Прохоров.— 4-изд.— М.: Сов. энциклопедия, 1989.— 1632 с.

8. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд. О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.— К., Парламентське вид-во, 2001.— 319 с.,

9. Комсомольская правда.— 1959.— 12 квітня.— № 86.

10. Вінницька правда.— 1959.— 21 квітня.— № 81.

11. Вінницька правда.— 1959.— 11 жовтня.— № 202.

СВІТЛАНА ПАНЬКОВА,
завідувач Історико-меморіального музею
Михайла Грушевського

ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА ВСЕУКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЙНИХ ФОРУМАХ

9 листопада 2011 року виповнюється 5 років з часу відкриття експозиції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського, а наступного, 2012-го, — 20 років з часу його створення. Кожний з цих етапів має свої особливості і свої здобутки. Підсумовуючи шлях, пройдений до музейного Олімпу — експозиції в Домі Грушевських, та працю вже у стінах рідного Дому, варто відзначити дві події, які засвідчили про авторитет Музею та його визнання. Йдеться про участь у Всеукраїнських музейних фестивалях, які традиційно, від 2005 року, проходять на базі Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Участь у Першому Всеукраїнському музейному форумі 2005 року обумовлена насамперед бажанням презентувати унікальну збірку, заявити про високий науковий потенціал колективу, «випробувати» на своїх вимогливих колегах експозиційні задуми омріяної меморіальної експозиції. Вже на той час ми набули безпрецедентного досвіду «виживання» без експозиції, а своєю наполегливою науковою, пошуковою, виставковою діяльністю крок за кроком здобували авторитет у всеукраїнському музейному просторі. Заявлена тема конкурсних виставок Першого фестивалю — «Персоналії мовою музейної експозиції» — надзвичайно органічно вписувалась у сутність Музею Михайла Грушевського. Тож ми наважилися подати на конкурс міні-експозицію «Михайло та Катерина Грушевські: діалог».

Сьогодні це вже історія нашого Музею, і саме тому хотілося б вписати до неї і цю славну сторінку: зафіксувати зміст та експозиційний задум нашого першого конкурсного виставкового проекту. До того ж, ми вже чимало написали про історію роду Грушевських, публіцистичну та наукову діяльність вченого і суспільно-політичного діяча, його учнів, довкілців, але так мало — про свій експозиційний досвід, так само вартий уваги.

Отож лаконічно, як і сама міні-виставка, звучить її представлення:

«Дві непересічні постаті ХХ століття. Михайло Грушевський — зірка першої величини історичної науки України, Катерина Грушевська — провідна зоря його життя, зірка першої величини його історичної школи. Батько і Донька, Вчитель і Учень. Самодостатні особистості. Відійшовши від традиційного сприйняття Михайла Грушевського як видатного історика, громадсько-політичного діяча і організатора української науки, поглянемо на нього як на батька, друга, вчителя через спілкування з найдорожчою людиною — донькою і найкращою вихованкою його школи. Спробуємо передати цей діалог — розмову найрідніших душ і рівноправних колег — мовою музейних предметів. Зв'язжемо його двома унікальними предметами: фотопортретом історика, подарованим йому учнями і співробітниками в день 60-літнього ювілею (1926), та живописним портретом Катерини Грушевської, роботи видатного українського мистця Івана Труша (1903). Розгортається діалог навколо двох видань, кожне з яких є справжнім творчим злетом авторів, які на момент їх виходу мали майже однакову кількість літ — чверть віку. Батько і донька діляться своїми вагомими науковими здобутками. Тільки для М. Грушевського його «Очерк истории Киевской земли» (1891) став першою сходинкою, а для Катерини її корпус «Українські народні думи» (1927) — останнім дослідженням, неперевершеним і досі наступниками. Але у свої 25 років батько ще був студентом, Катерина ж у цьому віці вже обіймала посади секретаря Культурно-історичної комісії, керівника Комісії історичної пісенності та Кабінету примітивної культури Історичної секції Всеукраїнської академії наук.

У це спілкування вплітаються батьківські слова любові, гордості і пошани, звернені до доньки саме в рік виходу «Дум», її лебединої пісні: «Найдорожченько, я часто думаю сі дні, як я собі крутив голову в Бадені, і потім приїхавши до Києва — як тобі улешить твою наукову путь і забезпечити можливе становище, і як ти зробила зайвими і непотрібними всі мої клопоти і замисли, так прегарно себе заявивши в сих двох роках. Яку ріжноформність виявила, і як в кожній сфері, до якої бралась, виявила хист і умінне!»

Завершує діалог 10-й том «Історії України-Руси» (1937), підготовлений батьком і виданий донькою по його смерті — спільна праця, кульмінація наукового життя кожного з них. А за кілька років за найбільший у світі зріх — «бути Грушевською», Катерина загинула у сталінських таборах, так і не ставши на білий вишитий рушник, який замикає експозицію».

Повертаючись у ті листопадові дні 2005 року, відійшовши від тогочасних вражень, усвідомлюємо, що цей музейний діалог був надзвичайно емоційним за змістом і вишуканим за формою. І все ж до цього часу не забулося відчуття несподіванки від підсумків фестивалю: гран-прі було знято через неможливість визначити, якому з двох музеїв призначити гран-прі, а якому першу премію. І тому було визнано двох рівноправних переможців: Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського та Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. Це була справжня перемога.

Ця подія утвердила наші задуми щодо концепції меморіальної частини музею. Емоційною домінантою цієї експозиції стала кімната Катерини Грушевської, де упродовж уже п'яти років звучить і вражає відвідувачів той самий діалог Батька і Доньки, Вчителя і Учениці, діалог через ті два портрети, представлені на Першому Всеукраїнському музейному форумі.

Відкриття експозиції музею в Домі Грушевських 2006 року уможливило уважніше дослухатися до голосу унікальної пам'яті Дому, зв'язуючи з ним усі наші кроки. Прислухаючись до цього голосу, ми вчилися також шукати ключі і до пам'яті меморіальних предметів. Саме ці ключі дозволили розкрити не одну таємницю і не одного експонату з колекції Музею Михайла Грушевського. І знову, як і 2005 року, нам випала можливість поділитися з колегами результатами власних пошуків вже на Третньому Всеукраїнському фестивалі у вересні 2011-го.

Тематика найпрестижнішого фестивального конкурсу міні-експозицій — «Раритети в експозиційному музейному просторі» — збіглася у часі з дослідженням одного з раритетів нашої збірки. І вже не ми, а наш Раритет, з унікальною енергетикою і «впертістю», визначив, що саме він буде представляти Музей Михайла Грушевського на фестивалі. Він презентував і себе, і

наші дослідження під лаконічною назвою: «Годинник з кабінету Михайла Грушевського: таємниці та відкриття»:

«Цей годинник вперше, щонайменше від 1929 року, полишив стіни київського родинного гніздечка Грушевських на Паньківській, 9, тепер вже — Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Полишив, щоб своєю гордою стрункою поставою заявити — Я РАРИТЕТ.

Статус раритету годинник набув одразу — з часу надходження до музейної збірки ще 1992 року, як один із перших меморіальних предметів нашої колекції. І відтоді почав наполегливо вимагати розкриття своїх таємниць.

Його не задовольняла навіть достатньо достовірна легенда: розповіді рідних М. С. Грушевського про те, що був він справжньою окрасою скромного інтер'єру домашньої робітні вченого. Він спонукав нас до пошуків документального підтвердження цієї легенди, а власне, перетворення її на правдиву історію. Ми підсвідомо дослухалися до його вимог, і він свого досяг. 1994 року в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського виявили унікальну фотофіксацію кабінету М. Грушевського (у вигляді негативів на склі), зроблену невідомим майстром наприкінці 1929-го. Тоді, за кілька років після повернення вченого з еміграції, і було облаштовано цей інтер'єр. Яким же здивуванням було для нас, коли на фотовідбитках з цих негативів проявився наш раритет. Сам він не здивувався, адже свого часу позував фотографу. Лише тішився і гордо «промовляв»: «А я ж казав: шукайте!». Подальші пошуки в архівах дозволили точно визначити час, коли годинник з'явився в інтер'єрі, тобто, коли у Грушевського на Паньківській, 9 з'явився окремий кабінет. Про це наприкінці 1929 року писав до Львова учень М. Грушевського: «На Паньківській іде ремонт, нарешті Михайло Сергійович отримав робочий кабінет». Цей лист науковці музею виявили у Центральному державному історичному архіві України у Львові.

І тоді нам, задоволеним собою, здалося, що ґрунтовно дослідивши меморіальність годинника, можна заспокоїтися.

Та не заспокоївся він, годинник. Йому цього було замало.

Зовсім зухвало став «поводитися» наш раритет, повернувшись на своє місце у кабінеті вченого, коли було відкрито

експозицію музею. Годинник почав шукати групу підтримки, яка б спонукала нас до подальших пошуків. І він знайшов їх у відвідувачах, а власне у їхніх запитаннях: «А що ви можете розповісти про цей годинник?».

Зрештою, і ми зрозуміли, що наукової атрибуції вимагає не лише меморіальність, а й історія виготовлення. Ключем до розкриття чергової таємниці стало гравірування на добротному циферблаті: «Фома Шот. Новгород-Сиверский». Не можна сказати, що ми зовсім не звертали уваги на цей напис, та й взагалі на химерність усієї конструкції механізму: витончені шестерінки заводського походження запускаються в хід двома циліндричними свинцевими гирями кустарного виробництва, кожна з яких важить не менше пуда. Ці силачі з'єднані з механізмом мотузками з волячих жил, а вся хитромудра конструкція вбрана у дерев'яний корпус у готичному стилі, виготовлений індивідуально.

Пряма вказівка на ім'я автора твору відкривала шлях до встановлення відомостей про майстра. І тут наш годинник виявив неабияку наполегливість. Він спонукав до пошуків не лише нас, а й наших колег з Новгород-Сіверського. Документи з історії міста підтвердили наші здогади: заводу, який би виготовляв годинники у місті ніколи не було і немає. Проте вже на 1837 рік у Новгород-Сіверському було чимало ремісників, а серед них і двоє «часових мастерів». Сподівань, що в документах можна виявити ім'я майстра Хоми Шота, було небагато. Але годинник вперто наполягав: «Шукайте». Адже він пам'ятав свою історію і знав, що існує ключ до розкриття цієї таємниці.

І знову правда була за ним. Дякуючи колегам з Новгород-Сіверського заповідника, Хома Шот несподівано «знайшовся». Його згадує у своїх спогадах випускник Новгород-сіверської гімназії Михайло Корнійович Чалий (1816–1907) — відомий педагог, культурно-освітній діяч, дослідник творчості Тараса Шевченка. З пожовклих сторінок річника «Киевской старини» за 1889 рік пробивається колоритна постать Хоми Шота, з яким Михайло Чалий запізнався 1838 року. На останньому році гімназійних студій він займався репетиторством у синів одного діда — родича відомого чернігівського поміщика, історика-аматора, археографа, приятеля Пушкіна і знайомого Шев-

ченка Михайла Осиповича Судієнка. Саме цей горе-родич, який програв у карти свої маєтності, але не забував про освіту дітей, і винайняв для Михайла Чалого помешкання у Хоми Шота.

Сам Хома був колишнім кріпаком Михайла Судієнка, якого той, певно, за творчу вдачу, відпустив на волю. Людина талановита, з власною думкою і фантазією. А ось і фраза, яка стала ключем до розкриття таємниці напису на циферблаті: «Любил также при случае здорово бить муху, особенно когда случалось ему поехать починавать допотопные прадедовские часы по усадьбам ближайших помещиков». Найвірогідніше, під час однієї з таких поїздок новгород-сіверський майстер роздобув прадідівський добротний, але розкомплектований годинниковий механізм. Його творча вдача спонукала до фантазій: додавши власноруч виготовлені гирі, маятник, мотузки, індивідуальний корпус, він дав нове життя знахідці і повноправно вказав власне ім'я на своєму витворі. Можливо також, що знайомі дідичі, які постійно навідувалися до Петербурга, де були представництва відомих європейських годинникових заводів, привезли для Хоми деталі, з яких він сконструював наш раритет.

Так годинник з кабінету Михайла Грушевського розкрив ще одну свою таємницю і підтвердив неабияку оригінальність, а правдивіше — свою унікальність. Адже він один-однісінький такий! І ми певні, що не заспокоїться наш раритет, доки не з'ясуємо ще одну важливу обставину — де і коли придбав цей годинник Михайло Грушевський. Не заспокоїмося і ми».

Ця розповідь про таємниці годинника, які були розкриті, заінтригувала гостей фестивалю, колег, членів експертної ради. І наш раритет, з почуттям виконаного обов'язку, отримав заслужену перемогу — третє призове місце серед 50 представлених на конкурсі раритетів. Вищою ж нагородою для музею та ще одним кроком до його заслуженого визнання музейною спільнотою стали слова кореспондента газети «День», який відзначав, що дипломи переможців здобули відомі в Україні музеї.

І ці слова — вже також наша історія.

Елена ЗЕМСКАЯ,
доктор филологических наук
(Москва)

ИЗ СЕМЕЙНОГО АРХИВА БУЛГАКОВЫХ*
(материалы 1910–1915 гг.)

Три фотографии 1910–1915 гг. и связанные с ними рассказы племянницы писателя Е. А. Земской, которая широко использует услышанные в детстве воспоминания своей матери Надежды Афанасьевны Булгаковой-Земской (1893–1971), сестры писателя.

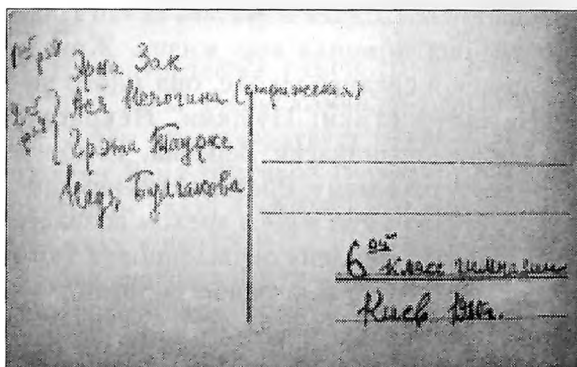
Подготовка текста и фотографий — В. И. Рокотянский.
Фотографии публикуются впервые.

Моя мать была филологом, окончила Московские высшие женские курсы в 1917 году. Именно как филолог она раньше других членов семьи поняла талантливость брата и собирала, и хранила архив семьи — письма, фотографии, даже маленькие записки. Всё это завещала мне. Некоторые материалы были опубликованы мной в отдельных статьях (см. ниже список публикаций), а основная часть в — отдельной книге «Михаил Булгаков и его родные. Семейный портрет» (М., «ЯСК», 2004, 354 стр.).

Мама очень любила своё детство и юность и часто вспоминала жизнь в Киеве. А я любила слушать её рассказы. Когда она приходила с работы (Надежда Афанасьевна была учителем в школе), а я возвращалась с «занятий», я всегда её просила: «Расскажи, как вы жили, когда были маленькие!» И она рассказывала. А я слушала и запоминала. Память у меня была удивительная, и эти рассказы я запомнила на всю жизнь.

---

* Статья публикуется в авторской редакции.

Фотография № 1
[оригинал 9x14 см.]
«Надя Булгакова в
шестом классе
гимназии», 1910 г.

На обороте фотографии рукой Нади чётко написано: «6-ой класс гимназии. Киев 1910 г.» и перечислены все гимназистки. Надя считает ряды снизу вверх:

- 1-й ряд Эрна Зак (справа в нижнем ряду);
- 2-ой ряд Ася Нечогина (стриженая), Грэта Таурке;
- Надя Булгакова (в нижнем ряду слева).

Наде на этой фотографии 16 лет. Она, как и три старшие дочери Булгаковых, училась в немецкой гимназии, расположенной на Лютеранской улице. Это была строгая гимназия с хорошим преподаванием. В гимназии обучение велось на немецком и русском, преподавали и французский. Ученицы очень хорошо знали немецкий язык. Все классные дамы были немки, а среди преподавателей было много русских. Надя особенно любила преподавательницу литературы Ольгу Николаевну Штейнберг, о ней она неоднократно вспоминала уже в Москве, когда учи-

лась на Московских Высших женских курсах, писала ей письма из Москвы и постоянно упоминала в своём дневнике. Кроме того её гимназическим учителем был Николай Калининвич Гудзий, ставший впоследствии известным филологом, профессором МГУ. Дружба с ним у Надежды Афанасьевны продолжалась всю жизнь. Можно думать, что именно под влиянием этих учителей Надя выбрала филологию своей специальностью.

Живя в Киеве, она много читала на разных языках (английский знала хуже, чем немецкий и французский). Она, единственная из всей семьи, уехала учиться в Москву, так как поняла, что в Москве получит лучшее образование.

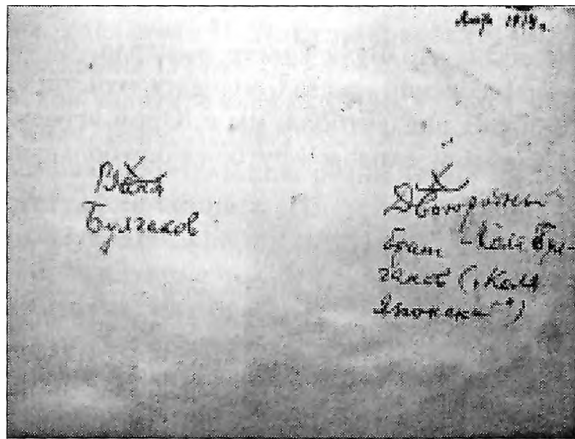
У всех Булгаковых была превосходная память. То, что Надя читала в детстве и юности, она помнила всю жизнь. Живя в Москве, работая учительницей в средней школе, она много читала со мной, особенно часто стихи: Пушкин, Некрасов, А. К. Толстой. Мы читали по-французски Верлена, Рэмбо и других поэтов, «Сирано де Бержерака» Ростана, по-немецки стихи Гейне, отрывки из «Фауста» Гёте. Уже в зрелом возрасте Н. А. Булгакова перевела «Последний день осуждённого» Гюго (возможно, что для заработка — отец был репрессирован).

Языки знали не только дочери Булгаковых, но и другие члены семьи.

Фотография № 2 [оригинал 9x12 см.]
«Футбольная команда» (1914 г.)

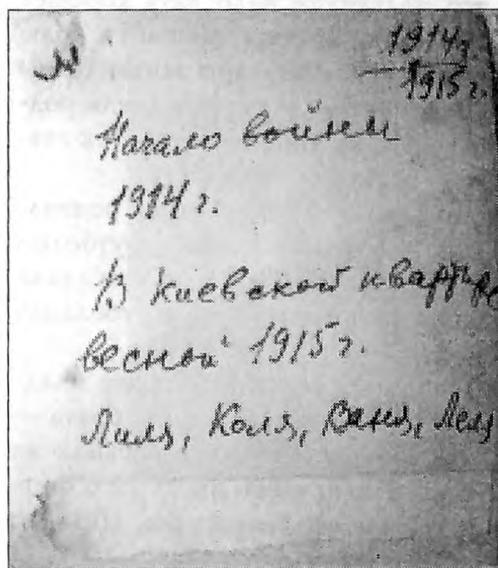
На фотографии рукой Н. А. Булгаковой поставлена дата (1914). Сняты члены команды Булгаковых. Одиннадцать человек, о чём свидетельствует буква Б на груди у них. Крестиком выделен Ваня Булгаков (младший из сыновей) [первый справа во втором ряду] и «Коля японский», двоюродный брат [во втором ряду в центре].

Два двоюродных брата Коля и Костя — сыновья Петра Ивановича Булгакова (брата Афанасия Ивановича, отца М. А. Булгакова). Их отец был настоятелем православного собора в Токио. Они с женой решили, что мальчикам надо дать хорошее гимназическое образование, и прислали Костю (старший) и Колю (младший) в Киев из Токио на попечение Варвары Михайловны Булгаковой, матери М. А. Булгакова. Она славилась среди родных как хороший воспитатель (о жизни «японцев», как их звали у Булгаковых, я рассказываю в отдельной статье).

Надежда Афанасьевна вспоминала: «Когда футбол появился в Киеве, Миша был ещё гимназистом. Он увлёкся футболом (он умел увлекаться!) и стал футболистом. Вслед за ним стали футболистами и младшие братья. Есть снимок — «футбольная команда»».

Кроме Михаила, в семье было четыре мальчика: два младших брата Коля (1898) и Ваня (1900) и два двоюродных брата — Коля и Костя (их называли «японцами»). Ваня в письмах из Бучи в Ессентуки, где летом была Надя, часто писал ей о футболе. В письме от 22 июня 1912 г.: «Без Вас скучно. Недавно

Игнатовский сказал, что Буча как-то вымерла. Футбола пока нет, но Алик Кр.[асовский] сказал, что даст мяч, но сам играть не будет. <...> Пока нет футбола, мы с Юрой играем его футболом.» Ваня называет словом «футбол» футбольный мяч.

Фотография № 3.
[оригинал 8x7 см.]

Надпись, сделанная Н. А. Булгаковой: 1914 г. / 1915 г.

«Начало войны 1914 г.

В киевской квартире весной 1915 г.

Лиля, Коля, Ваня, Лёля».

Фотография любительская, очень нечёткая, тёмная.

На фотографии комната в киевской квартире на Андреевском спуске, 13; слева окно, от которого идёт слабый свет. Много растений, некоторые выше человеческого роста. На переднем плане столик, рядом растения на подставках.

Чётко видны четыре человека, стоящие справа, вдали от окна. На переднем плане сидит Лёля (Елена), младшая сестра. Слева от неё стоит Коля, справа — Ваня. Мальчики в форме гимназистов. Сзади стоит Лиля (Илария Михайловна Булгакова.) У всех четверых большие знаки красного креста на белых повязках. У мальчиков они на рукавах левой руки, выше локтя; у девушек — на груди. Девушки в белых косынках сестёр милосердия. Остро ощущается война.

Вероятно, правый край этой фотографии был отрезан (скорее всего наспех, ножницами) — видна неровная линия. При этом не была повреждена фигура Вани, именно поэтому возникла неровность. Кроме перечисленных Н. А. Булгаковой четырёх лиц, на фотографии можно увидеть ещё двоих. В центре, как можно предположить, стоит мать — Варвара Михайловна Булгакова в окружении младших детей. Она тоже с красным крестом и в белом одеянии. Лица её не видно. Не ясно, в чём причина — погрешность фотографа или так сделано специально. Отметим, что Надежда Афанасьевна в числе снятых лиц называет лишь четверых, а мать не упоминает. Между сидящей Лёлей и стоящим Ваней различим с трудом ещё один человек. Это скорее всего молодая женщина. Отчётливо виден белый воротничок и манжеты, одета она в тёмное. Вряд ли это член семьи Булгаковых. Кто это, мне не ясно.

Расскажу подробнее о Лиле. Она дочь Михаила Ивановича Булгакова, брата отца писателя, двоюродная сестра детей Булгаковых. Её родители живут в Польше — в городе Холм Люблинский. Родители прислали Лилю в Киев, чтобы она получила университетское образование. Как и Надя, Лиля избрала специальностью филологию. Лиля — ровесница Михаила Афана-

сьевича, на год старше Нади. Она была дружна с ними долгие годы, до конца своих дней.

Фотография передаёт атмосферу войны. Война идёт уже несколько месяцев. Все женщины в одежде сестёр милосердия, с красными крестами. Лиля оказывает помощь поступающим с фронта раненым. В письме к Наде, которая живёт в Москве, от 11 ноября 1914 г. она пишет: «Война томит всех. Всё чаще на улицах появляются ползающие на костылях «они» [немцы]. Жуть. Вчера вечером около остановки трамвая проходили мерным шагом, не спеша, наши — русские. Шли к вокзалу, отправлялись на войну...

Знаешь, Надечка — осуждай меня — страшно часто бываю в театре. Грех какой! После стога, которым пропитана перевязочная, уходить в море сладостных звуков!..».

* * *

Публикации Е. А. Земской о М. А. Булгакове и его родных:
/в хронологическом порядке/
Сост. В. И. Рокотянский.

1. Булгаков М. Письма к родным. Публ. Е. А. Земской. Известия АН СССР, М., 1976, № 5, Сент.—окт., стр.451–464.
2. Письма М. Булгакова родным. Публ. Е. А. Земской. - Вопросы литературы, М., 1984, № 11, Ноябрь, стр. 200–216.
3. *Земская Е. А.* Из семейного архива. В сб.: Воспоминания о Михаиле Булгакове. М., Советский писатель, 1988, стр. 41–92.
4. *Земская Е. А.* Театр в жизни молодого Булгакова. В сб.: М.А. Булгаков-драматург и художественная культура его времени. Сборник статей. М., СТД, 1988, стр. 202–208.
5. *Земская Е.* Новое о Михаиле Булгакове. - Наше наследие, М., 1988, Вып. III, стр. 113–121.
6. Булгаков М. А. Собрание сочинений. В 5-ти т. Т. 5. Мастер и Маргарита; Письма. / Редкол.: Г. Гоц, А. Караганов, В. Лакшин и др. Подгот. текстов Л. Яновской, В. Гудковой, Е. Земской; Коммент. Г. Лескиса, В. Гудковой, Е. Земской. М., 1990, Художественная литература,– 734 с., ил.

- Переизд.: М., 1992, Художественная литература.
7. *Земская Е.* Николка Турбин и братья Булгаковы.
- Театр, М., 1991, № 5, май, стр. 33–47.
8. *Земская Е.А. М.А. Булгаков в последний год жизни.*
- Наше наследие, М., 1991, Вып. III (21), стр. 80–86.
9. *Земская, Елена.* Из семейного архива. Новые материалы к биографии Михаила Булгакова.
- Русская мысль, Париж, 1991, 26 июля., № №3889, стр. 10.; 2 авг., № 3890, стр. 10–11.
10. *Земская Е. А.* Новые материалы к биографии М. Булгакова: Революция и интеллигенция.
In: *Revue des Etudes slaves.* Paris, 1993, T. LXV., Fasc. 2, p. 241–251.
11. *Земская Е.А.* По материалам семейного архива.
В сб.: Творчество Михаила Булгакова. Исследования и материалы. Кн. 2.
СПб., Наука, 1994, стр. 34–73.
12. *Земская Е. А.* «Медицина была в воздухе нашей семьи».
В кн.: Булгаков М. Записки юного врача.
Київ, 1995, «Либідь», стр. 290–292.
13. *Земская Е.А.* *Nikolka Turbin and the Bulgakov Brothers.*
(From the family Archive).
In: *Bulgakov: the Novelist-playwright.* Ed. Lesley Milne.
London, 1995, Harwood Academic publ., p.29–37.
14. Максимова, Элла. У людей развязались языки. И в этом не видит ничего плохого главн. научный сотрудник Института русского языка РАН Елена Земская.
- Известия, М., 1997, 26 сент., № 183, стр. 6.
15. *Земская Е. А.* Из семейного архива. Михаил Булгаков и его семья.
В сб.: Антология Сатиры и Юмора России XX века. Михаил Булгаков.
М., 2000, Эксмо-пресс, стр. 691–713.
/серия: Антология Сатиры и Юмора России XX века. Т. 10./
16. *Земская Е. А.* Общие языковые процессы и индивидуальные речевые портреты. Глава V. Приложение № 1.
В кн.: Язык русского зарубежья. Общие процессы и речевые портреты.
Отв. ред. Е. А. Земская.

Москва - Вена, 2001, Языки славянск. культуры, Wiener slawistischer almanach, Sonderband 53, стр. 166–172.

/Studia Philologica/

17. *Земская Е.* «Медицина была в воздухе нашей семьи».

В кн.: Булгаков М., Необыкновенные приключения доктора. Киев, 2003, София, стр. 481–484.

18. *Земская Е. А.* К вопросу о времени возникновения русского литературного разговорного языка. (по данным дневников и частной переписки рубежа XIX – XX вв.)

В кн.: Поэтика. Стихосложение. Лингвистика.

К 50-летию научной деятельности И. И. Ковтуновой.

М., 2003, Азбуковник, стр. 381–394.

19. Как из Булгаковых вырос Булгаков. [С Е. А.Земской] Беседовала Элла Максимова.

- Время МН, М., 2003, 30 мая, № 85, стр. 11.

20. *Земская Е.А.* Частные письма конца XIX в. как материал для истории русского литературного языка. [В статье даётся анализ писем будущих родителей М.А. Булгакова – В. М. Покровской и А.И. Булгакова.]

В кн.: Сокровенные смыслы. Слово. Текст. Культура. Сб. статей в честь Н. Д. Арутюновой. Отв. ред. Ю. Д. Апресян.

М., 2004, Языки славянской культуры, с. 764–772.

21. *Земская Е. А.* К некоторым проблемам гендерлингвистики (по материалам семейной переписки конца XIX в.)

В кн.: Семантика и прагматика языковых единиц.

Калуга, 2004, КГПУ им. К. Э. Циолковского, стр. 245–255.

22. *Земская Е. А.* Михаил Булгаков и его родные. Семейный портрет.

М., 2004, Языки славянской культуры, 354 стр., ил.

/Studia philologica/

Рец.: Выбор редакции. <...> 7. Земская Е. Михаил Булгаков и его родные. Семейный портрет. М., 2004 - 360 с.

- Книжное обозрение, М., 2004, 4 окт., № 41, стр. 3.

Рец.: Соколов, Борис. Семейный портрет. Земская Е. А. Михаил Булгаков и его родные. М.: Языки русской культуры, 2004.

- Первое сентября, М., 2004, 19 окт., стр. 6.

[Учебники, №68.]

Рец.: Купина Н.А.; Николина Н.А.

Е. А. Земская. Михаил Булгаков и его родные: семейный портрет.

М., 2004.

- Филологические науки, М., 2005, № 3, Май - июнь, стр.111-116.

Рец.: Михеев М.Ю.

Земская Е. А. Михаил Булгаков и его родные. Семейный портрет. М., Языки славянской культуры, 2004.

- Известия РАН, М., 2006, № 2, Март-апр., стр. 64-67.

23. *Земская Е. А.* О функциях разговорной и церковнославянской стихий в частной переписке конца XIX в. (По материалам семейного архива Булгаковых).

В кн.: Язык. Личность. Текст. Сборник статей к 70-летию Т. М. Николаевой. Отв. ред. В .Н. Топоров.

М., 2005, Языки славянской культуры, стр. 611-618.

24. Хроника городской жизни. В гостях — племянница М. А. Булгакова.

- Акэа, Сухум (Абхазия), 2005, авг., стр. 2.

25. Елена Земская: «Хорошо бы Москве догнать Киев».

/Беседовала Елена Чернова./

- Парламентская газета, М., 2008, 15-21 мая, № 33, стр. 29.

26. *Земская Е. А.* Проблемы гендерлингвистики: историко-культурный и социологический аспекты. (По материалам семейного архива Булгаковых).

In: Die russische Sprache und Literatur im 18. Jahrhundert: Tradition und Innovationen. Gedenkschrift für Gerta Нyttl-Folter. Juliane Besters-Dilger

Fedor B. Poljakov (Hrsg.).

Frankfurt am Main (u.a.) (im Druck), 18 S.

/По материалам Информационного Булгаковского центра./

Людмила ПРОЦЕНКО,
історик-архівіст, краєзнавець

СПОГАДИ ПРО НАУКОВИЙ АРХІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

...Грушевський — це ім'я вперше я почула від батька як визначне. У будинку мого діда, Федора Даниловича, в Ніжині також шанобливо ставились до нього. Ще б пак! Дід спілкувався з багатьма діячами культури і до революції, і у 1920–1930 роках. У його бібліотеці були твори М. Грушевського.

Навіть після закінчення університету, де викладачі історії В. Дядиченко та Ю. Лавров згадували його не інакше, як ворога, буржуазного націоналіста, у мене не зникло ставлення до Михайла Сергійовича як до велета-діяча, хай і націоналіста! А взагалі, думала я, що поганого у цьому слові — це ж вияв любові до свого народу, рідного краю. Чому англійців, французів, німців та інших не вважають націоналістами за любов до свого народу, а українці — обов'язково націоналісти! Це що ж? Хто ж я? Я безмежно люблю свій народ, люблю свою землю, і якби мені довелося народитися вдруге, я жадала би народитись лише українкою...

Після закінчення університету мене направили на роботу до Центрального державного історичного архіву, що на Володимирській, 22-А. 22 жовтня 1951 року я почала працювати у відділі давніх актів. Про свою роботу розповім окремо, а тут зосереджусь на Грушевському. З березня 1952 року я вже була начальником цього відділу. І одного разу, йдучи сховищем, побачила на коробках із документами напис: ф. 1235 — М. С. Грушевський. Я зупинилась... Он як, де зустрілися... Поцікавилась описом фонду — не дуже густо документів... Де ж решта? В той далекий 1952 рік я ще не займалась комплектуванням архівів — закінчувала консерваторію.

Минали роки. 1956 року, восени, до архіву прийшла Ольга Олександрівна Грушевська з пропозицією передати матеріали до архіву. Мене викликав начальник Архівного управління Семен Данилович Пількевич, також присутні були Михайло Іванович Тесленко та Іван Лукич Бутич. Нам було доручено забирати архів Грушевських.

Ми приїхали до будинку на Паньківській. Я добре пам'ятаю на другому поверсі велику бібліотеку, яку захопив мешканець будинку, не маючи жодного стосунку до Грушевських, прізвища його зараз не пригадаю. Ми звернули праворуч: через прохідну кімнату покійної дружини Михайла Сергійовича Марії Сильвестрівни зайшли до кімнати дружини Олександра Сергійовича Ольги Олександрівни. Нас зустріла невисока худорлява, скромно одягнена жінка, вже вельми похилого віку. В кімнаті майже порожньо: ліжко металеве, квадратний стіл, на якому стояла розбита склянка, шафа з книгами. Ольга Олександрівна сказала, що документи на горіщі.

Наступного дня приїхала я з Михайлом Івановичем і технічними працівниками забирати архів. Чоловіки подалися на горище, а ми сиділи з Ольгою Олександрівною. Боже! Яким я ще була невігласом в історії цієї родини!

А вона розповідала, наче хотіла якомога більше оповісти, щоб знали люди. Я жадібно слухала. Ось що запам'ятала.

«...Михайла Сергійовича врятував від процесу СВУ Сталін (зважте, що це говорилось вже після розвінчання культу Сталіна Хрущовим). На моє здивування додала — він викликав Михайла Сергійовича до Москви і сказав: «Вам краще жити в Москві, на Україні Вас з'їдять свої ж».

Михайло Сергійович консультував Сталіна з історичних питань України. І дійсно: його обминув процес СВУ. Тільки після вбивства Кірова репресії торкнулися нашої родини. Зашилились ми з Марією».

З острахом розповідала далі: *«Пустовойти — мати з сином захопили кімнату Марії Сильвестрівни і поводяться там, як хазяї, мене нікуди не пускають, погрожують. Я можу сидіти тільки в своїй кімнаті!»*

Я запитала, чи можуть бути документи у них в кімнаті.

— Так, у шухлядах шафи, в столі,— сказала вона.

Я вийшла і розповіла про документи Михайлові Івановичу Тесленку. Нас не пускали до цієї кімнати, але ми наполягали і домоглись свого — в шухлядах дійсно виявилися документи.

Пам'ятаю, що ми сказали на адресу Пустовойтів різкі слова, ті огризнулись. Я не стрималась: *«Ви відповідатимете перед історією!»*

Ольга Олександрівна про себе сказала небагато, мене вразило, що вона брала участь у заснуванні бібліотеки ВУАН — тепер ЦНБ. Вона показала мені книжкову шафу. Це широка старовинна, на двоє дверцят, шафа. Вся всуціль заставлена книжками. Ольга Олександрівна сказала, що тут вона збирала твори усіх Грушевських і нікому їх не дає, і додала: *«Як не вмовляли мене, які не пропонували мені гроші — встояла, при всій моїй бідності, не віддала — це велика цінність...»*.

На жаль, тепер не відомо, хто став власником цих книг після її смерті.

Семен Данилович, вражений тим, як живе остання з Грушевських, звернувся до міністра внутрішніх справ України (архіви на той час були в підпорядкуванні МВС) з проханням заплатити гроші Ользі Олександрівні. Їй заплатили, як на той час, великі гроші — 3 тисячі крб.

Вона приходила по гроші до архіву, побачивши мене, заплакала, дякувала: *«Пустовойти тепер стали обережніші зі мною, не так тероризують... Спасибі...»*

Архів Грушевських надійшов до мого відділу давніх актів, ми його описали тимчасово, нашвидкуруч, описувала Маша Фрізман. На жаль, за нетривалий час усі особові фонди з ХІХ століття за наказом Архівного управління передано до відділу загальних фондів, і там уже його описували за повним циклом, робила це Надія Панчик.

З Ольгою Олександрівною я ще раз зустрілася, займаючись некрополем на Байковому кладовищі, де побачила металеву табличку біля пам'ятника її батькові, генералові Парфиненку на дільниці 10. До речі, Ольга Олександрівна, ще тоді, 1952 року, сказала, що Марію Сильвестрівну — дружину Михайла Сергійовича Грушевського — поховано біля чоловіка, але без будь-якого напису, на її бажання.

Звичайно ж, Ольга Олександрівна розповіла мені набагато більше і про дочку Михайла, але зараз ці спогади переплутались з тим, що тепер знаю про Грушевських з інших джерел, тому записала лише те, що чітко пам'ятаю саме з її слів.

10 вересня 1991 р.

На цьому спогади Людмили Андріївни про Грушевських закінчуються, далі — запис уже від 11 вересня 1991 року: *«Комісія по культурі міськради (мене запросили туди)... постановила створити музей Грушевського в тому ж будинку, де я забирала архів...»*.

Подумки повернемося на десятиліття назад. За вікнами осінь 1956 року. Людмилі Проценко 29 років. Вона молода, життєрадісна, вже встигла закінчити університет та консерваторію. Її кар'єра тільки-но починається, і починається успішно: вона — начальник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України. І ось до неї в архів приходять Ольга Олександрівна Грушевська, яка просить взяти на облік особисті документи найвизначнішого ідеологічного ворога радянського режиму... як вчинили б ви?

З Людмилою Андріївною Проценко мене познайомив мій чоловік Юрій Костенко в 1999 році, коли вона потрапила до лікарні з третім інсультом. Звичайно, тоді ми не могли допустити, щоб тяжко хвора Людмила Андріївна після лікарні повернулася до своєї самотньої квартири і тому забрали її до себе, на Русанівку. Останній рік її життя ми прожили разом. Хоча це вже була не та енергійна, життєрадісна людина, якою Людмилу Андріївну знали до хвороби, все-таки, вважаю, нам пощастило, бо жити поруч з людиною, ім'я якої відомо далеко за межами України, дано не кожному.

Людмила Проценко — автор численних публікацій про Київський некрополь, але її архівні знахідки та здобутки мало кому відомі. Саме тому і хочеться познайомити людей з творчим добробком Людмили Андріївни Проценко як архівіста, бо життя вченого-архівіста не менш насичене подіями та цікавими зустрічами, ніж життя інших дослідників. Серед рукописів Людмили Проценко є ще багато неопублікованого цінного та цікавого матеріалу з історії України та Києва зокрема. Сподіваюсь, що і вони згодом побачать світ.

Публікацію підготувала Олена Плаксіна

ЗМІСТ

Анатолій Збанацький. Музей історії міста Києва та його філії у 2011 році.....	3
--	---

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Тетяна Старостенко. Мідне церковне лиття з музейного зібрання.....	7
Ольга Друг. Матеріали родини Браїловських у музейному зібранні.....	14
Віра Павлова. Кахлі зі збірки Михайла Брайчевського.....	35

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Владислав Дятлов. Участь відділу «Київ підземний» Музею історії міста Києва у корекції церковної іконографії святих Звіринецьких печер.....	44
Олександр Бобровський. Роботи експедиції Музею історії міста Києва у Гнилецьких печерах упродовж 2011 року.....	51
Олександр Сургай. Знаки давніх майстрів на плінфі Успенського собору Києво-Печерської лаври.....	55
Олена Смаль. Ще раз про Труханів острів.....	60
Дмитро Малаков. Старі німецькі надгробки на Байковому цвинтарі.....	68
Марія Кадомська. Одна з адрес архітектора В. М. Ніколаєва — вул. Шовковична, 3.....	82
Олена Мокроусова. Як Місто з Фортецею боролися... (Фортеця у Місті: боротьба за виживання).....	91
Євгенія Кудрявцева. Свято-Миколаївський собор в урочищі «Церковщина»: храм, споруджений упродовж століття.....	119
Олександр Кучерук. До історії написів на пам'ятнику Богданові Хмельницькому у Києві.....	128
Олена Плаксина. До 100-річчя київського журналу «Огни»...	136
Олександр Коваленко. Створення першого Українського полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького.....	143
Ірина Попова. Деяко про київські «чёрные доски» 1920 року.....	170
Андрій Амонс. Тайна Быковнянского захоронения.....	182
Людмила Шилова. Громадсько-політична та наукова діяльність О. П. Оглоблина під час німецької окупації м. Києва 1941–1943 років.....	198

Любов Стеннік. До історії кладовища «Аскольдова могила» у Києві.....	219
Тетяна Евстаф'єва. Курневская трагедия в свете новых документов.....	239
Сергій Білокінь. Початки діяльності українознавчого клубу «Спадщина».....	253

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Мирослава Білецька. Перспективи експонування Гнилецьких печер.....	292
Тетяна Старостенко. Дерев'яні ікони з колекції Музею історії міста Києва, представлені на виставці, присвяченій 120-річчю від дня народження видатного українського історика, мистецтвознавця, музеєзнавця, пам'яткоохоронця Ф. Л. Ернста.....	300

ВИДАТНІ КИЯНИ

Яніна Пучкова. Видатний біолог Микола Кащенко.....	305
Віталій Ковалинський. Справа Чехуна.....	312
Анатолій Збанацький. Незабутні зустрічі. Побачене, почуте, пережите (У письменницькому будинку на вулиці Михайла Коцюбинського, 2).....	319
Олена Рябинська. «Всесвіт, що розширюється». Олександр Міловзоров.....	343

ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛІЙ МУЗЕЮ

Ірина Клімова. Старинное искусство «рэйзэлэ».....	353
Олена Мажара. Біл поблизу лігва «Озброєного вовка».....	360
Світлана Панькова. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського на Всеукраїнських музейних форумах.....	370

МАТЕРІАЛИ

Елена Земска. Из семейного архива Булгаковых (материалы 1910–1915 гг.).....	376
Людмила Проценко. Спогади про науковий архів Михайла Грушевського.....	386

Науково-популярне видання

Київ і кияни
Випуск 11

Редактор М. М. Гігієва
Верстка І. А. Перехрест

Здано да набору 09.11.2011. Підписано до друку. 15.12.2011.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум-друк. арк. 24,5. Обл.-вид. арк. 26,0. Тираж 100 прим.

Видавництво «КИЙ»
м. Київ, вул. Виборзька 55/13, к. 9
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників, розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 1168 від 24.12.2002.

